

ПЕТРО МОРОЗ

Всесвітня історія. Історія України

ІНТЕГРОВАНИЙ КУРС

6

КЛАС

УДК 94(100)+94(477)*кЛ6(075.3)
М80

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 № 472)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Навчальне видання

Мороз Петро Володимирович

Всесвітня історія. Історія України

(інтегрований курс)

*підручник для 6-го класу
закладів загальної середньої освіти*

Редактор Ольга Яремійчук
Комп'ютерна верстка Юрій Штефан
Обкладинка Людмила Лук'яненко
Коректура Сергій Бартош

Підписано до друку 29.05.2019 р. Формат 70х100 1/16
Гарнітура шкільна. Друк офсет. Папір офсет.
Умов.-друк. арк. 18,2. Обл.-вид. арк. 17,29.
Наклад 24 750 пр. Зам. 000482

Видавництво «Педагогічна думка»
вул. Січових Стрільців, 52-а, корп. 2, м. Київ, 04053
Тел./факс (044) 481-38-85
book-xl@ukr.net, 4813585@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів,
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3563 від 28.08.2009

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
Свідоцтво ДК № 6115, від 29.03.2018 р.
вул. Антона Цедіка, 12, м. Київ, 03680
тел. +38 044 332-84-73
mail@konviprint.co.ua

Мороз П. В.

М80 Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс) : підруч. для
6-го кл. закладів загальної середньої освіти / Петро Мороз. – Київ :
Педагогічна думка, 2019. – 224 с. : іл.

ISBN 978-966-644-502-8

Підручник «Всесвітня історія. Історія України» створено відповідно до
Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти та чинної
(оновленої) навчальної програми з історії для загальноосвітніх навчальних
закладів. Зміст підручника допоможе учням скласти чітке уявлення про
далеке минуле людства, навчить працювати творчо, визначати своє ставлення
до історичних подій та діячів.

Методичний апарат підручника побудовано з урахуванням вимог
компетентнісного підходу до навчання, що дає можливість вчителеві
диференціювати роботу з учнями, передбачає їхню самостійну дослідницьку
діяльність.

УДК 94(100)+94(477)*кЛ6(075.3)

Опис використаних джерел

<https://sites.google.com/view/hist-world-and-ukraine-grade-6/N-2>

ISBN 978-966-644-502-8

© Мороз П. В., 2019
© Видавництво «Педагогічна думка»,
оригінал-макет, 2019

ШАНОВНІ ШЕСТИКЛАСНИКИ ТА ШЕСТИКЛАСНИЦІ!!

Ви тримаєте в руках шкільний підручник «Всесвітня історія. Історія України». У цьому році він стане вашим помічником у пізнанні першого і найдовшого періоду історії людства – **історії стародавнього світу**. З його допомогою ви довідаєтесь про те, як з'явилися люди на Землі, як вони навчилися вирощувати хліб, обробляти метали, будувати міста, ознайомитесь також з історією давніх народів, видатними історичними діячами, дізнаєтесь про різноманітні історичні події. Також ви навчитеся складати розповідь за історичною картою, розпізнавати зміст та значення пам'яток минувшини, аналізувати різноманітні історичні джерела та багато іншого.

Досягти очікуваного результату уроку допоможуть спеціально розроблені запитання та завдання, розміщені перед текстом параграфа, а також усередині й після нього. Аби виконати деякі завдання, потрібно не лише зрозуміти прочитане, а й подумати, поміркувати, а в разі потреби – звернутися по консультацію до вчителя. Дослідницькі завдання підручника передбачають самостійний пошук знань на підставі аналізу історичних джерел, пам'яток культури, історичних карт тощо.

Важливим на уроці історії є вміння співпрацювати з однокласниками в парах і малих групах та під час обговорення завдання в загальному колі. Щоб така робота була успішною і принесла результат, потрібно дотримуватися відповідних правил, які розміщені на сайті інтернет-підтримки підручника.

Під час читання тексту підручника визначаєте в ньому головні думки. Особливу увагу звертайте на виділені в тексті **синім кольором** та *курсивом* факти, поняття, імена видатних осіб, дати. Натрапивши на незнайоме слово, запитайте у вчителя або довідайтеся в словнику чи енциклопедії про його значення. У цьому вам допоможе також мережа Інтернет.

Електронну версію підручника розміщено на спеціальному сайті його інтернет-підтримки, який оптимізовано для роботи на комп'ютері, планшеті й мобільному телефоні. Крім матеріалів підручника, на сайті розміщені такі рубрики: навчальні проекти; онлайн-хрестоматія; оцініть свої досягнення; 3-D реконструкції та відеомандрівки; історичний словник; правила роботи в парах і групах. За допомогою смартфона ви можете зчитати QR-коди або на комп'ютері перейти за відповідним покликанням.

	<p>◀ Електронні матеріали до підручника: https://sites.google.com/view/hist-world-and-ukraine-grade-6/main</p> <p>Як правильно організувати на уроці спільну роботу з однокласниками: http://bit.ly/2MnSVeh</p>	
---	---	--

А тепер пропонуємо перегорнути наступну сторінку підручника і вирушити в захопливу подорож світом історичних знань. Бажаємо вам успіхів у навчанні!

З повагою – автор

Біноклеподібний виріб.
IV тис. до н. е. Поселення
Косенівка

Фараон та його дружина.
Фрагмент спинки золотого
трона Тутанхамона

Храм Соломона (сучасна
художня реконструкція)

Культова споруда
(ступа в Санчі)

Давньогрецький торговельний
корабель (реконструкція)

Вступ.

- § 1. Які науки вивчають минуле людства 6
- § 2. Лічба часу в історії стародавнього світу. 9

Розділ 1. ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

- § 3. Предки людини – хто вони? 13
- § 4. Життя та заняття первісних людей. 19
- § 5. Мистецтво та світосприйняття
первісних людей 25
- § 6. Основні стоянки і пам'ятки первісної доби
на території України (практичне заняття). 29
- § 7. Значущі зміни в житті людей 32
- § 8. Трипільська археологічна культура 37

Розділ 2. СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ ТА АФРИКИ

- § 9. Виникнення найдавніших держав
Стародавнього Сходу. 42

Тема 1. СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ – ОДНА З НАЙДАВНІШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ СВІТУ

- § 10. Природа і населення Стародавнього Єгипту. 46
- § 11. Організація суспільства і влади
в Стародавньому Єгипті. 53
- § 12. Релігія та міфологія в Стародавньому Єгипті 58
- § 13. Культура та наука в Стародавньому Єгипті. 61
- § 14. Розквіт і занепад давньоєгипетської держави. 64

Тема 2. ЦИВІЛІЗАЦІЇ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

- § 15. Природа і населення Південного Дворіччя 68
- § 16. Стародавній Вавилон часів Хаммурапі. 73
- § 17. Передня Азія I тисячоліття до н. е. 76
- § 18. Фінікія та Ізраїльсько-їудейське царство 79

Тема 3. СТАРОДАВНІ ІНДІЯ ТА КИТАЙ

- § 19. Стародавня Індія 85
- § 20. Релігія та культура Стародавньої Індії. 89
- § 21. Історія Стародавнього Китаю 94
- § 22. Наука, освіта й повсякденне життя
в Стародавньому Китаї. 99

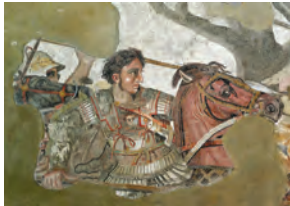
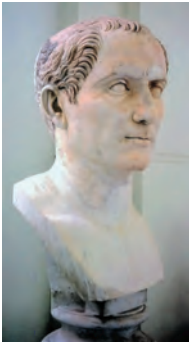
Розділ 3. АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

Тема 1. СТАНОВЛЕННЯ АНТИЧНОЇ ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

- § 23. Природа і населення Стародавньої Греції
(практичне заняття) 103
- § 24. Міфологія та релігія Стародавньої Греції 107
- § 25. Мінойська палацова цивілізація. 110
- § 26. Історія Ахейської (Мікенської) цивілізації 112
- § 27. Грецьке суспільство за поемами Гомера
(практичне заняття). 115

Перикл (мармуровий бюст)

Александр Македонський.
Фрагмент мозаїки

Бюст Юлія Цезаря

Статуя Октавіана Августа

- § 28. Утворення полісів. Афінський поліс 116
- § 29. Стародавня Спарта 120
- § 30. Велика грецька колонізація. 124
- § 31. Кімерійці, скіфи та сармати на території сучасної України 128

Тема 2. АНТИЧНА ГРЕЦЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ДОБИ

- § 32. Греко-перські війни (практичне заняття). 134
- § 33. Могутність та занепад Афін. 139
- § 34. Повсякденне життя та побут стародавніх греків (практичне заняття) 143
- § 35. Освіта, спорт і театр у Стародавній Греції 143
- § 36. Мистецтво в Стародавній Греції (практичне заняття) 147

Тема 3. МАКЕДОНІЯ ТА ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ СВІТ

- § 37. Криза грецького поліса та піднесення Македонії. 151
- § 38. Завоювання Александра Македонського. 154
- § 39. Культура елліністичної доби (практичне заняття) 159

Тема 4. СТАРОДАВНІЙ РИМ ЗА ЦАРСЬКОЇ ТА РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДОБИ

- § 40. Природні умови Італії та виникнення міста Рима. 164
- § 41. Римська республіка в V – середині III ст. до н. е. 168
- § 42. Релігія, сім'я та звичаї римлян у період Республіки (практичне заняття) 171
- § 43. Утворення Римської середземноморської держави. 175
- § 44. Розорення селян в Італії. Брати Гракхи. Початок громадянських чвар у Римі 179
- § 45. Рабство в Римі. Повстання Спартака 183
- § 46. Захоплення Цезарем влади в Римі 186

Тема 5. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

- § 47. Падіння республіки та утворення імперії. 191
- § 48. Римська імперія в I–II ст. 194
- § 49. Мистецтво та повсякденне життя римлян періоду імперії (практичне заняття). 198
- § 50. Виникнення християнства 202
- § 51. Римська імперія в III – на початку IV ст. 206
- § 52. Падіння Західної Римської імперії. 210
- § 53. Слов'яни напередодні Великого переселення народів (практичне заняття) 216
- § 54. Слов'яни під час Великого переселення народів. 220

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ.

- § 55. Внесок давніх цивілізацій, культур, народів в історію людства. 224

ВСТУП

§ 1. Які науки вивчають минуле людства

Навколишній світ повсякчас змінюється. Мабуть, і вам, друзі, доводилося спостерігати такі зміни: чи то спорудження нового будинку, відбудова храму, чи то поява нових приладів або технологій тощо. Тобто світ, у якому ви нині живете, не завжди був таким. Чи не мріяли ви коли-небудь здійснити подорож у далеке минуле і побачити, який вигляд мав світ у той час, яким було життя тисячі років тому? А допомогти в цьому може така наука, як історія.

1. Що вивчає історія? Із 5-го класу вам уже відомо, що **історія** – це наука про минуле людства. Вона описує та вивчає діяльність людей, народів, досліджує різноманітні події від найдавніших часів до сьогодення, встановлює, як і чому змінювалось життя людей і країн. Учених, які вивчають розвиток людства від найдавніших часів до сучасності, називають *істориками*.

Минулого року ви вивчали курс «Вступ до історії» та ознайомилися з окремими сторінками минулого нашої країни. Історія України є частиною всесвітньої історії, тобто історії народів усього світу. Цього року ви будете вивчати перший і найдовший період всесвітньої історії – **історію стародавнього світу**. Він починається з появи імовірних предків людини близько трьох мільйонів років тому і закінчується падінням Західної Римської імперії в V ст.

У цій уявній мандрівці в давні часи основним вашим помічником буде підручник. Однак обмежитися лише ним не можна, оскільки поза вашою увагою залишиться багато цікавого.

Наш підручник має інтернет-підтримку. Багато цікавої інформації ми розмістили на спеціальному сайті. В підручнику ви зустрінете інтернет-покликання та QR-коди. За їх допомогою зможете ознайомитися з цікавими відомостями про життя людей у давнину, з різноманітними історичними джерелами, здійснити віртуальну екскурсію музеями, переглянути 3-D реконструкції історичних пам'яток тощо.

Учіться пов'язувати здобуту з додаткових джерел інформацію з текстом підручника, розповіддю вчителя. Це розширить і поглибить ваші знання. Отже, до праці, друзі!

2. На підставі чого вчені поділяють історію на періоди?

Вивчаючи історію в 5-му класі, ви дізналися, що історики розташовують історичні події в певній часовій (хронологічній) послідовності. Для впорядкування різноманітної інформації про минуле та виявлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та діяльністю історичних осіб учені поділяють історичний час на великі, відносно цілісні й завершені відрізки часу – періоди, етапи, епохи, ери тощо. Кожен історичний період вирізняється своєрід-

ністю розвитку культури, господарювання, управління державою, поглядів на світ тощо.

Традиційно історики вирізняють такі основні періоди всесвітньої історії:

I період – історія Стародавнього світу (від появи перших людей – до кінця V ст.);

II період – історія Середніх віків (кінець V – до кінця XV ст.);

III період – історія Нового часу (з кінця XV – XIX ст.);

IV період – Новітня історія (XX ст. – до наших часів).

Історія Стародавнього світу, своєю чергою, поділяється на такі періоди:

- **первісність** (дописемний період) – від моменту виникнення людини до кінця IV тис. до н. е. Люди жили в цей період общинами.

- **історія давніх цивілізацій** – від моменту виникнення писемності, міст та держав (III тис. до н. е.) до падіння Західної Римської імперії (кінець V ст. н. е.). Що таке цивілізація і чим вона відрізняється від первісності, ви дізнаєтеся на наступних уроках.

3. Звідки люди можуть дізнатися, що відбувалося тисячоліття тому?

Діяльність людини в будь-які часи завжди залишала після себе «сліди» – залишки посуду, жител, знаряддя праці, зброю, писемні документи тощо. Кожна знайдена річ чи документ, що відображають певний аспект людської діяльності в минулому, є **історичним джерелом**. Інформація, отримана в результаті дослідження історичних джерел, дає змогу вченим описати (реконструювати) історичне минуле людства.

Історичні джерела – це речові знахідки, писемні пам'ятки, зображення, будівлі, звичаї, мови давніх народів, тобто усе те, що дає уявлення про минуле.

Історики найчастіше поділяють історичні джерела на такі види: речові; писемні; усні; візуальні. Величезну цінність для істориків становлять **писемні пам'ятки** – глиняні таблички, єгипетські папіруси, літописи тощо.

▲ Скарб монет залізного віку

▲ Клинописна табличка

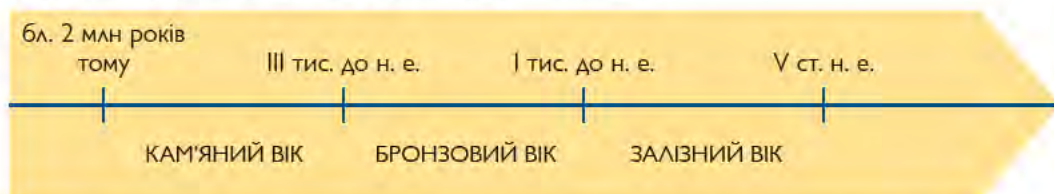
Погруддя Нефертіті (дружини давньоєгипетського фараона Ехнатона) ▶

Люди навчилися писати приблизно п'ять тисяч років тому. *А як же вчені-історики дізнаються про те далеке минуле, коли писемності ще не було?* В цьому випадку їм на допомогу приходять такі науки, як археологія, антропологія, етнологія.

Археологія – це наука, яка вивчає минуле за речовими історичними джерелами. До речових історичних джерел належать: стоянки давніх людей, їхні поселення, поховання, знаряддя праці, посуд, прикраси, предмети побуту, мистецтва, тобто сліди життя та діяльності людини на Землі. За знахідками археологи можуть відтворити життя людей у далекому минулому, їхній побут, вірування.

На основі зіставлення знарядь праці, різноманітних виробів та матеріалів, з яких вони виготовлені, вчені розробили археологічну періодизацію. Стародавню історію вони поділяють на три віки – кам'яний (близько 2 млн років тому – III тис. до н. е.), бронзовий (III–I тис. до н. е.) та залізний (I тис. до н. е. – V ст. н. е.). Варто пам'ятати, що хронологічні межі кожного з періодів у різних регіонах планети не однакові.

Величезне значення для вивчення минулого людства має **антропологія** – наука, яка вивчає походження та розвиток людини. За формою та будовою кісток учені можуть відтворити зовнішній вигляд викопних істот (імовірних предків людини) та первісних людей.

- ▲ Бушмени добувають вогонь. Подібно до своїх далеких предків, вони й нині полюють за допомогою лука та стріл і харчуються переважно дикими рослинами

Для допитливих!

«На археологічних розкопках»: <http://bit.ly/2wxP4QY>

«Таємниця зародження життя на Землі»: <http://bit.ly/2Kl5xQz>

У різних частинах земної кулі – у джунглях, пустелях, горах, холодній тундрі та на островах в океані – донині є люди, спосіб життя яких залишився майже таким, яким був і тисячі років тому. Вони не мають своєї писемності, багато з них не знають металів, а знаряддя праці виготовляють з каменю, кісток та дерева. Ці люди не будують великих будинків: для житла використовують хижі – курені з гілок, каміння, землі й жердин.

Для дослідження побуту цих людей учені вирушають у далекі експедиції та оселяються серед них. Вони вивчають їхні звичаї, вірування, спосіб життя. Це допомагає вченим відтворити далеке минуле людства. Наука, яка вивчає походження, розселення різних народів нашої планети, досліджує їхній побут та звичаї, називається **етнологією**.

Під час вивчення історії стародавнього світу ви неодноразово скористаетесь зазначеними вище історичними джерелами.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Які науки вивчають минуле людства? Що саме вони досліджують?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> 1. Які критерії використовують учені для періодизації історії? 2. Що означають такі поняття: «історія», «історичне джерело»? 3. Що вивчає історія стародавнього світу? 4. Які види джерел ви знаєте? 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Позначте історичні періоди, які виділяють археологи та історики, у хронологічній послідовності на шкалі часу із зазначенням їхніх часових меж. 2. Визначте, до яких видів історичних джерел належать пам'ятки історії, зображенні на ілюстраціях цього параграфа. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Поміркуйте, яке значення має періодизація для вивчення минулого людства. 2. Як учені дізнаються про життя людей у давнину, коли не було ані книжок, ані рукописів? Яку роль відіграють історичні джерела у вивченні минулого людства?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Яке значення має вивчення минулого для сьогодення? Які знання та якості знадобилися б вам, щоб стати істориками/археологами/етнологами/антропологами?

§ 2. Лічба часу в історії стародавнього світу

1. Що таке відлік часу в історії?

Вивчати історію без дат неможливо. Тому для істориків важливо не лише дізнатися про саму історичну подію, а й визначити її дату та тривалість. Утім,

для того, щоб орієнтуватися в часі (наприклад, визначити рік події), потрібна його точка відліку – **ера** (із латинської мови – вихідне число).

Щоб вести відлік часу, люди домовлялись, який рік вважати першим. Найчастіше народи в давнину вели відлік часу від якоїсь визначної події в їхньому житті. Так, стародавні єгиптяни розпочинали відлік часу від початку володарювання кожного правителя. Давні римляни вели відлік часу від заснування міста Рима. Народи, які сповідують іслам, ведуть літочислення з 622 р., коли пророк Мухаммад (засновник цієї релігії), рятуючись від грізної небезпеки, переселився з Мекки до Медіни. Таким чином, у різних народів відлік часу вівся по-різному. А це було незручно.

2. Що означає «наша ера»?

Близько двох тисяч років тому виникла християнська релігія. Серед багатьох народів поширилась віра в те, що на Землі у вигляді простої людини жив Син Божий – Ісус Христос. Згодом народи, котрі сповідували християнство, стали вести відлік часу від Різдва Христового – моменту, коли народився Ісус Христос. Так почалася християнська ера, яку стали називати нашою ерою. Нині ця ера прийнята майже у всьому світі не лише християнами, а й у тих країнах, де християнська релігія не набула поширення.

Проте люди жили й творили і до Різдва Христового. Усе, що сталося до моменту народження Ісуса Христа, вважається подіями до нашої ери та записується скорочено – **до н. е. або до Р. Х. (до Різдва Христового)**. Наприклад, «345 р. до н. е.». Рік нашої ери, тобто дату події, що відбулася після Різдва Христового, зазвичай вказують без позначення.

3. Що потрібно знати під час лічби років?

Одним з основних вимірників історичного часу є рік. Аби простіше рахувати великі проміжки часу, кожні сто років вважають одним **століттям**, або **віком**. Тисячу років (або десять століть) – це **тисячоліття**.

Під час написання історичної дати використовують такі скорочення: **тисячоліття – тис., століття – ст., рік – р., роки – рр.**

Щоб уявити плин історичного часу до нашої ери, намалюємо стрічку часу. Праворуч від дати народження Ісуса Христа – події нашої ери, ліворуч – до нашої ери.

Рік напередодні народження Ісуса Христа називають першим роком до н. е., а перед цим були другий, третій... і так далі роки до н. е. Тобто відлік часу до Різдва Христового іде немовби у зворотному порядку. Наприклад, Друга Пунічна війна розпочалася в 218 р. до н. е., а завершилась у 201 р. до н. е.

■ Поміркуйте!

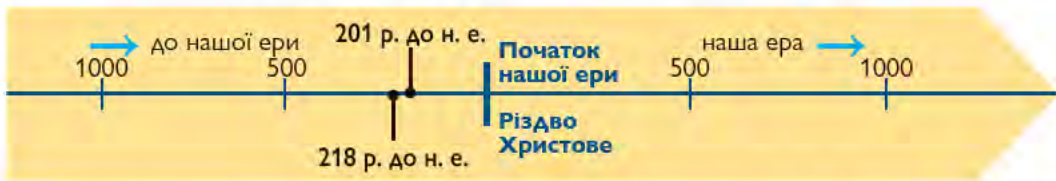
Навіщо люди почали вести відлік часу від певної події? Зробіть припущення, до чого призвела б ситуація, якби люди відмовилися використовувати лічбу часу.

Ерою (літочисленням)

називається лічба (відлік) років від певної події.

■ Працюймо в парі!

Визначте особливості лічби років в історії Стародавнього світу. Чим вони зумовлені?

Якщо потрібно дізнатися, скільки років відбувалась та чи інша подія, яка сталася до нашої ери, то від початку події віднімаємо рік її завершення. Наприклад, $218 - 201 = 17$. Таким чином, Друга Пунічна війна тривала 17 років. Для подій нашої ери все навпаки: від року кінця події віднімають рік її початку.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Під час лічби часу потрібно враховувати, що **нульового року** в історії **немає**. Це варто знати тоді, коли, наприклад, підраховуємо вік людини, що народилася до н. е., а померла після її початку. Складаючи суму років, потрібно віднімати один рік. Перший римський імператор народився у 63 р. до н. е., а помер в 14 р. н. е. Отже, він прожив: $(63 + 14) - 1 = 76$ років.

4. Як визначати століття та тисячоліття?

Історія людства охоплює величезний проміжок часу – від моменту виникнення людини до сьогодення. Тому, вивчаючи історію, вам треба навчитися визначати століття та тисячоліття, коли відбулася подія. У підручниках та історичних працях зазвичай роки позначають **арабськими** цифрами, а століття та тисячоліття – **римськими**.

На що варто звернути увагу? Перше століття нашої ери розпочинається 1 січня 1 року й закінчується 31 грудня 100 року. Друге століття починається відповідно 1 січня 101 року. Отже, початкові роки століть це – 101, 201, 301, ..., 2001, а роки з двома нулями (100, 200, ... 1900, 2000) – останні роки століть.

Таким чином: 400 р. до н. е., 399 р. до н. е., 301 р. до н. е. – це четверте століття до нашої ери, а 401 р. до н. е. – це вже п'яте століття до нашої ери.

Тисячоліття – це 1000 років, або десять століть. Перше тисячоліття нашої ери розпочалося першого року і тривало до тисячного (1–1000 рр.). До першого тисячоліття належать століття від першого до десятого (I–X ст.), до другого – XI–XX ст. Третє тисячоліття розпочалося у 2001 р.

Як бачимо зі стрічки часу, відлік століть та тисячоліть до нашої ери йде у зворотному порядку: спочатку іде десяте тисячоліття до н. е., потім дев'яте... і, нарешті, перше тисячоліття до н. е. Перше тисячоліття до н. е., своєю чергою, розпочинається з десятого століття до н. е., потім іде дев'яте... і завершується першим століттям до н. е.

Зверніть увагу, що події, які відбувалися в першій половині століть до н. е., відбувалися раніше, ніж ті, які мали місце у другій.

600 р. до н. е.

550 р. до н. е.

501 р. до н. е.

Перша половина VI століття до н. е.

Друга половина VI століття до н. е.

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Виконайте завдання на лічбу часу в історії стародавнього світу

Завдання на співвіднесення «рік – століття – тисячоліття»

- 1) *Визначте, до якого століття відносяться ці дати:*
45 р. до н. е.; 986 р., 1719 р. до н. е.; 1991 р.; 756 р. до н. е.; 2019 р.
- 2) *Визначте, які з цих дат відносяться до II тис. до н. е.:*
1075 р. до н. е., 749 р. до н. е., 41 р. до н. е., 645 р., 1025 р. до н. е., 482 р., 1000 р., 2062 р. до н. е.

Завдання на хронологічну послідовність

- 1) *Розташуйте дати в хронологічній послідовності:*
10 р., 242 р. до н. е., 1534 р., 1056 р. до н. е., 1945 р., 96 р., 2015 р.
- 2) *Розташуйте в хронологічній послідовності століття:*
XIX ст., II ст., V ст. до н. е., XXI ст., I ст. до н. е., XX ст., VII ст.

Розв'язування хронологічних задач

1. Скільки років минуло від битви при Марафоні, яка відбулася 490 р. до н. е., до сьогоднішнього дня?
2. Скільки років минуло від перенесення столиці Римської імперії в Константинополь, яке відбулося 330 р., до сьогоднішнього дня?
3. Скільки років минуло від повалення останнього царя Риму (510 р. до н. е.) до встановлення диктатури Сулли у Римі (82 р. до н. е.)?
4. Скільки років минуло від початку Олімпійських ігор у Стародавній Греції 776 р. до н. е.) до їх заборони римським імператором Феодосієм (393 р.)?
5. В 621 р. до н. е. в Афінах були прийняті закони Драконта. Через 27 років були проведені реформи Солона. Обчисліть, у якому році відбулася остання подія.

■ **Працюймо в парі!** Складіть хронологічну задачу. Запишіть у зошит. Обміняйтеся зошитами із сусідом/сусідкою по парті. Розв'яжіть його/її задачу.

ОЦІНІТЬ СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ ПІСЛЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Продовжіть речення: «Після сьогоднішнього уроку я знаю..., вмю..., розумію...»
«Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»

ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

§ 3. Предки людини – хто вони?

Ще з давніх часів люди замислювались над питанням про власне походження та свій родовід. У різних куточках земної кулі, у різних народів існували й різноманітні погляди на походження людини. Протягом останніх десятиліть уявлення про походження та розвиток людини збагатилися багатьма науковими відкриттями.

1. Як пояснюють походження людини релігія та наука?

■ Обговоріть у класі!

У чому суть релігійної та еволюційної теорій походження людини?

Тож як і коли виникли перші люди на Землі? Хто міг бути їхнім предком? Єдиної відповіді на ці питання немає. Загалом існує чимало гіпотез і теорій про походження людини. Найбільш поширеними є релігійна та еволюційна. Слід пам'ятати, що різні аргументовані точки зору мають рівне право на існування і жодна з них поки що не доведена повністю.

Кожна релігія пояснює походження людини по-різному, але більшість із них стверджує, що людина є божественним творінням. Про вірування стародавніх народів та їхню версію походження людства ви довідаєтесь у наступних параграфах підручника. Лише зазначимо, що згідно зі священною книгою християн – Біблією, Бог створив світ, в якому ми живемо, за шість днів (періодів). На шостий день творення світу Бог вирішив створити людину за Своїм образом та подобою. Першими людьми були Адам та Єва. З часом їхні нащадки розселилися по всій Землі. Так, згідно з Біблією, розпочиналась історія людства.

▲ Створення Адама. Мікеланджело Буонаротті.
Стеля Сикстинської капели. Фрагмент

Для допитливих!

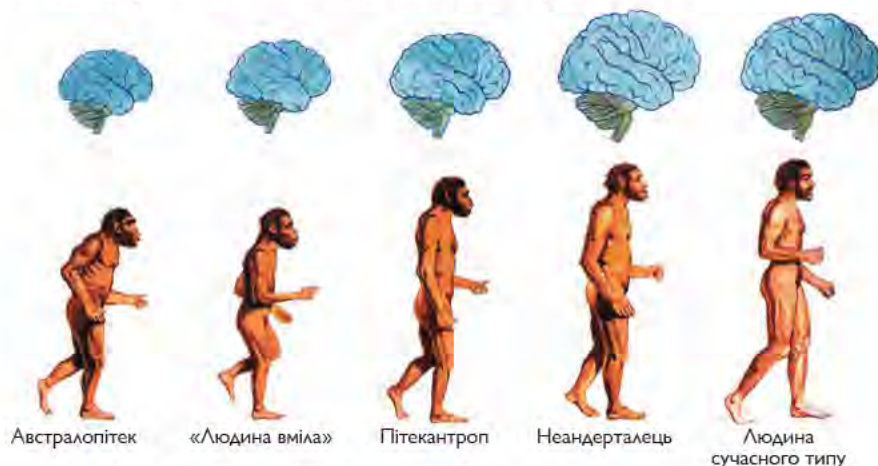
Біблійна оповідь про походження людини

<http://bit.ly/2XjVbUO>

Розгляньте уважно малюнок і спробуйте пояснити, чим кожен тип людиноподібних істот відрізнявся від попередника, за схемою:

1. зріст; 2. розмір голови; 3. постава та ходьба; 4. риси обличчя

▲ Такий вигляд, на думку прибічників еволюційного вчення, могли мати давні предки сучасної людини

Учені-антропологи стверджують, що людина в давні часи вийшла з тваринного світу і мала спільних давніх предків із сучасними людиноподібними мавпами¹. А це означає, що і зовнішній вигляд наших імовірних далеких пращурів, і поведінка не завжди були такими, як тепер, а змінювались. Таке вчення називається *еволюційним*.

Розвиток людства, за цим ученням, ішов складним та довгим у часі шляхом. На певних етапах співіснували різні типи людиноподібних істот – імовірних предків людини. Як свідчать археологічні знахідки, вони відрізнялися будовою тіла, черепа, об'ємом мозку. Невідомо, чи їхнє співіснування було мирним, чи вони ворогували між собою. Деякі з цих видів вимирали, інші – вдосконалювались.

2. Кого антропологи вважають імовірними предками людини?

На думку багатьох учених-антропологів, найдавнішими предками людини могли бути **австралопітеки** (буквально українською мовою – південні мавпи). Так вони названі, тому що їхні рештки

Для допитливих!

Перегляньте відеосюжет «6 мільйонів років еволюції за одну хвилину». Висловіть судження, як змінювалося обличчя імовірних предків людини в процесі еволюції.

<http://bit.ly/2Kel30E>

¹ Зверніть увагу! Досить часто можна почути, що предком людини є мавпа. Насправді вчені-антропологи дослідили, що біля витоків первісної людини і мавп був спільний предок.

знайдені на півдні, у Африці. Ці істоти жили на рівнині і вже поступово почали випрямлятися і спинатися на ноги, пересуватись на двох ногах. Саме це їх відрізняло від тогочасних мавп. Говорити вони ще не могли, а лише видавали деякі уривчасті звуки. Ними виражали гнів, страх, попереджали про небезпеку. Приблизно 2 млн років тому, як припускають науковці, від австралопітеків міг виникнути рід «людина».

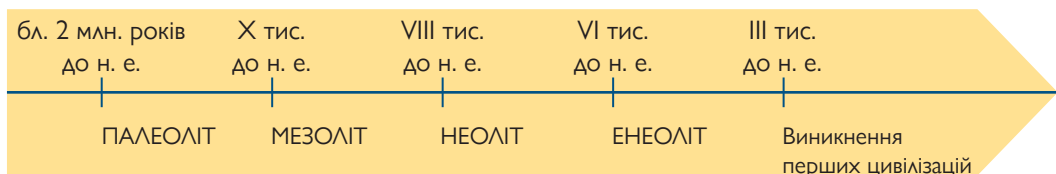
Першим представником роду людського, на переконання антропологів, була людиноподібна істота, яка жила близько 2–1,5 млн років тому. Поряд з її рештками археологи знайшли примітивні кам'яні знаряддя праці¹. Саме уміння виготовляти знаряддя праці вчені вважають тією межею, яка відокремлює людину від тварин. Тому цю істоту умовно називали «людина вміла». Жила вона в Африці та Південно-Східній Азії.

Перший і найдовший період у розвитку людства археологи називають **кам'яним віком**, оскільки в цей час для виготовлення знарядь праці і зброї люди та їхні ймовірні предки широко використовували камінь.

Близько 1,7 млн років тому з'являється новий різновид людиноподібної істоти – «людина прямоходяча», яку вчені ще називають **питекантропом**, тобто мавполюдиною. Проживали ці істоти в Африці, Європі та Азії. На території сучасної України вони з'явилися близько 1 млн років тому. Як свідчать археологічні дані, 200 тисяч років тому мавполюди вже вимерли; можливо, вони були винищені новою людиноподібною істотою – неандертальцем.

ДЛЯ ДОВІДКИ!

Оскільки кам'яний вік тривав більше мільйона років, то вчені розділили його на такі періоди: *палеоліт* – давньокам'яний вік, *мезоліт* – середньокам'яний вік, *неоліт* – новий кам'яний вік та *енеоліт* – мідно-кам'яний вік. Кожен з періодів відрізнявся як технікою виробництва знарядь праці та їх видами, так і способом життя людей та їхніх імовірних предків.

▲ «Людина вміла» виготовляє знаряддя праці. Найбільш придатним для їх виготовлення був кремій. Сильно вдаряючи камінь об камінь, імовірно предки людини отримували тонкі й гострі частини, якими можна було різати, дробити, шкребти тощо (реконструкція)

¹ Цікаво знати! Вчені припускають, що першими знаряддями праці були уламки кісток та гострі палиці. Проте дерево і кістки – недовговічний матеріал, тому археологи знаходять саме знаряддя праці з каменю.

3. Який спосіб життя вели імовірні предки людини?

Імовірні предки людини жили великими групами (20–30 осіб). Вони спільно захищалися від хижаків, добували їжу, споруджували найперші сховаща та виготовляли знаряддя праці.

Біля с. Королево в Закарпатті було знайдено стоянку пітекантропів і чимало їхніх знарядь праці – примітивні ручні рубила, скребла й різці. Рубило виконувало роль сокири, кайла, метального каменя під час полювання. Скребла та різці використовували для оброблення туш здобичі. Для полювання на дичину могли використовувати також важкі палиці. Проте головним заняттям цих людиноподібних істот було *збиральництво*, тобто вони збирали їстівні плоди, гриби, ягоди, злаки, корінці.

■ Обговоріть у класі!

Якими були основні заняття імовірних предків людини? Поміркуйте, чому первісні люди не могли жити поодинці, а жили великими групами?

▲ Кам'яні знаряддя праці зі стоянки біля с. Королево

▲ Пітекантропи. Художня реконструкція З. Буріана. Яку інформацію можна одержати з цього малюнка про раціон мавполюдей?

Унаслідок мандрівного способу життя пітекантропи не будували постійних жител, а обмежувалися простенькими овальними хижками із переплетених гілок, які закріплювали на землі камінням. У гірських районах житлом для них слугували печери.

Пітекантропи навчилися використовувати вогонь для своїх потреб. Самостійно добувати вогонь ще не вміли, а лише підтримували його, беручи від запалених блискавкою дерев чи від розпеченої лави вулканів. Вогонь зігрівав, відлякував хижаків, на ньому можна було готувати їжу, яка ставала м'якшою та смачнішою.

4. Хто такі неандертальці і як вони вижили в льодовиковий період?

На думку багатьох учених, *неандертальці* з'явилися близько 300 тисяч років тому. Назва походить від річки Неандерталь (Німеччина), у долині якої вперше було знайдено їхні рештки. Неандертальці мешкали у Європі, Півден-

но-Західній Азії та Африці. На території України сліди стоянок знайдено в Криму, Закарпатті, Донбасі, на берегах Дніпра, Дністра, Десни.

Близько 200 тисяч років тому на Землі почалося похолодання. На півночі планети утворився потужний шар криги та снігу (завтовшки до 2 км) – льодовик. Із часом він став поширюватись на південь. На території України межа льодовика проходила по лінії міст Дніпро – Львів. Зміни природних умов вплинули на життя неандертальців. Якщо влітку вони могли збирати ягоди, мед, корінці й бульби, то взимку доводилося розраховувати тільки на здобич м'яса під час полювання. Здобиччю мисливців ставали різні тварини: печерні ведмеді, мамонти, шерстисті носороги, бізони, північні олені та ін.

■ Працюймо разом!

Як зміни природних умов вплинули на заняття та спосіб життя неандертальців?

▲ Неандертальці (сучасна реконструкція за рештками). Неандертальський музей, Німеччина

▶ Знаряддя праці неандертальця. Перелічіть якомога більше різноманітних способів їх застосування

Неандертальці вже вміли виготовляти понад 60 видів кам'яних знарядь праці. Розкопуючи стоянки, археологи найчастіше знаходять гостроконечники, скребла, крем'яні ножі.

Пристосовуючись до холодного клімату, європейські неандертальці часто оселялися в печерах. Одна з таких стоянок була у гроті Киїк-Коба, що неподалік від Сімферополя в Криму. Під час розкопок археологи виявили там сліди вогнищ та кам'яні знаряддя праці – гостроконечники, скребла, ножі. Як свідчать знайдені кістки тварин, неандертальці полювали на велетенського та благородного оленя, сайгака, диких коней і кабанів, різноманітних птахів тощо.

У гроті Киїк-Коба археологи виявили частину скелета жінки, покладеної на правий бік у скорченому («утробному») положенні в неглибоку яму. Поблизу розташовувалося поховання 6–8-місячної дитини. Це дало підстави вченим стверджувати, що неандертальці піклувалися про померлих і навіть про зародження в них віри в потойбічне життя.

◀ Стоянка неандертальців у гроті Кіік-Коба. Діорама

Грот – неглибока печера зі склепінчастою стелею і широким входом.

У місцевостях, де не було печер, вони споруджували житла. На стоянці поблизу с. Молодового, на березі Дністра, археологи знайшли залишки жител, які мали округлу форму. Основу для такого житла неандертальці викладали з кісток мамонтів або каміння. Між ними встромляли гілля, яке слугувало за стіни. Зверху житла накривали шкурами, а ззовні їх укріплювали кістками тварин.

Близько 35 тисяч років тому неандертальці зникають. Причини їхнього зникнення не дають спокою багатьом дослідникам дотепер. Нині вчені не розглядають неандертальця безпосереднім предком сучасної людини, а вважають тупиковим видом. Як свідчать археологічні дані, неандертальці певний час співіснували з людиною сучасного типу. А, можливо, вийшовши за межі Африки, сучасна людина вступила в боротьбу з неандертальцем і знищила його як вид. Утім, це лише гіпотези.

▲ Хижа неандертальця. Які матеріали було використано для її спорудження?

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Які назви вчені дали імовірним предкам людини? Поясніть, чому.

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Які основні теорії походження людини ви знаєте? У чому їх відмінність?	1. Порівняйте зовнішність імовірних предків людини.	1. Спробуйте пояснити, чим людина відрізняється від тварин. Яку відмінність ви вважаєте найголовнішою?

2. З якого матеріалу імовірні предки людини виготовляли знаряддя праці? Як вони їх використовували? 3. Що служило житлом імовірним предкам людини?	2. Уявіть, що ви вчений-археолог. У печері, на місці стоянки пітекантропів, ви знайшли купу золи заввишки декілька метрів. Які висновки можна зробити на основі цієї знахідки? Обґрунтуйте свою думку.	2. Поміркуйте, чому багато тварин, які призвичаїлися до тепла, загинули в льодовиковий період, а неандертальці вижили в умовах похолодання. Що необхідно, щоб вижити в холодному кліматі?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Загадка появи людини хвилювала вчених здавна. Коли і де це відбулось? Якими вони були – перші люди? Уявіть, що ви вчений, який шукає відповіді на ці питання. Опишіть свої роздуми, пошуки, дослідження. Поміркуйте, чому люди завжди замислювалися про власне походження.

§ 4. Життя та заняття первісних людей

1. Коли і як з'явилася людина сучасного типу?

■ Поміркуйте!

На основі тексту та ілюстрацій визначте, чим зовнішній вигляд кроманьйонців відрізнявся від інших людиноподібних істот (пітекантропів, неандертальців).

▲ Кроманьйонець (художня реконструкція З. Буріана)

Сучасна людина – вчені називають її «людина розумна» (по-латині «homo sapiens») – з'явилась у Африці близько 200 тисяч років тому. Хто був її безпосереднім предком, ще остаточно не встановлено, – це одна із загадок історії. Згодом сучасна людина розселилась по інших континентах, окрім Антарктиди. У Європі сучасна людина з'явилась близько 40–35 тисяч років тому. Вчені назвали її **кроманьйонець**, оскільки вперше на сліди цієї людини натрапили в печері Кро-Маньйон (Франція).

На відміну від людиноподібних істот (пітекантропів, неандертальців), кроманьйонці мали тендітнішу будову тіла: пряму поставу, високий округлий лоб, тонкий ніс, трохи загострене підборіддя. Пальці на руках стали гнучкішими, що дало змогу робити дуже точні рухи та різноманітну роботу. «Людина розумна» вже володіла мовою, висловлювала свої думки.

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Знайдіть і покажіть на карті ймовірну прабатьківщину людини сучасного типу та шляхи її розселення по різних континентах. У які часи були заселені Європа, Азія, Америка та Австралія? Висловіть припущення: Як і чому відбувалося це переселення? Які перешкоди стояли на шляху? Що змушувало людей долати такі перепони?

2. Якими були заняття кроманьйонців?

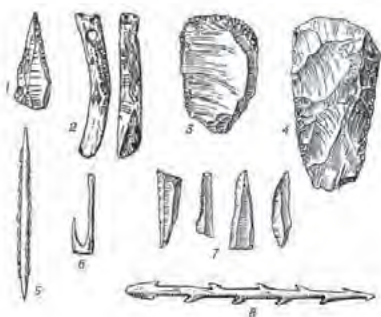
Знаряддя праці кроманьйонці виготовляли в основному з каменю – це був *кам'яний вік* в історії людства. Вони були значно різноманітніші та досконаліші, ніж у неандертальців і пітекантропів. У кроманьйонців були знаряддя спеціального призначення: різці для роботи з кісткою, скребачки для обробки шкіри, сокири, ножі, пилки, наконечники тощо. Крім кам'яних, кроманьйонці виготовляли також знаряддя і прикраси з кістки та рогу – кістяні голки з вушками, гачки для ловлі риби, браслети, намиста тощо. Під час полювання використовували списометалки, аби вразити здобич з чималої відстані. За допомогою гарпуна ловили рибу. Використовували також пастки на птахів, вовків, лисиць та інших тварин.

Кроманьйонці були вправними мисливцями на великого звіра: печерного ведмедя, шерстистого носорога, мамонта. Вдале полювання на мамонтів забезпечувало людину не лише м'ясом. З його бивнів та кісток споруджували житло, виготовляли зна-

▲ Кроманьйонка (сучасна реконструкція за рештками). Неандертальський музей, Німеччина

ряддя праці, зброю, прикраси. Жир використовували для обігрівання й освітлення житла. Зі шкур мамонта та інших тварин виготовляли одяг. Кроманьйонці носили штани, куртки з каптурами, взуття, рукавиці.

▲ Знаряддя праці кроманьйонця

▲ Наконечник від гарпуна

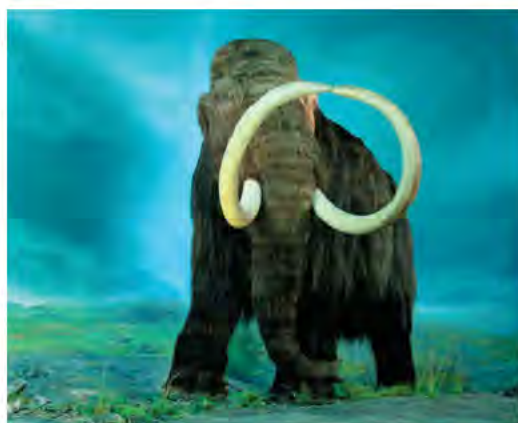
▲ Полювання кроманьйонця зі списометалкою

Крім полювання та рибальства, первісні люди займалися й збиральництвом – харчувалися плодами різноманітних рослин, їстівним корінням, грибами тощо.

■ **Поміркуйте!**

Чому рибальство з використанням гарпуна і полювання зі списометалкою були ефективнішими?

Господарство, коли люди брали все необхідне для життя в природному середовищі, називається **господарством привласнення**.

▲ Мамонт шерстистий (реконструкція – Royal BC Museum, Victoria, British Columbia). Зріст мамонта сягав 5 м, вага – 10–12 тонн, бивні – до 4,5 м довжини. Утім, не всі мамонти були велетнями. Більшість відомих видів були не більшими за сучасного азійського слона

▲ Полювання на печерного ведмедя (реконструкція З. Буріана)

3. Чому первісні люди жили родовими общинами?

Первісна людина не могла існувати окремо. Загінне полювання, будівництво великих жител вимагали зусиль великої групи людей. Спільні праця і житло, розвиток мови згуртовували людей. Первісні люди жили постійними колективами, до яких входили родичі. Такий колектив називають *родом*, або *родовою общиною* (*зромадою*).

У кожній родовій общині налічувалось по декілька десятків осіб. Жили вони в одному поселенні, яке складалося з кількох жител, рідше – в печерах. Кожна родова община мала власну територію. Життя в общині потребувало дотримання певних правил всіма її членами.

◀ Родова община первісних мисливців (художня реконструкція З. Буріана)

Родова община (або рід) – це група родичів, які вважали себе нащадками спільного предка, вели спільне господарство і жили разом.

Члени родової общини спільно працювали, спільно полювали на звіра. Родичі мали свої звичаї і збирались усі разом на загальні свята. Все майно в общині – житла, запаси їжі, шкури тварин – належало всім її членам одночасно, тобто було спільним. Окремим людям належали лише виготовлені ними зброя та знаряддя праці. Проте, за звичаєм, і ці предмети за потреби міг узяти кожен родич і турбувався про них, як про власні.

Члени родової общини були рівними між собою та мали рівні права. На чолі роду стояли найдосвідченіші та шановані особи – *старійшини*. Їх обирали на загальних зборах усіх дорослих членів роду: чоловіків і жінок з рівним правом голосу.

Археологи знаходять багато вирізаних із кістки фігурок жінок. Це свідчить, що жінка-

Рада старійшин – збори старійшин всіх родів племені.

Народні збори – збори усіх дорослих чоловіків (воїнів) племені. На них вирішували такі важливі питання життя племені, як початок війни або укладення миру, обрання військового вождя та старійшин тощо.

мати користувалася великою пошаною і вважалась Праматір'ю, навколо якої гуртувалися діти. Жінка була основою роду і берегинею спільного житла. На неї покладалося все, що було пов'язане з осілим життям: догляд за житлом, вогнищем, дітьми, приготування їжі, виготовлення одягу тощо.

4. Що таке «плем'я»?

Декілька родових общин, які жили в одній

мали плем'я. Кожне плем'я мало свої звичаї, побутові особливості, спілкувалось однією мовою. Керувала *рада племені*, на яку збиралися старійшини для прийняття рішень на раді прийнятності: розподіляли між собою місця для полювання, зв'язки між родичами, питання з іншими племенами тощо. Збиралися в присутності членів племени, право брати участь в обговоренні особливо важливих питань. Рішення приймали всі члени племени. Рішували війни-воїнів племені скликали

Чому родові общини об'єднуються в племена?

Плем'я – об'єднання родових общин (громад), які жили в одній місцевості, спілкувались однією мовою і мали спільні звичаї та вірування.

Військовий вождь – ватажок племені, який керував військом під час конфліктів.

Рішення приймали всі члени племени. Рішували війни-воїнів племені скликали в особливих випадках. Керував військом *військовий вождь*, який очолював війни-воїнів племені. Зазвичай це була людина з великою фізичною силою, хоробрістю, спритністю, умінням керувати ними під час бою.

5. Заняття людей в добу мезоліту?

Після тисяч років тому закінчився льодовиковий період. На нашій планеті стало значно тепліше, льодовик почав танути та відступати на північ. Простори поступово вкрилися лісами, утворилися річки, болота. В озерах та річках розвелось багато риби. Змінився тваринний світ. Через потепління вимерли великі тварини: мамонти, шаблезубі тигри, шерстисті носороги. Північні тварини переїхали на північ. Натомість у лісах оселилися лосі, кабани, лисиці тощо. Ці тварини, на відміну від мамонтів, жили в великих стадах чи зграї, були дрібніші та швидкі. Мисливцям доводилось тривалий час вистежувати свою здобич.

Вважають цей період мезолітом (середньокам'яним віком) і датується Європи проміжком від 10 тисяч років тому до 7 тисяч років тому. У той час мисливці винайшли бумеранг, лук і стріли. Це давало змогу полювати на тварину здалеку. Узимку мисливці використовували собак – незамінного помічника на полюванні.

Мисливці мали свою територію, спільні звичаї, спільну мову. Справами племені керували старійшини (рада старійшин), які складалися з представників усіх родів. Усі рішення приймали на основі одностайності. Збиралися на родових зборах, розглядали суперечливі питання взаємовідносин з іншими племенами. Старійшини засідали в особливих місцях племені, які мали великий авторитет. Для вирішення питань усіх чоловіків племені скликали на народні збори.

Під час міжплемінних конфліктів воїнів очолював *військовий вождь*, який керував військом під час конфліктів. Зазвичай це була людина з великою фізичною силою, хоробрістю, спритністю, умінням керувати ними під час бою.

5. Якими були заняття людей в добу мезоліту?

Після тисяч років тому закінчився льодовиковий період. На нашій планеті стало значно тепліше, льодовик почав танути та відступати на північ. Простори поступово вкрилися лісами, утворилися річки, болота. В озерах та річках розвелось багато риби. Змінився тваринний світ. Через потепління вимерли великі тварини: мамонти, шаблезубі тигри, шерстисті носороги. Північні тварини переїхали на північ. Натомість у лісах оселилися лосі, кабани, лисиці тощо. Ці тварини, на відміну від мамонтів, жили в великих стадах чи зграї, були дрібніші та швидкі. Мисливцям доводилось тривалий час вистежувати свою здобич.

Змінився і тваринний світ. Через потепління вимерли великі тварини: мамонти, шаблезубі тигри, шерстисті носороги. Північні тварини переїхали на північ. Натомість у лісах оселилися лосі, кабани, лисиці тощо. Ці тварини, на відміну від мамонтів, жили в великих стадах чи зграї, були дрібніші та швидкі. Мисливцям доводилось тривалий час вистежувати свою здобич.

Археологи називають цей період мезолітом (середньокам'яним віком) і датується Європи проміжком від 10 тисяч років тому до 7 тисяч років тому. У той час мисливці винайшли бумеранг, лук і стріли. Це давало змогу полювати на тварину здалеку. Узимку мисливці використовували собак – незамінного помічника на полюванні.

- ▲ Придумайте заголовок до малюнка. Яким новим винаходом користуються мисливці? Опишіть їхній одяг

■ Обговоріть у класі!

Як зміни у природі вплинули на життя первісних людей? Які винаходи зроблено в добу мезоліту?

Проте м'яса впольованої здобичі не вистачало, та й полювання на одному місці призводило до зменшення здобичі. У пошуках їжі общини і племена змушені були часто переходити на нові землі. Тому в цей період жили люди не у великих житлах, як раніше, а в легких наметах. У той час вони почи-

нають будувати човни і плоту, аби плавати по річках та озерах, використовувати гачки та сітку із поплавками для риболовлі. Іноді люди виходили і в море, саме в ті далекі часи заселяються численні острови.

Для допитливих.

Здійсніть віртуальну екскурсію Національним музеєм історії України. Відвідайте зал № 1. Які експонати ви побачили? Про що вони свідчать? Опишіть свої враження. Що нового ви дізналися? <http://virtual.nmiu.com.ua/>

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Як учені називають сучасну людину? Де і коли вона з'явилась?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> 1. Поясніть поняття: «родова община», «плем'я», «військовий вождь», «народні збори». 2. Як і чому змінилося життя первісних людей з потеплінням на Землі? Які зміни, на вашу думку, були найголовнішими? 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уявіть, що ви опинились у родовій общині первісних людей. Складіть розповідь про їхні житло, одяг та заняття. Як здійснювалося керівництво в родовій общині? 2. Які знаряддя праці були в первісних людей? Порівняйте їх із знаряддями праці неандертальців та пітекантропів. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Обговоріть у класі такі питання: Чи могли люди за первісних часів жити і працювати окремо, а не в колективі? Що люди вигравали від спільного життя та спільної праці? 2. Чому важливо було для первісних людей дотримуватися певних норм співжиття в общині?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Складіть розповідь про те, як винаходи кам'яного віку вплинули на спосіб життя людей. Які з цих винаходів використовують й нині?

§ 5. Мистецтво та світосприйняття первісних людей

Довгий час вважали, що первісні люди були грубими та агресивними, тобто дикунами. Проте знахідки археологів спростували цю думку. Адже вони засвідчили, що первісні люди творили мистецтво, вірили у божеств.

1. Що нам відомо про мистецтво первісних людей?

Нині відомі малюнки первісних людей у Європі, Азії, Африці та Австралії, більшість із них – на стінах та стелях глибоких печер. Лише в Європі знайдено близько 200 печер з такими малюнками. Уявіть, як первісні митці працювали там при світлі смолоскипів, користуючись спеціальними драбинами. В основному вони зображували звірів та сцени полювання на них. Первісні художники вміли передавати на малюнках звички і рухи тварин: швидкий біг коня, лева перед стрибком, лютя пораненої тварини тощо.

■ Працюймо в парі!

Про що ми можемо дізнатися з творів первісного мистецтва?

▲ Наскельні малюнки з печери Альтаміра

Як же малювали первісні люди? Давні художники фарби робили із вохри, марганцевих руд та інших мінералів. Їх розтирали в порошок, змішували з тваринним жиром і отримували таким чином стійку фарбу. Малювали вони пальцями або щіточкою з волосся, вмочуючи їх у фарбу. Колори малюнків збереглися навіть через тисячоліття.

■ Працюймо разом!

Розгляньте ілюстрації, присвячені первісному мистецтву. Дайте відповіді на такі запитання: Кого і чому зображували первісні митці? Якими засобами вони користувались?

▲ Розпис стін печери Фон-де-Гом, південно-західна Франція (сучасна реконструкція, Charles Robert Knight, American Museum of Natural History)

▲ Статуетка, вирізана первісною людиною з бивня мамонта. Її вік понад 25 тисяч років

Археологи під час розкопок знаходять також статуетки, зроблені первісними людьми. З кісток мамонта чи рогу північного оленя вони вирізали фігурки людей та різних тварин.

Важливим видом первісного мистецтва були пісні й танці, які звичайно виконувались перед полюванням чи військовим походом. Первісні люди створювали також музичні інструменти: тріскачки, барабани, флейти, сопілки (кістяні трубочки з отворами), брязкальця. Музика супроводжувала танці, у яких відтворювались подвиги хоробрих воїнів, мисливців тощо.

2. Яким було світосприйняття первісних людей?

Людина завжди прагнула зрозуміти, як саме влаштоване довкілля, чому і як відбуваються певні події та явища. І первісні люди не виняток. Вони сприймали навколишній світ – небо, землю, сонце, дерева, воду, тварин – як живий організм, а людину – як його частку.

У первісних людей виникають релігійні вірування. Вони вважали, що природою та їхнім життям управляють певні надприродні сили. Їх називали духами. Вважалося, що деякі духи є добрими до людини й допомагають їй, інші – ворожими, що можуть заподіяти лихо. Проте і людина може вплинути на духів. Для цього здійснювали певні дії – обряди.

Первісні люди намагалися жити в злагоді з духами, прихилити до себе, задобрити. У певному місці духам залишали їжу, тобто жертву. Це називають жертвоприношенням. Іноді люди зверталися до духів по допомогу. Таке звернення називається заклинанням.

На різні випадки життя існували різні заклинання, обряди, запам'ятати і знати які для простої людини було складно. Тому з'явилися особливі знавці

■ Працюймо з текстом підручника!

Визначте, що таке релігійні вірування. Якими були вірування первісних людей?

цієї справи, яких називали знахарями, чаклунами, заклинателями, шаманами. Так виникає *магія* (з грецької – «чаклунство», «чарівництво») – віра людей у можливість впливу на навколишню дійсність або людину через виконання певних дій: замовлянь, заклинань, жертвоприношень тощо.

Злих духів первісні люди часто зображували у людській подобі, але з рогами та хвостами. Вважалося, якщо в людину вселяється злий дух, то вона починає хворіти. Щоб їївилікувати, кликали знахаря, який за допомогою заклинань виганяв злих духів.

Дуже поширеним у первісних людей було вшанування різних предметів – *фетишів*. Вважалося, що вони могли лікувати, приносити успіх, відводити від людини небезпеку, допомагати на полюванні. Найчастіше фетишами були обереги, амулети і талісмани. Поклоніння предметам неживої природи, які нібито наділені чудодійною силою, називається *фетишизмом*.

Основним заняттям первісних людей було мисливство, тому часто роди мали імена тварин, наприклад «рід Оленя», «рід Бобра». Іноді первісні люди вважали, що вони походять від певної тварини. Таку «тварину-предка» називали *тотемом*. До тотема ставились із пошаною: на його честь влаштовували свята, під час яких люди переодягалися в шкури тотемної тварини. Віра в походження людей від певного тваринного предка називається *тотемізмом*.

Первісні люди уявляли божеств у вигляді людей, а іноді й тварин. Із дерева чи каменю вони вирізали зображення божества, яке ставили в поселенні на почесному місці. Таке зображення називається *ідолом*. Щоб заслужити милість божества, його всіляко задобрювали: звертались до нього з проханнями – молитвами, приносили жертви – найкращі страви, вбивали тварину, а іноді й людей.

Первісні люди вірили, що все навколо – предмети, природні явища, тварини, люди – має душу або дух (латинською мовою – *аніма*). Такі вірування називаються *анімізмом*.

3. Чи вірили первісні люди в потойбічне життя?

Так, вони вважали, що після смерті душа людини переселяється в інший світ – світ мертвих.

▲ Магічні обряди (реконструкція З. Буріана)

Релігійні вірування – це віра в існування надприродних сил, які впливають на природу й долю людей. На основі цих вірувань пояснювалася будова світу, місце і правила поведінки людини в ньому. Первісними формами релігійних вірувань були тотемізм, фетишизм, анімізм, магія.

Археологи знаходять численні тогочасні поховання. Первісні люди ховали померлих у ямах у позі сплячої людини. Поруч клали різні предмети: коштовні прикраси, знаряддя праці, зброю та їжу. Вважали, що ці речі будуть потрібні небіжчику для життя в іншому світі – світі мертвих. Померлих часто розмальовували червоною фарбою, що символізувало кров та життя. Первісні люди поклонялися і вшановували пам'ять померлих родичів, час від часу приносили на могилу їжу та питво.

▲ Похоронна церемонія мисливців мамонтів (реконструкція З. Буріана)

Для допитливих!

На сайті підтримки підручника ви можете ознайомитися з матеріалом «Як діти в первісні часи ставали дорослими».

<http://bit.ly/2EH9Cec>

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Які форми релігійних вірувань первісних людей ви знаєте? У чому полягає їх сутність?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> 1. Про що ми можемо дізнатися з творів первісного мистецтва? Що найчастіше зображували первісні люди? Чим це можна пояснити? 2. Поясніть поняття «релігійні вірування». Поміркуйте, звідки вчені дізнаються про релігійні вірування первісних людей. 	<p>Уявіть, що ви археолог. Під час археологічних пошуків було знайдено давню могилу із залишками поховання. Поруч з небіжчиком, якого ховали лежачим на боці, були зброя, знаряддя праці, залишки їжі. Про які погляди первісних людей свідчать ці знахідки? Зробіть висновки на основі археологічних даних.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розгляньте в підручнику (за можливості також і в мережі Інтернет) наскельні малюнки первісних людей. Яке враження вони справляють на вас? Як ви можете пояснити сюжети наскельних малюнків первісних людей? 2. Висловіть судження про роль релігійних вірувань у житті первісної людини.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Поміркуйте, що із вірувань первісних людей дійшло до нашого часу. Наведіть приклади, в чому це проявляється.

§ 6. Основні стоянки і пам'ятки первісної доби на території України (практичне заняття)

1. Стоянки первісної доби на території України

Первісні люди та їхні ймовірні предки вели досить рухливий спосіб життя. Вони змушені були мандрувати в пошуках їжі й тому на одному місці перебували недовго. Селилися переважно біля водойм. Це пов'язано з тим, що сюди приходили тварини, на яких вони полювали. Під час розкопок на стоянках знаходять археологічні пам'ятки – залишки жител, поховання людей, знаряддя праці та інші давні вироби, малюнки й написи на скелях і окремих каменях тощо.

Стоянкою в археології називають тимчасове поселення людей кам'яного віку та їхніх імовірних предків.

■ Працюймо в парі!

Знайдіть на карті підручника по 5 стоянок доби палеоліту, мезоліту та неоліту на території України. Використовуючи географічні орієнтири, позначені на карті, опишіть їхнє розташування. Позначте обрані стоянки на контурній карті.

2. Які археологічні пам'ятки було знайдено на Мізинській стоянці?

Одним із найдавніших поселень кроманьйонців у Європі є Мізинська стоянка на Чернігівщині (на думку науковців, існувала 15–16 тисяч років тому).

Це була доба максимального похолодання в усій Європі. Щоб захиститися від холоду, первісні люди споруджували спеціальні житла. Зокрема, на Мізинській стоянці археологи відкопали рештки п'яти круглих жител з кісток мамонта, ями-сховища, залишки вогнищ, різноманітні знаряддя праці – крем'яні різці та скребки, ножі, вістря, проколки, різноманітні вироби з кістки та рогу тощо. Як свідчать знайдені кістки тварин, мешканці стоянки полювали на мамонтів, північних оленів, носорогів, диких коней, вівцебиків, зубрів, ведмедів та ін.

Утім, найбільшу цінність для археологів становить тогочасний унікальний набір прикрас і витворів мистецтва з кістки та бивня мамонта: намисти-ни-підвіски, браслети, прикрашені орнаментом, численні стилізовані фігурки жінок (так звані пташки), прикрашені геометричним гравіюванням. А в одному з жител археологи виявили п'ять великих кісток мамонта (лопатки, щелепи, кістки кінцівок), розмальованих червоною вохрою. Деякі дослідники вважають їх давніми ударними музичними інструментами, які застосовувалися під час свят та обрядів. Розгляньте їх зображення. Чи згодні ви з твердженнями вчених?

■ Працюймо разом!

Як природні умови вплинули на тип житла та заняття мешканців стоянки? Які цінні знахідки виявили археологи на Мізинській стоянці? Про що вони свідчать?

◀ Мізинська стоянка (малюнок Івана Іжакевича)

◀ Браслет з орнаментом з Мізинської стоянки

◀ Орнаментовані кістки мамонта з Мізинської стоянки. Припускають, що це давні ударні музичні інструменти

3. Яким був спосіб життя мешканців Кирилівської стоянки?

Опишіть за картиною І. Їжакевича спосіб життя в родовій общині первісних мисливців; зазначте, чим займалися чоловіки, жінки, діти. Розпочніть так: «Після вдалого полювання весь рід зібрався разом. Всі, навіть діти, долучилися до роботи. Всі мали свої обов'язки...». Але зробити це необхідно декількома способами: від імені 1) дитини; 2) дорослого члену роду.

▲ Кирилівська стоянка (картина І. Їжакевича)

Для довідки!

Кирилівську стоянку відкрив археолог Вікентій Хвойка в 1893 році у межах м. Києва по вулиці Кирилівській. Звідси і її назва. На місці стоянки було знайдено велику кількість кісток мамонта й волохатого носорога, зуби печерного ведмедя та лева. Серед знарядь праці здебільшого скребачки та різноманітні різці. Житла споруджували із жердин та вкривали шкурами, а ззовні їх укріплювали черепаами та бивнями мамонтів.

4. Якими були заняття мешканців стоянки Ігрень-8?

■ Працюймо разом!

<http://bit.ly/2HRMdsI>

За допомогою QR-коду ознайомтеся з відповідним матеріалом і дайте відповідь на запитання: До якого періоду належить стоянка, згадана в опису – палеоліт чи мезоліт? Як природні умови вплинули на тип житла та заняття мешканців стоянки? Які особливості мали знаряддя цього періоду?

ОЦІНІТЬ СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ ПІСЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Обговоріть у загальному колі: чим відрізнялись форми господарювання та спосіб життя людини на різних етапах первісної доби.

Завершіть речення: Сьогодні на уроці я дізнався(-лася) про такі стоянки на території України... . Сьогодні на уроці я навчився(-лася)... . Вважаю, що найцікавішим було... .

Міні-проект «Пам'ятки первісної доби в музеях України»

Що нового про життя первісних людей ви довідалися на цьому занятті? Чи виникла у вас потреба розширити свої знання про первісні стоянки та пам'ятки на території сучасної України?

<http://bit.ly/2W7lwEe>

§ 7. Значущі зміни в житті людей

Тривалий час первісні люди лише споживали природні багатства: полювали на звірів, збирали плоди диких рослин, їстівне коріння, гриби, личинки комах. Згодом вони почали рибалити. Тобто люди не змінювали навколишнє середовище, пристосовувалися до нього і споживали готові дари природи. Господарство, в якому люди беруть усе необхідне для життя у природі в готовому вигляді, – це *господарство привласнення*.

Із покоління в покоління люди жили, дотримуючись своїх традицій. Проте у природі 10 тисяч років тому відбулися величезні зміни, і люди, щоб вижити, повинні були пристосуватись до цих змін.

1. Як і де виникли землеробство та скотарство?

Одними з найвизначніших подій в історії людства стали виникнення землеробства та скотарства. Завдяки цьому люди змінили довкілля і спосіб свого життя.

На думку більшості вчених, землеробство виникло в різних місцях у різний час. Близько 10 тисяч років тому в районі так званого «Родючого півмісяця», який охоплює Єгипет і Передню Азію, люди почали вирощувати пшеницю, ячмінь, горох, сочевицю. Близько 7 тисяч років тому на території Північного Китаю сіяли просо, у Південно-Східній Азії та Південному Китаї – рис, сою. У Центральній Америці близько 5 тисяч років тому місцеве населення культивувало гарбузи, перець та авокадо, а в Південній Америці – кукурудзу¹.

Люди знаходили родючі землі, розчищали їх від чагарників, вирубували ліси. Для посіву відбирали кращі зерна. Так поступово з'явилися нові, *культурні сорти* рослин, які були більш врожайними та якісними, ніж їхні дикорослі попередники.

Також люди помітили, що від тривалої засухи посіви швидко гинуть. Утім, надмірне розлиття річок так само могло знищити врожай. Тоді землероби навчилися затримувати річкову воду і спрямовувати її на поля. Для цього вони будували дамби та канали, по яких вода з річок та озер ішла на зрошення.

Близько 9 тисяч років тому в Передній Азії вперше було приручено (одомашнено) кіз та овець,

■ Пригадайте!

Які зміни відбулись у природі 10 тисяч років тому? Як це вплинуло на заняття людей?

■ Обговоріть у класі!

Висловіть власні припущення, як людина винайшла землеробство та скотарство.

Для допитливих!

Як люди винайшли землеробство і скотарство?

<http://bit.ly/2MijGeO>

¹ Майже всі культурні рослини, що їх нині використовує людство, було відібрано з багатьох диких рослин первісними людьми. Спочатку вирощували ті рослини, які в дикому вигляді росли в місцях їхнього проживання. Згодом культурні рослини розповсюдились по всій Землі.

згодом – свиней, ослів, верблюдів, корів, коней. Завдяки скотарству люди мали м'ясо, молоко, шкури, вовну.

Виникнення землеробства та скотарства мало величезне значення в житті людей. Змінились взаємовідносини людини і природи. Раніше люди споживали дари природи в готовому вигляді. Відтепер вони почали створювати їх самі: вирощували рослини та розводили худобу. Господарство, в якому необхідні для життя засоби людина виробляє самостійно, називається *господарством відтворення*. Це не лише зумовило значні зміни у повсякденному житті людей, а й вплинуло на організацію самого людського суспільства. Оскільки це відбулося в неоліті, вчені назвали таку зміну видів діяльності людини *неолітичною революцією* (слово «революція» означає «докорінна зміна»).

Господарство, коли все необхідне для життя людина виробляла самостійно, називається **господарством відтворення**.

- ◀ Родове селище первісних землеробів та скотарів (реконструкція З. Буріана). Уявіть, що ви потрапили до такого селища. Складіть розповідь про побачене

Отже, до відтворювальних форм господарювання належать землеробство, тваринництво, ремесла. Полювання, збиральництво та рибальство вже не відігравали основну роль у господарському житті людей. Утім, перехід від привласнювальних форм господарювання до відтворювальних відбувся не в усіх регіонах земної кулі одночасно, а лише там, де були сприятливі для цього умови.

2. Як виникли ремесла?

Землероби будували свої поселення й обробляли поблизу свої поля. Людина починає жити постійно на одному місці, тобто вести осіле життя. Це посприяло розвитку *ремесел* – виготовленню різноманітних виробів.

У цей час люди навчилися полірувати, пиляти, свердлили камінь. Удосконалилася також обробка кісток та рогу. Все це дало можливість удосконалити знаряддя: сокири, тесла, долота, серпи, зернотерки, ступки, товкачі, кам'яні та кістяні мотики.

- ▶ Зразок первісного посуду

■ Поміркуйте!

Як змінило життя людей виникнення ремесел?

▲ Рання форма плуга із залізним наконечником. Для оранки в нього впрягали волів

■ Обговоріть у класі!

Опишіть, як виробляли бронзове литво. Яких нових знань і вмінь потребував цей процес від людей? Чи міг це робити кожен землероб чи скотар? Чому?

тощо. Їх називають *ремісниками*. В окремих поселеннях з'явилися ремісничі майстерні. Свої вироби ремісники обмінювали на продукти харчування, худобу, різноманітні вироби.

Близько 8 тисяч років тому на території сучасної Туреччини ремісники почали виготовляти перші вироби з міді: прикраси, кинджали, ножі, гачки, шила. Проте мідь – тугоплавкий та м'який метал, знаряддя з неї швидко тупилися. Тому люди, як і раніше, використовували переважно знаряддя з каменю, дерева та кості. Археологи цей період називають *міднокам'яним віком, або енеолітом*.

Із часом, близько 5 тисяч років тому, ремісники навчилися сплавляти мідь з оловом (або свинцем) і виготовляти таким чином бронзу. Бронзові знаряддя праці та зброя були значно міцніші за мідні. Розпочався *бронзовий вік (III–I тис. до н. е.)*.

3. Що таке сусідська община?

■ Працюймо в парі!

Встановіть, як відбувся перехід від родової общини до сусідської. Як змінилося від цього життя людей?

Люди також помітили, що вогка глина на вогні стає твердою і не розмокає у воді. Тоді вони почали ліпити посудини з вогкої глини й обпалювати в печах. Печі робили з каміння та глини, що довго утримували тепло. Відніні молоко, воду, зерно люди зберігали в глиняних посудинах. З глини зводили оселі, виготовляли прикраси, статуетки тощо.

Для кращого обробітку землі землероби винайшли плуг, у який почали впрягати биків. Через деякий час люди здійснили ще один важливий винахід – візок з колесами. Такі винаходи полегшували працю і життя людей.

Перші землероби і скотарі виготовляли всі необхідні речі та знаряддя праці самі для себе. Проте в деякого виробу виходили кращими, аніж в інших. З часом такі люди стали постійно займатись виготовленням кам'яних знарядь праці, плугів, глиняних посудин, тканин, одягу

Розвиток землеробства, скотарства та ремесла вплинув і на відносини між людьми. Використовуючи плуг, у який запрягали биків чи ослів, обробити ділянку поля могла й одна сім'я. Вчені підраховали, що землероб у Передній Азії за два місяці роботи міг забезпечити себе та родину продуктами на цілий рік. Відтепер кожна окрема родина могла жити та працювати самостійно. Члени однієї общини продовжували допомагати один одному в повсякденному житті, проте сімейні зв'язки ставали міцнішими, ніж общинні.

Общини почали залучати чужинців з інших племен – умілих майстрів або воїнів, поступово перетворюючись із колективу кровних родичів на *сусідську (територіальну) общину*.

Земля, річки, озера, пасовища, ліси, як і раніше, належали общині. Поле під рілля ділили на окремі ділянки – наділи. Кожна сім'я обробляла такий наділ самостійно. Вона вже мала свої знаряддя праці, худобу, власну оселю – тобто виникає приватна власність. Зібраний на такому наділі врожай належав сім'ї, яка його обробляла. Одні родини добивалися кращих успіхів у праці, тож ставали багатшими. Виникала майнова нерівність в общині. Все це привело до того, що велике господарство общини почало розпадатись на дрібні господарства окремих сімей. Проте деякі справи (вирубка лісу, облаштування водойм, риття каналів для зрошення полів, охорона території) виконували спільно, всією общиною.

Сусідська (територіальна)

община – територіальна спільність людей, члени якої не були родичами, але разом володіли землею, розподіляючи її між окремими сім'ями, сумісно користувалися пасовищами, лісами та іншими багатствами, спільно виконували найважливіші справи.

■ Працюймо разом у класі!

На основі схеми виділіть 3–4 відмінності сусідської общини від родової.

Родова община

Сусідська община

4. Як виникали найдавніші міста?

У місцях, де землероби обмінювали продукти харчування на вироби ремісників, виникали великі поселення. У деяких з них проживало декілька тисяч людей. Зазвичай у поселенні мешкали члени однієї общини. Часто там виникали ремісничі майстерні. Будинки споруджували з глиняних цеглин. Для захисту від ворогів навколо поселень будували з каменю чи глини високі мури. За стінами поселення були поля та пасовища.

▲ Чатал-Гуюк та його квартали (сучасна художня реконструкція)

■ Працюймо в парі!

На основі тексту й ілюстрацій опишіть одне з найдавніших поселень Чатал-Гуюк. У чому його особливість?

Одне з найдавніших таких поселень – Чатал-Гуюк; нині це територія Туреччини. Деякі вчені вважають його одним із найдавніших міст. Засноване воно близько 9 тисяч років тому, будинки були з глини і стояли тісно. Увійти в житло можна було лише через дах. Усередині були лежаки й лавки, також

зроблені з глини. Знайдено також глиняні статуетки людей та тварин. Стіни святилищ прикрашено рельєфами й розписами. Мешканці поселення займалися також землеробством і тваринництвом.

▲ Реконструкція інтер'єру будинку із Чатал-Гуюк

▲ Реконструкція святилища з Чатал-Гуюк

Але не всі племена перейшли до осілого способу життя. Значна частина людей так само займалася збиральництвом та полюванням. У деяких племен основним заняттям стало скотарство, тому вони постійно пересувалися в пошуках нових пасовищ, тобто вели кочовий спосіб життя.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Що означають поняття «сусідська (територіальна) община», «ремесло»?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Якими є ознаки відтворювального господарства? Наведіть приклади.	1. Порівняйте родову общину із сусідською.	1. Висловіть судження про значення виникнення землеробства, скотарства та ремесла в історії людства.

<p>2. Хто такі ремісники?
Що ви знаєте про найважливіші ремесла первісних людей?</p>	2. Уявіть, що ви потрапили до поселення перших землеробів та скотарів. Складіть розповідь про те, що там побачили.	2. Як ви вважаєте, чому одні племена переходили до осілого способу життя, а інші віддали перевагу кочовому?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Поясніть, у чому полягає сутність «неолітичної революції». Як вона вплинула на подальше життя людей? Назвіть винаходи того часу, якими людство користується й нині.

§ 8. Трипільська археологічна культура

1. Як було відкрито Трипільську археологічну культуру?

Наприкінці XIX ст. археологічна експедиція, керував якою Вікендій Хвойка, знайшла сліди поселення давніх землеробів поблизу села Трипільля, що на Київщині. Пізніше науковці виявили ще багато таких

■ Працюймо разом!

Знайдіть на карті і назвіть основні райони розселення трипільців на території України. Біля яких річок вони мешкали? Які племена були їхніми сусідами?

поселень на території України, які існували приблизно в один час. Оскільки писемних джерел щодо того часу не знайдено, то й справжні імена народів, людей, назви поселень невідомі. Тому вчені умовно назвали цю *археологічну культуру* трипільською (за місцем першої знахідки), а мешканців знайдених поселень – трипільцями. Це була доба енеоліту – мідно-кам'яного віку.

Отже, ви, мабуть, помітили в тексті нове поняття «*археологічна культура*». Що воно означає? Так учені називають сукупність подібних (за способом виготовлення і оздобленням) археологічних пам'яток, що належать до одного історичного часу і території. Кожна археологічна культура має подібні форми та оздоблення посуду, прикраси, орнаменти, певну особливість спорудження жител, схожий обряд поховання та ін.

За сучасними даними, трипільська культура існувала в таких часових межах – близько 5400–2750 рр. до н. е. на землях між Карпатами та Дніпром. Пам'ятки трипільської культури знаходять на території сучасних Молдови, Румунії та України. Не одне покоління археологів доклало зусиль, аби збагатити історичну науку уявленнями про життя трипільців, їхні суспільні відносини, протоміста, побут, духовну культуру. Нині в Україні досліджено понад дві тисячі трипільських поселень, могильників і курганів.

2. Що відомо про господарство трипільців?

Основними заняттями трипільців було землеробство та скотарство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, овес, горох. Землю обробляли за допомогою дерев'яної мотики з кам'яним чи роговим наконечником. Для збору врожаю використовували кістяні або кам'яні серпи. На кам'яних зернотертках розтирали зерно на борошно. Трипільці розводили корів, волів, овець, кіз, свиней, коней. Займалися вони також полюванням та рибальством. Як припускають учені, трипільці жили на одному місці 50–70 років, доки не виснажувалася земля. Після цього вони переходили на сусідню територію.

На сьогодні найвідомішими є витвори трипільських гончарів. Це різноманітний посуд: горщики, сковорідки, миски, вази, чаші, глиняні діжки для зерна. Обпалювали посуд у спеціальних печах, а потім прикрашали. Трипільці розмальовували свій посуд чорною, жовтою, червоною, іноді білою фарбами. Оздоблювали його спеціальними орнаментами, у які часом вплітали символічні зображення людей, тварин і птахів, дерева або колоска пшениці.

Археологічна культура – група подібних між собою за низкою ознак археологічних пам'яток, поширених на певній території в межах певного історичного часу.

▲ Трипільський керамічний виріб. Припускають, що це може бути модель храму трипільської культури

◀ Трипільські жінки за ткацьким верстатом (сучасна реконструкція З. Васіної)

■ **Працюймо разом!**

На основі ілюстрацій зробіть висновки про спосіб життя трипільських жінок: зовнішність, одяг, вбрання, заняття тощо.

У кожному трипільському будинку стояв ткацький верстат, а часом і два. Трипільські жінки були справжніми майстринями з виготовлення сорочок, суконь, спідниць. Трипільські модниці свої вироби прикрашали особливим кольоровим орнаментом, а також носили намисто та прикраси.

▲ Глек.
IV тис. до н. е.
Поселення
Косенівка

▲ Зернотертка, реконструкція серпа, глек. Трипільська культура.

▲ Сокира кістяна.
IV тис. до н. е.
Поселення
Жванець

▲ Біноклеподібний виріб. IV тис. до н. е. Поселення Косенівка

Життя перших землеробів значною мірою залежало від природних умов. Щоб мати добрий урожай та приплід худоби, трипільці намагалися «задобрити» природу. З цією метою вони здійснювали певні ритуали, влаштовували свята. Для їх проведення виготовляли особливо красивий посуд, зводили вівтарі, готували святкові страви. Під час свят трипільці виконували танці, пісні, розігрували своєрідні дійства. Учені припускають, що такі традиційні для українців землеробські свята і обряди, як «свято приходу весни», «першої борозни», «останнього снопа» походять саме з часів трипільців.

3. Який вигляд мали поселення трипільців?

Спочатку трипільці мешкали в невеликих поселеннях, розташованих переважно на невисоких пагорбах біля водоймищ. Поселення мали незвичне планування: оселі розташовувалися по колу або декількома концентричними колами. Можливо, так легше було захищатися від ворога. Згодом з'являються

▲ Трипільське поселення (реконструкція). За матеріалами археологічних розкопок (за Т. Пассек)

величезні поселення, які нагадують міста, – їх називають *протомістами*. У них мешкало до 10 тисяч населення. Так, у поселенні біля села Майданецьке археологи налічили 1575 жителів, а біля села Тальянки – 2700.

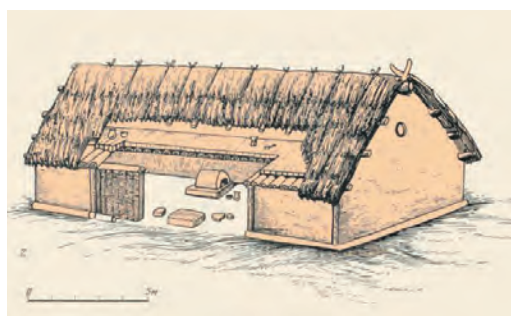
Залишки жителів, а також їх глиняні моделі, які знаходять археологи, дають змогу відновити зовнішній вигляд трипільських будинків. Це зазвичай чотирикутні одно- чи двоповерхові будинки. Стіни будували з плетеного верболозу, який обмазували глиною. Дах був двосхилим, його покривали солом'яними або очеретяними снопами. Вікна були невеликі й круглі. У кожній хаті – піч, біля якої розміщували лавку-лежанку з випаленої глини. Робили й дерев'яні меблі: стільці, столи, крісла зі спинками. Долівки в будинках були глиняними.

4. Чому зникли трипільці?

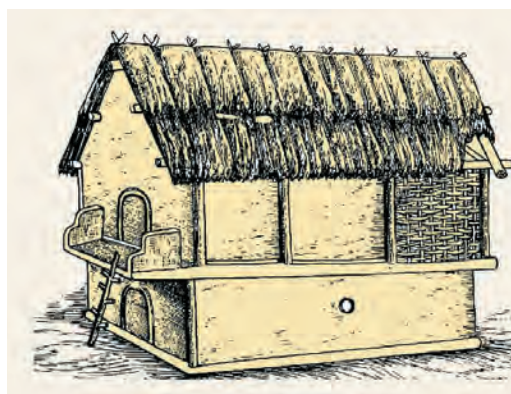
Як свідчать археологічні дані, в III тис. до н. е. трипільська культура зазнала раптового занепаду: поселення залишено чи спустошено, люди частково переселилися на інші території. Людність, що залишилася, займалась в основному скотарством. Їхні будинки невеликі, зазвичай у вигляді напівземлянок. Посуд, який знаходять археологи, простіший та гіршої якості. Отже, що трапилося з трипільцями? Чому занепадала їхня культура?

▲ Трипільське поселення. (Сучасна художня реконструкція)

▲ Трипільське житло з горищем (реконструкція; за К. Черниш)

▲ Двоповерхове трипільське житло (реконструкція; за К. Черниш)

Науковці дотепер не встановили причин занепаду трипільської культури. Найпоширенішою є версія, що трипільці своїм господарюванням виснажили ґрунти, внаслідок чого врожаї зменшились. Придатних земель для землеробства вже не було, а люди ще не навчилися використовувати перегній та попіл як добриво. До того ж клімат став холодніший, почастишали посухи. Припускають, що трипільці розчинилися серед інших народів і племен того часу світу.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Що означає поняття «археологічна культура»?

2. Хто і коли розпочав дослідження трипільської культури на території України?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> У чому особливості поселень та житла трипільців? Чим це було обумовлено? Якими були основні заняття трипільців? 	<ol style="list-style-type: none"> Позначте на контурній карті межі поширення і протоміста трипільської культури. Уявіть, що ви потрапили до великого поселення трипільців. Складіть розповідь про те, що там побачили. 	<ol style="list-style-type: none"> Чому трипільську культуру вважають однією з найбільш розвинених землеробських культур того часу? Свою відповідь обґрунтуйте. Висловіть припущення, у чому причини зникнення трипільців. Свою відповідь аргументуйте.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Які пам'ятки трипільської культури є у вашому регіоні? У яких музеях вони зберігаються?

Міні-проект «Пам'ятки трипільської культури в музеях України»

На території України пам'ятки трипільської культури відомі в 19-ти областях. Той з вас, хто забажає побачити скарби трипільського світу на власні очі, може завітати в музеї. Матеріали з розкопок В. Хвойки та інших дослідників зберігає Національний музей історії України. Його можна відвідати особисто або за допомогою Інтернету здійснити 3-D екскурсію на виставку «Дивосвіт Трипілья». Такою ж захопливою є експозиція археологічного музею Інституту археології НАН України, де зібрано знахідки за останнє півстоліття. Не лише столичні музеї, а майже кожен обласний краєзнавчий музей Правобережжя України має трипільські експонати, найбільше ж їх – у селі Трипіль та Переяславі-Хмельницькому. Відвідайте один із місцевих музеїв, де є пам'ятки трипільської культури. Зробіть невеличкі нотатки про свої відвідини, враження та нові отримані знання. Оформіть їх у вигляді презентації.

Розділ 2

СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ ТА АФРИКИ

§ 9. Виникнення найдавніших держав Стародавнього Сходу

Мабуть, вам, друзі, вже відомо слово «держава». А чи знаєте, коли і як виникли найдавніші у світі держави? Тож помандруймо разом Стародавнім Сходом, щоб знайти відповідь на це запитання.

Розгляньмо карту «Найдавніші держави та цивілізації Стародавнього Сходу». Де розташований Стародавній Схід відносно території України? Припустіть, який там був клімат. Покажіть місця виникнення найдавніших держав. Яку особливість ви помітили?

Стародавній Схід – це умовна назва. Давні греки та римляни називали Сходом країни, розташовані на схід від їхньої батьківщини. Ця назва прижилася в історичній науці. Стародавній Схід охоплював величезну територію, яка включала Північно-Східну Африку, Передню Азію, Середню Азію, Індію і Китай. Хронологічні межі періоду – від появи перших держав (кінець IV тис. до н. е.) до середини I тис. н. е.

1. Як і коли виникли перші держави Стародавнього Сходу?

У далекій давнині життя людей величезною мірою залежало від природних умов. Перші держави виникали там, де основним заняттям ставало землеробство, яке спонукало населення до осілости. На півночі планети клімат був суворим і несприятливим для вирощування рослин. А в тропічному кліматі не потрібно було великих зусиль для пошуку їжі, тому не виникало потреби обробляти землю. Недарма й нині в цих районах деякі племена живуть в умовах первісності.

Для виникнення землеробства потрібні були певні умови. У країнах Стародавнього Сходу природні умови сприяли ранньому розвитку землеробства і скотарства. Особливо успішно люди займалися землеробством поблизу великих річок, де м'який клімат і родючий ґрунт, природні добрива (річковий намул) давали змогу збирати щедрі врожаї.

Та нерідко великі повені або занадто посушливе літо зводили працю людей нанівець, і тоді населенню загрожували голод і смерть. Отож, щоб регулювати річки, люди почали будувати дамби, греблі, канали, тобто створювали систему штучного зрошення. Такі роботи вимагали зусиль великої кількості людей. Окрім того, бракувало будівельних матеріалів – дерева, руд металів, каменю. Усе це потрібно було купувати у жителів інших країн, тобто зародилася зовнішня торгівля.

Дуже часто за сировину велися війни, тому доводилося утримувати велике військо для оборони кордонів чи військових походів. Тож деякі племена почали об'єднуватися в потужні племінні союзи.

■ Обговоріть у класі!

На основі прочитаного тексту та аналізу карти зробіть власне припущення, чому перші держави виникали біля великих річок.

■ Поміркуйте!

Розгляньте давньоєгипетське зображення. Опишіть, що на ньому зображено. Які природні умови потрібні для такого виду господарювання?

Давньоєгипетське зображення ►

Великі колективи потребують управління, відтак змушені доручати його певним особам – вождям. Поступово управління ставало професійною справою – вожді перетворювались на *правителів*. Все це привело до виникнення *держави* – особливої організації суспільства для підтримання внутрішнього порядку та оборони від зовнішніх ворогів. Перші держави Стародавнього Сходу з'явилися на межі IV–III тис. до н. е.

Зверніть увагу, що слова «держава» та «країна» відрізняються за змістом. Країна – це місцевість, частина поверхні земної кулі. Країна може бути «маленькою» і «великою», «рівнинною» і «гористою» тощо. Держава завжди пов'язана зі словом «влада».

2. Які особливості держав Стародавнього Сходу?

На чолі держав Стародавнього Сходу зазвичай стояв *правитель* – *цар, фараон*. Його вже не вибирали, як племінних вождів і старійшин. Влада правителя була спадковою і часто обожнювалась, він вважався ставлеником богів.

Кожна держава мала визначену *територію*, де проживало її *населення*, будувались *міста* з міцними мурами. Для оборони держави та завоювання нових територій на службі у правителя було *військо*. У головному місті держави – *столиці* – розташовували палац правителя і державну скарбницю. Для ведення державних справ (обліку багатств у скарбниці, запису наказів правителя тощо) була необхідна *писемність*. У державі встановлювались *закони* – правила, які обов'язково мали виконуватись усім населенням, усіма царськими підданими. (Зверніть увагу, що у первісних людей законів не було, старійшини судили за звичаями, які передавалися усно від старших до молодших). Закони стояли на сторожі наявного в державі порядку. Їх записували на каменях, папірусі, глиняних табличках тощо.

Отже, *державою* називають *країну, що має єдину систему влади, єдині закони, армію, скарбницю, податки, певну територію та кордони*.

■ Працюймо в парі!

Випишіть у зошит та поясніть нові поняття, що зустрілися в тексті.

Держава – це особлива організація суспільства для підтримання внутрішнього порядку та оборони від зовнішніх ворогів.

Державою називають країну, що має єдину систему влади, єдині закони, армію, скарбницю, податки, визначені територію та кордони.

▲ Ассирійська кіннота (рельєф з палацу ассирійського царя Ашшурбаніпала)

Найдавніші держави виникли в долинах річок Тигр, Євфрат, Ніл, Інд і Хуанхе. З виникненням держав період первісності в окремих районах Стародавнього Сходу завершився. На зміну йому прийшов період, який вчені називають *цивілізацією*.

3. Що означає слово «цивілізація»?

Латинською мовою «цивіліс» означає «громадянський», «державний». Цивілізація – це вищий ступінь розвитку людського суспільства, ніж первісність.

Показниками переходу від первісності до цивілізації є: виникнення держави, писемності, розвиток міст, монументальних споруд (великих храмів, будівель, скульптур), культури, наукових знань, нових форм релігійного життя. Держава формується зазвичай раніше самої цивілізації. Саме держава створює умови для господарського й культурного розвитку суспільства та переходу до цивілізації.

Визначень поняття «цивілізація» є багато. У загальних рисах, *цивілізація* – це об'єднання людей, які поєднані між собою спільними духовними цінностями та ідеалами, мають спільні риси в суспільному житті, організації влади, культурі, господарстві та відчуття належності до цієї спільноти.

Цивілізації різних народів стародавнього світу мали відмінності в культурі, побуті, звичаях, релігії, організації суспільного життя та ін. Це зумовлено різними природними умовами, у яких формувалась та чи інша цивілізація, іншими чинниками, що діяли на кожну з них. Тому зазвичай учені говорять не про одну цивілізацію, а про давні цивілізації Єгипту, Дворіччя, Індії, Китаю і т. д. Проте давні цивілізації мали й багато спільного.

Уже в глибоку давнину, попри величезні відстані та відмінності в розвитку, цивілізації, племена та народи перебували в тісних контактах, переймаючи досягнення культури, наукові знання, способи виробництва тощо.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Що називається Стародавнім Сходом?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> 1. Як ви розумієте значення поняття «держава»? 2. Що означає поняття «цивілізація»? Які показники переходу від первісності до цивілізації ви знаєте? 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Назвіть і покажіть на карті річки, у долинах яких у найдавніші часи розвинулося землеробство. Що сприяло цьому? 2. Які ознаки держави ви знаєте? Чим держава відрізняється від союзу племен? 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Висловіть судження, про що б ви хотіли дізнатися з історії давніх цивілізацій. 2. Як ви вважаєте, які зміни відбулись у житті людей з переходом від первісності до цивілізації?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Висловіть думку, чому в людей виникла необхідність у державі. Яку роль відіграє держава в житті сучасної людини? Які потреби людина задовольняє через державу?

Тема 1

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ – ОДНА З НАЙДАВНІШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ СВІТУ

Місце першої зупинки нашої уявної подорожі в часі цивілізаціями Стародавнього Сходу – Північно-Східна Африка, а саме країна Кемет, яку нині ми називаємо Єгиптом. Давньоєгипетська цивілізація є однією з найдавніших на Землі. За довгі роки існування давньоєгипетська держава пережила часи і розквіту, і занепаду.

§ 10. Природа і населення Стародавнього Єгипту

1. У чому особливість природно-географічних умов Стародавнього Єгипту?

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Спираючись на карту, текст та ілюстрації підручника, проведіть аналіз природних умов Стародавнього Єгипту. Позначте на контурній карті його територію та географічні об'єкти (Ніл, Сахара, Лівійська пустеля, Середземне море, Дельта, пороги).

Запам'ятайте, що природні умови країни вивчають за такою схемою:

1. У чому полягають особливості географічного положення країни?
2. Якими є особливості рельєфу країни, ґрунти? Чи є ліси та корисні копалини?
3. Які великі річки та озера є на території країни? Чи є вихід до моря?
4. Що відомо про клімат, рослинний і тваринний світ країни?

▲ Долина річки Ніл

▲ Вигляд дельти Нілу з космосу (фото із супутника)

Віддалік од Нілу, серед пісків пустелі, лише подекуди виринали острівки зелені – *оазиси*. Завдяки наявності води (підземних джерел) тут росли пальми й чагарники, вирувало життя.

Характерною ознакою єгипетського клімату є спека. Дощів майже не буває. Два місяці – травень і червень – із заходу дме палючий, жаркий вітер пустелі Сахари, що називається *хамсин*. Пил укриває усе: дерева, траву, житла. Єгипет перетворюється у випалену сонцем пустелю, вкриту шаром жовтого пилу. Напередодні розливу ширина Нілу зменшується мало не вдвічі.

Найдивовижніше природне явище Стародавнього Єгипту – це щорічні *розливи Нілу*. У червні, коли над горизонтом сходить зірка Сиріус, вода в річці починала поступово прибувати. Ніл виходив з берегів, затоплюючи рівнинні землі. Це відбувалося тому, що на початку літа у верхів'ях річки йшли сильні дощі, а на вершинах гір танув сніг.

Вода заповнювала всю долину Нілу на чотири місяці. За цей час ґрунт насичувався вологою і вкривався шаром чорного, дуже родючого *мулу* – дрібних часточок напівзгнилих рослин і червонуватих гірських порід¹. Уся долина зеленіла від сходів рослин. Якщо поглянути на фізичну карту чи фото з космосу, то територія Єгипту має вигляд велетенського оазису серед пустель Північно-Східної Африки.

2. Єгипет – «Дарунок Нілу»?

Так назвав Єгипет давньогрецький історик Геродот. Утім, Єгипет – це й витвір багатотисячолітньої наполегливої людської праці. Адже перших поселенців долина Нілу зустріла непривітно: болотисті джунглі, які кишіли хижими тваринами, нестача або й відсутність опадів, щорічні бурхливі й тривалі розливи Нілу. Тому перші поселенці селитися поблизу річки не наважувалися, а лише по краях долини.

Проте наполеглива праця людей змінила долину річки – вони спільно осушували болота, вирубували чагарники, низини обгороджували наси-

- ▲ Папірус. Із товстих стебел папірусу давні єгиптяни робили легкі човни, із тонких – плели кошики, мотузки, коріння йшло на паливо, а молоді пагони споживали в їжу. З цієї рослини виготовляли матеріал для письма

■ Поміркуйте!

На основі тексту та ілюстрації визначте, як впливав Ніл на розвиток сільського господарства Єгипту.

¹ За темним кольором родючого ґрунту єгиптяни називали свою країну *Кемі*, або *Кемет*, що означає «Чорна земля», а себе – «людьми Чорної країни».

◀ Долина річки Ніл
(сучасний малюнок)

пами – дамбами. Поступово основним заняттям давніх мешканців долини Нілу ставало *землеробство*. Проте зрошення полів потребувало величезних зусиль. Уже в найдавнішу епоху за допомогою дерев'яних і кам'яних знарядь єгиптяни почали будувати свою *зрошувальну систему*, розвиваючи *іригацію*.

Під час розливу Нілу єгиптяни проривали в дамбах короткі канали, якими впускали воду в штучні басейни та озера – водосховища. Вода з водосховищ використовувалася для зрошення полів і садів у посушливу пору року. До окремих ділянок, куди не доходив розлив, воду підводили каналами. Уся долина, якщо дивитися на неї зверху, була схожа на шахову дошку. Згодом почали зрошувати й високі прибережні ділянки, куди не сягали води Нілу.

Для цього використовували особливий пристрій – *шадуф*, який нагадує українські колодезні «журавлі».

Канали потрібно було щороку розчищати від піску, що його наносив вітер з пустелі. Розливи розмивали дамби, тому періодично їх відновлювали і зміцнювали. Спорудження каналів та дамб було не під силу окремим родинам. Такі роботи виконували цілими селищами.

▲ Зрошення ділянки за допомогою шадуфа (давньоєгипетське зображення). На один кінець жердини чіпляли шкіряне цеберко, яким черпали воду, на інший – велику грудку глини або камінь як противагу

Іригація (від латинського слова *irrigo* – зрошую) – підведення води на певні ділянки землі, що відчувають нестачу вологи та потребують зрошення.

Землеробство, яке базується на зрошувальних системах, називається *зрошувальним (іригаційним)*. Воно властиве посушливим, напівпустельним та пустельним регіонам, де кількість опадів є незначною.

3. Праця єгипетського хлібороба.

Після розливу Нілу ґрунт ставав м'яким та вологим. Його розпушували мотикою та легким дерев'яним плугом. Засіявши землю, єгиптяни одразу виганяли на неї домашню худобу (здебільшого баранів), щоб вони втоптали зерно в ґрунт. Колоски зрізали серпами і в'язали в снопи. По колосках проганяли худобу, щоб обмолотити зерно. Потім його провіювали: підкидали вгору, щоб відлетіла солома. Зібране таким чином зерно засипали в комори. Кожна родина мала окрему ділянку землі, яку обробляла власноруч, а врожай збирала для себе.

Землеробство було основним заняттям єгиптян. Родючі ґрунти давали надзвичайно високі врожаї. За підрахунками вчених, одна сім'я землеробів могла прогодувати ще три сім'ї. Єгиптяни вирощували ячмінь, пшеницю, льон, різноманітні овочі (горох, квасоллю, огірки, цибулю, часник). У садах росли фініки, інжир, гранати, різні сорти винограду. Займалися єгиптяни також бджільництвом, птахівництвом. У дельті та оазисах розводили багато худоби – корів, овець, кіз, а пізніше – і коней. Давні єгиптяни жили також із полювання та риболовлі.

4. Ремесла та обмін.

Під час розкопок на території Єгипту знайдено багато видів зброї, знарядь праці та прикрас. Вони були виготовлені з міді, срібла, золота, каменю. Ремесла в Єгипті досягли високого рівня. Про це свідчать давньоєгипетські зображення, на яких ми бачимо ремісників та їхню працю. Ремесел

■ Обговоріть у класі!

Поміркуйте, чому без будівництва зрошувальної системи в Єгипті не можна було сподіватися на добрий урожай.

▲ Сільськогосподарські роботи. Знайдіть у підручнику опис, який відповідає цій ілюстрації

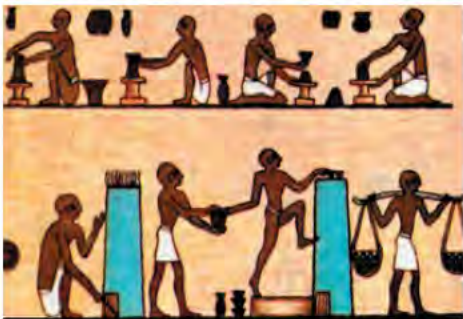
■ Обговоріть у класі!

Поміркуйте, чому єгиптяни говорили, що Ріка «живить» Єгипет.

■ Працюймо в парі!

На підставі яких джерел історики роблять висновки про розвиток ремесел та обміну в Стародавньому Єгипті?

у Єгипті було так багато, що їх важко навіть перелічити: *ткачі, сандальники, суднобудівники, ювеліри, каменярі, кожум'яки, зброярі, склярі та ін.*

■ **Працюймо в парі!**

Перед вами три малюнки. Висловіть припущення, що зображено на них. Перевірте свої відповіді на сайті підтримки підручника.

<http://bit.ly/2MjLkNw>

Грошей на той час Єгипет ще не мав. Тому в країні існувала *обмінна торгівля* – товар на товар. Якщо доводилось оцінювати товар, то говорили приблизно так: він коштує стільки, скільки два мішки зерна, чи як три вази, чи як корова. Ідучи на ринок, єгиптянин брав не гаманець із грішми, а якийсь товар, наприклад торбу із зерном. На одному зображенні показано, як жінка сидить навпочіпки зі своїм товаром – цибулею. Поруч стоять два єгиптянини і пропонують обмін: один показує їй намисто, інший – віяло.

До природних багатств Єгипту можна віднести і судноплавність Нілу від першого порога до Середземного моря. Цілорічно рікою пливли човни з хлібом, худобою, дере-

▲ **Обмінна торгівля.** Знайдіть у підручнику текст, який відповідає малюнку

◀ Перевезення вантажів річкою Ніл (сучасна художня реконструкція)

виною, різноманітними виробами ремісників тощо. Такий зручний водний шлях полегшував обмін товарами.

Із часом на берегах Нілу виникали міста, у яких жили і працювали ремісники, чиновники-писарі. Найбільш гомінкою частиною міста стає базарна площа, де обмінювалися товарами.

Великі природні багатства долини Нілу сприяли виникненню держави в Єгипті вже в давні часи – наприкінці IV тис. до н. е.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

- ЗНАЮ**
1. Яка велика річка протікає територією Єгипту?
 2. Де розташовувався Стародавній Єгипет?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> 1. Поміркуйте, які природні умови Стародавнього Єгипту були сприятливі для землеробства, а які – ні. Свою думку обґрунтуйте. 2. Що таке зрошувальне землеробство? Чому єгиптяни змушені були зрошувати землю? 3. У чому полягали особливості обміну в Стародавньому Єгипті? 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Позначте на контурній карті (використовуючи географічні орієнтири) територію Стародавнього Єгипту. 2. Складіть від імені давньоєгипетського землероба чи ремісника коротку (7–10 речень) розповідь про те, як пройшов його день. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Чи був правий Геродот, коли стверджував, що єгиптяни без особливих зусиль мали врожай? Свою відповідь обґрунтуйте. 2. Поміркуйте, якою була б долина Нілу, аби не було розливів.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Як спільна праця давніх єгиптян змінила долину річки Ніл? Висловіть думку про роль праці в сучасному суспільстві та в житті окремої людини.

§ 11. Організація суспільства і влади в Стародавньому Єгипті

1. Коли та як виникла єдина давньоєгипетська держава?

■ Обговоріть у класі!

Чи була держава за первісних часів? Чому, на вашу думку, вона утворилася в Стародавньому Єгипті?

Створення зрошувальної системи вимагало зусиль великої кількості людей, тому різні племена, які прийшли в долину Нілу, змушені були об'єднуватися. У другій половині IV тис. до н. е. виникли перші державні утворення – *номи*. У різний час їх було від 26 до 42.

Номи часто воювали між собою за родючі землі долини. Нерідко сильніші номи захоплювали слабші. Згодом маленькі номи почали об'єднуватися і перетворювались на царства. Наприкінці IV тис. до н. е. єгипетські царства об'єдналися у дві великі держави: Північне царство – у Нижньому Єгипті, в Дельті, та Південне – у Верхньому Єгипті.

Близько 3000 р. до н. е. цар Південного царства *Менес* (по-єгипетськи *Міна*) підкорив Північний Єгипет. Утворилася могутня єдина держава, що об'єднувала весь Єгипет, – від порогів Нілу до Середземного моря. Перша столиця Єгипетської держави – місто *Мемфіс*, а пізніше, через тисячу років, – *Фіви*.

2. Кому належала влада в Стародавньому Єгипті?

▲ Фараон та його дружина. Фрагмент спинки золотого трона Тутанхамона, XIV ст. до н. е.

На чолі єгипетської держави стояв правитель, який мав величезну владу. З утворенням єдиної держави його почали іменувати «володарем обох земель». Він вважався живим богом і носив титул *Сина Сонця*.

Давні єгиптяни називали царя *Пер-О*, що означало «Великий дім» (тобто палац). Греки це давньоєгипетське слово вимовляли як «фараон». Звідси походить назва правителів Єгипту – *фараон*.

Фараон у Стародавньому Єгипті одноосібно керував державою: одночасно був і верховним правителем, і головнокомандувачем. Тільки він мав право призначати та звільняти чиновників,

■ Працюймо в групі!

Охарактеризуйте структуру влади давньоєгипетської держави. Висловіть судження: чим була зумовлена така структура влади в Стародавньому Єгипті.

▲ Давньоєгипетські скульптури вельможі Рахотепа та його дружини Нофрет

▲ Міський будинок вельможі (сучасна реконструкція)

видавати закони, оголошувати війну та укладати мир. Уся земля вважалася його власністю.

Найближчим помічником фараона був *візир*, який виконував обов'язки головного скарбника, стежив за станом зрошувальних каналів, зберіганням зерна, будівництвом фортець тощо. Влада на місцях, у номах (єгипетських областях), належала *номархам*, яких особисто призначав фараон.

Знатні та багаті люди – *вельможі* – виконували різноманітні доручення фараона, були суддями на місцях, обіймали різноманітні посади. У розпорядженні вельмож було багато *чиновників*¹, *стражників* і *воїнів*. Серед чиновників виділялися грамотії – *писарі*. Вони займали високе становище в суспільстві. Писарі записували прийняті фараоном рішення, складали угоди, визначали та збирали *податки*², вели облік польових робіт, врожаю, кількості худоби та ін.

3. Яким було повсякденне життя вельмож?

Жили вельможі у великих (часто двоповерхових або триповерхових) глинобитних будинках. Долівку викладали плиткою, стелю фарбували. Умебльовували такі помешкання зручними кріслами, ліжками, столами із

¹ *Чиновники* – люди, які перебували на державній службі.

² *Податок* – обов'язковий збір коштів або продуктів з населення на користь держави.

■ **Працюймо в групі!**

Підготуйте невелике повідомлення про повсякденне життя вельмож, наприклад на тему «Один день з життя вельможі» чи «На банкеті у вельможі» тощо.

різьбленого дерева з візерунками із слонової кістки, розкішними скриньками. Навколо будинку був сад зі ставком чи басейном. Заможні єгиптяни носили одяг з тонких лляних тканин та чимало прикрас – золоті браслети, намиста з дорогоцінним камінням тощо. І чоловіки, і жінки носили перуки, користувалися косметикою, яскраво підмальовували очі.

Під час бенкету господарі та поважні гості сідали на невисокі стільці, діти і всі інші – на циновки чи подушки. Слуги вносили по черзі усілякі страви та ставили їх на невисокі столики біля гостей – це і різноманітні види хліба та печива, страви з качок, гусей, журавлів, риби, м'яса биків, різні сорти пива, виноград, дині, кавуни, яблука, інжир, фініки тощо. Їли руками, а в перервах між стравами руки обмивали водою. Гостей розважали музиканти й танцівниці.

▲ Мініатюрна скульптурна композиція підрахунку худоби з гробниці вельможі Мекет-ра поблизу Фів. Вельможа із сином рахують худобу, писарі під навісом записують її кількість, охоронці стежать за порядком

▲ Вельможа в човні під час полювання на птиць (давньоєгипетське зображення)

■ **Працюймо в групі!**

Підготуйте невелике повідомлення про повсякденне життя трудового люду, наприклад на тему «Один день із життя селянина» чи «В гостях у єгиптянина» тощо.

4. Як жив і працював трудовий люд?

Основні матеріальні багатства країни були створені працею трудового люду: землеробів, архітекторів, ремісників, птахоловів та ін.

Найчисленнішою верствою населення в Стародавньому Єгипті були *землероби*. Вони мали невеликі наділи землі, худобу, фруктові сади і вели власне господарство. За користу-

▲ Свійська худоба давніх єгиптян (давньоєгипетський малюнок)

▲ Збір винограду та вичавлювання соку (давньоєгипетське зображення)

вання землею та водою для її зрошення землероби платили податок. Він становив близько третини зібраного врожаю і приплоду худоби.

Важливу роль у суспільстві відігравали ремісники, які забезпечували населення різноманітними виробами. За роботу з ними розраховувалися хлібом, зерном, тканинами, олією, рибою, фініками та іншими продуктами й виробами.

Частину населення Стародавнього Єгипту склали *невільники-раби*. У заможних родинах вони виконували обов'язки домашніх слуг: прибирали будинок і двір, випікали хліб, займалися ткацтвом тощо. Невільники могли мати своє майно, свідчити в суді проти свого власника, якщо той погано з ними поведився.

Оселі трудового люду були значно скромніші, ніж у вельмож. У них майже не було меблів: лише крісла з папірису, циновки, інколи – ліжка та дерев'яні скрині. Спали, як правило, на циновках – на підлозі або на даху. Замість подушок єгиптяни клали під голову спеціальні підставки з дерева чи каменю – боялися скорпіонів.

Основною їжею давнього єгиптянина були ячмінні коржі, каша, свіжа й особливо сушена риба (у жаркому кліматі свіжа риба швидко псувалася), овочі – цибуля, салат-латук, часник, можливо, огірки. М'ясо вживали дуже рідко.

Суспільна верства – сукупність людей, які виконують певні функції в суспільстві, зайняті рівноцінними видами праці, мають приблизно однаковий достаток та статус, ведуть подібний спосіб життя.

▲ Давньоєгипетське місто Кахун (сучасна реконструкція)

Міські будинки могли мати до п'яти поверхів. На вузьких вулицях завжди було людно, гамірно. Увечері жителі прохолоджувалися на дахах будинків.

5. Яке значення мала спільна праця єгиптян?

■ Обговоріть у класі!

Уявіть, що в Єгипті не стало ні фараона, ні вельмож, ні воїнів, ні жерців. Трудовому люду не треба було б платити податки. Чи могла б існувати держава за таких обставин? Що очікувало б єгиптян? Чи кращим стало б життя простого люду?

Будувати й обслуговувати систему штучного зрошення можна було лише колективними зусиллями, усім миром. Тому щороку тисячі хліборобів, ремісників, воїнів, дрібних чиновників та жерців виконували свій громадський обов'язок – загальнодержавну трудову повинність. Вони споруджували і лагодили дамби, канали, штучні озера і водойми.

Спільна праця людей змінювала долину Нілу. Єгипет поступово перетворювався на зелений сад. Були створені умови для значного розвитку хліборобства і тваринництва, для процвітання усєї країни. Але як тільки через чвари занашували зрошувальну систему, населення Єгипту страждало від жорстокого голоду.

Суспільство – сукупність людей на певному етапі історичного розвитку, об'єднаних певними відносинами. Людей у суспільство об'єднують спільні територія, культура, цінності, норми поведінки, усвідомлення своєї належності до певної спільноти.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

- ЗНАЮ** 1. Як і коли утворилась єдина держава в Єгипті? Кому належала влада в ній?
2. Які верстви населення були в Стародавньому Єгипті?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> Поміркуйте, як природно-географічні умови Стародавнього Єгипту вплинули на організацію влади. Як ви розумієте поняття «фараон», «вельможа», «держава»? 	<ol style="list-style-type: none"> Охарактеризуйте структуру давньоєгипетського суспільства. Поміркуйте, чим можна пояснити величезну владу фараона. Порівняйте життя простого єгиптянина і вельможі. 	<p>Якими знаннями, на вашу думку, мав би володіти фараон, щоб керувати державою? Закінчіть речення: «Я вважаю, що правитель Стародавнього Єгипту повинен володіти такими рисами та знаннями, як...».</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Поміркуйте, яка роль влади в організації сучасного суспільства. Якими знаннями та якостями, на вашу думку, мають володіти люди на керівних посадах у державі? Свою думку обґрунтуйте.

§ 12. Релігія та міфологія в Стародавньому Єгипті

1. Що відомо про релігійні вірування та міфи давніх єгиптян?

Релігія відгравала величезну роль у житті давніх єгиптян. Вони вірили, що людьми і природою керують могутні істоти – *боги*. Про них існувало чимало міфів. Кожне явище природи єгиптяни пов'язували з окремим богом.

Найголовнішим і наймогутнішим богом єгиптяни вважали бога Сонця, якого називали *Ра*, *Атон*, *Гор*, *Амон* чи *Амон-Ра*. За їхніми уявленнями, він вийшов із квітки лотоса і створив усе довкілля. З вуст бога Ра вийшли боги, з його очей – люди. Ра очолив небесну раду, де його божественним помічником став бог мудрості *Тот* – винахідник писемності. Він навчив людей читати й писати, володів часом, розділивши його на роки, місяці, дні, знав йому рахунок. Його зображували з головою птаха ібіса з довгим дзьобом.

Бога землі звали *Геб* і зображували його у вигляді старця з бородою і царськими прикрасами або людини з головою змії, адже змія – «земляна» тварина. Богиня неба *Нут* в уявленні єгиптян була величезною прекрасною короною, темне тіло якої вкривали зірки. Щоденно ковтала вона зірки, щоб потім народити їх знову. Так єгиптяни уявляли зміну дня й ночі. Часто богиню Нут зображували у вигляді жінки, що торкається землі кінчиками пальців рук і ніг.

У Стародавньому Єгипті був поширений культ тварин. Деяких з них вважали священними. Якщо людина вбивала священну тварину через незнання, то платила штраф, а якщо навмисно – її карали смертю.

Релігія – це віра в існування надприродних сил (богів, духів, душ), їхню здатність впливати на світ і долю людей та поклоніння їм.

■ Пригадайте!

Що таке релігійні вірування? Яким надприродним силам поклонялися первісні люди?

■ Працюймо в парах!

Поміркуйте, чому бог Сонця став головним богом єгиптян. Як це пов'язано з їхнім життям?

▲ Амон-Ра

◀ Зображення Тота в храмі Рамзеса II в Абідосі

▲ Богиня Нут в образі жінки

▲ Бог землі Геб

Міф, або **міт** (від грец. *Μυθος*, *μίτος* – оповідь, розповідь) – стародавня оповідь про явища природи, історичні події або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот. Сукупність міфів певної людської спільноти називається міфологією.

2. Міф про Озіріса та Ізиду

■ Працюймо в парax!

За допомогою QR-коду (<http://bit.ly/2KIPods>) ознайомтеся з міфом про Озіріса та Ізиду. На основі тексту та ілюстрацій поясніть, які явища природи відображено в ньому.

Віра в багатьох богів/богинь (багатобожжя) називається **політеїзмом** (від грец. *πολύς* – численний та *θεός* – бог).

3. Яким був заупокійний культ у давніх єгиптян?

■ Обговоріть у класі!

За допомогою QR-коду (<http://bit.ly/2W0wTOc>) ознайомтеся з матеріалом про заупокійний культ у давніх єгиптян.

Порівняйте уявлення первісних людей та стародавніх єгиптян про потойбічне життя. У чому подібність, а в чому відмінність? Чим це можна пояснити?

4. З якою метою і як у Єгипті споруджували піраміди?

Єгипетські фараони задля увічнення свого імені ще за життя будували на західному березі Нілу гробниці величезних розмірів – *піраміди*. Перша піраміда в Стародавньому Єгипті була побудована в III тис. до н. е. Це ступінчата піраміда фараона Джосера, розташована неподалік від древнього міста Мемфіс.

Найвідоміші піраміди розташовані на скельному плато Гіза, на західному березі Нілу (нині це передмістя Каїра). Найбільшою з них є піраміда Хеопса. На відміну від піраміди Джосера, вона має не ступінчасту, а чітку геометричну, пірамідальну форму. На її спорудження пішло приблизно 2,3 млн кам'яних брил, кожна з яких важить більше 2 тонн. Вони були підігнані одна до одної з неперевершеною точністю. Углиб піраміди веде вузький хід. У невеликій кімнаті лежала мумія фараона та численні скарби¹.

¹ Більшість пірамід, у тому числі й Хеопса, було пограбовано ще в давнину. Із часом фараони почали будувати замість пірамід скельні гробниці.

▲ Піраміда Джосера

▲ Піраміда Хеопса

Піраміди будували геніальні майстри та висококваліфіковані робітники: архітектори, каменотеси, геометри, фахівці з підйому важких предметів та ін. Особливі робітничі загони працювали і в сусідніх каменоломнях. На будівництві панувала сувора підпорядкованість, що забезпечувало ритмічну роботу. За підрахунками вчених, на спорудженні піраміди працювало приблизно 25 тисяч людей.

Поблизу пірамід розташована одна з найдавніших і найзагадковіших на нашій планеті монументальних скульптур. Це вирізьблений із цілої скелі *Великий Сфінкс* – велетенська (заввишки 20 м, завдовжки 73 м) статуя лежачого лева з головою людини. Навіть і нині вчені не знають точного віку цієї статуї та хто її міг створити.

Піраміди та Великий Сфінкс викликають захоплення вже не в одного покоління людей. Араби склали приказку: «Все на світі боїться часу, а час боїться пірамід». Чимало таємниць зберігають ці величні споруди – одне з чудес світу.

▲ Великий Сфінкс

Для допитливих!

3-D реконструкції давньоєгипетських пірамід

<http://bit.ly/2wwhESN>

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Яким богам поклонялися стародавні єгиптяни?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Як ви розумієте такі поняття: «міф», «релігія»?</p> <p>2. З якою метою і як у Єгипті споруджували піраміди?</p>	<p>1. Складіть розповідь про вірування давніх єгиптян. Поміркуйте, які явища природи відображено у віруваннях єгиптян.</p>	<p>Як свідчать джерела, з усіх чеснот людини єгиптяни над усе цінували доброту, мовчазність, працелюбність, уміння бути вдячним учителям.</p>

3. Що таке «політеїзм»? Чи можна вважати давньоєгипетську релігію політеїстичною? Свою думку обґрунтуйте.

2. Зробіть припущення, які почуття могли викликати піраміди у давнього населення Єгипту і яке враження справляють нині на туристів.

Вони не слухали наклепів, не шукали вад у чужій праці. Із чим, на вашу думку, пов'язана така висока мораль?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Порівняйте вірування давніх єгиптян із сучасними. Що спільного, а що відмінного? Висловіть судження про роль релігії в житті людини.

§ 13. Культура та наука в Стародавньому Єгипті

1. Чим уславились давньоєгипетські архітектори?

Давньоєгипетські архітектори¹ залишили після себе багату спадщину. Вони започаткували монументальну кам'яну архітектуру, насамперед це піраміди та храми. Про піраміди мова йшла в попередньому параграфі. Тож познайомимося з особливостями давньоєгипетських храмів, які вважалися помешканням богів.

■ Обговоріть у класі!

Уявіть, що вам вдалося побувати в давньоєгипетському храмі. На основі інформації, отриманої за допомогою QR-коду (<http://bit.ly/2MIRrkv>), зробіть припущення, які почуття могли викликати храми у давнього населення Єгипту і яке враження справляють нині на туристів.

▲ Заупокійний храм Хатшепсут (сучасний вигляд)

▲ Вхід у храм Рамзеса (сучасний вигляд)

¹ *Архітектор* – спеціаліст з будівництва споруд. Архітектура – наука про мистецтво будувати, прикрашати споруди та їх комплекси (міста, села).

2. Як зображували людей стародавні єгиптяни?

Єгиптяни були вправними рисувальниками. У гробницях фараонів збереглися чудові розписи. На них зображено сцени полювання, збирання врожаю, бенкети тощо. Це було пов'язано з потойбічним культом. Єгиптяни вірили, що зображення оживуть у царстві мертвих. Це, за їхніми уявленнями, забезпечить господареві радісне й щасливе життя на тому світі.

Єгипетська скульптура загалом служила релігійним цілям. Адже скульптурне зображення – це «двійник людини». Вважалося, що в статую зможе вселитися душа людини після смерті. Тому її намагалися зробити максимально схожою на померлого, розмальовували різними фарбами. Це надавало незвичайної життєвості скульптурному зображенню.

■ Поміркуйте!

Чому навіть єгипетські вельможі не гнівалися на митців, які точно відтворювали недоліки їхньої зовнішності?

▲ Оранка (давньоєгипетське зображення з гробниці вельможі)

▲ Жінки за косметичними процедурами (давньоєгипетське зображення)

▲ Скульптурне зображення вельможі

3. Якою була писемність у Стародавньому Єгипті?

Найдавніше письмо з'явилося в Єгипті наприкінці IV тис. до н. е. Спочатку воно мало форму малюнка: єгиптяни просто малювали те, про що хотіли сказати. Пізніше виникло *ієрогліфічне письмо*. Більшість давньоєгипетських ієрогліфів є спрощеними зображеннями людини та її занять, людиноподібних

■ Обговоріть у класі!

Пригадайте з курсу історії за 5 клас, які типи письма існували в давнину. Визначте, у чому полягає особливість писемності в Стародавньому Єгипті.

Ієрогліф – знак найдавнішого письма, що являв собою схематизований малюнок. Ієрогліфи можуть означати як окремі звуки і склади, так і цілі слова.

▲ Давньоєгипетські ієрогліфи

божеств, частин тіла людини, тварин, птахів, рослин, неба, будівель тощо. Пізніше знаками стали позначати не тільки ціле слово, а й один або декілька приголосних звуків (голосні звуки знаками не передавалися).

Запам'ятати всі знаки було дуже важко. Тим більше, що ієрогліфи могли писатися зліва направо, або навпаки, чи згори вниз. Тому письменних людей в Єгипті було мало.

4. Як лікували в Стародавньому Єгипті?

Люди в усі віки турбувалися про своє здоров'я. Давні єгиптяни досягли значних успіхів у медицині – існували зубні лікарі, окулісти, хірурги та ін. За допомогою набору медичних інструментів єгипетські хірурги робили складні операції. Під час лікування ран використовували бинти, накладали шви. У випадку переломів застосовували дерев'яні лубки. Зубні лікарі могли прикріпити зуб, який хитався, до сусідніх здорових за допомогою тонкого золотого дроту. Вміли також свердлити хворий зуб, аби видалити звідти гній.

Єгипетські лікарі знали цілющі властивості багатьох рослин. Вони пропонували своїм пацієнтам для лікування настої та відвари трав, мазі, припарки, полоскання, мікстури. В одній із гробниць був знайдений папірус завдовжки 20,5 м. Він містив близько 900 рецептів ліків проти різних хвороб.

5. Чи були школи в Стародавньому Єгипті?

Знання передавалися від старшого покоління до молодшого в спеціальних школах, які існували здебільшого при храмах. У єгипетських школах навчалися хлопчики, а часом і дівчатка. Школярі не лише вчилися читати і писати, а й опановували наукові знання того часу. Юнаки, які готувалися стати послами або перекладачами, вивчали іноземні мови. В особливих школах поглиблено опановували астрономію і медицину.

Навчання починалося з п'ятирічного віку і тривало 12 років. Молодші школярі писали на черепках розбитого посуду. З часом їм довіряли і папірус. На ньому писали загостреними очеретяними паличками, вмочуючи їх у чорну фарбу. Єгиптяни на письмі не відокремлювали слів, тому знайти початок розділу було важко. Відтак у спеціальному пеналі була і червона фарба, якою розпочинали новий абзац. Звідси походить вираз: почати з червоного рядка, тобто писати з нового рядка.

Ледачих і неслухняних учнів часом били. Людина з різкою – це помічник учителя. Недарма у повчанні школярам було сказано: «Вуха хлопчика на його спині».

Для допитливих!

Що було основним матеріалом для письма в Стародавньому Єгипті?

<http://bit.ly/2wvl470>

■ Працюймо в парі!

Які медичні послуги могли надавати давньоєгипетські лікарі?

■ Поміркуйте!

Чому навчитися писати і читати в Стародавньому Єгипті було значно важче, ніж у наші дні?

Ось яке повчання писаря учням дійшло до нас із Стародавнього Єгипту.

Що можна дізнатись про школу з цього документа?

«Писар – промовець його величності, він виконує визначене ним. Читай книгу свою щодня. Вирішуй завдання мовчки, щоб не було чути ні звуку з уст твоїх. Не проводи жодного дня в неробстві, інакше будуть бити тебе. Вуха хлопчика на спині його, і він слухає, коли його б'ють».

▲ Давньоєгипетська школа (сучасна художня реконструкція)

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Які найвідоміші архітектурні пам'ятки Стародавнього Єгипту ви знаєте?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Яких правил повинні були дотримуватися єгипетські художники і скульптори, коли зображували богів, вельмож, простих людей?</p> <p>2. У чому полягає особливість давньоєгипетської писемності? З чого і як єгиптяни виготовляли матеріал для письма?</p>	<p>1. Чим відрізняється навчання в давньоєгипетській і сучасній школі? Що спільного?</p> <p>2. Уявіть, що ви потрапили до Стародавнього Єгипту. У будь-якій подорожі важливо знати, на яку медичну допомогу можна розраховувати в цій країні. Складіть розповідь, як лікували хворих у Стародавньому Єгипті.</p>	<p>1. Уявіть, що вам вдалося побувати в давньоєгипетському храмі. Опишіть свої враження. Що вам подобається, а що не подобається в мистецтві Стародавнього Єгипту?</p> <p>2. Письмо в Єгипті виникло приблизно в той самий час, що і єдина держава. Поміркуйте, чи випадково це.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Які пам'ятки культури Стародавнього Єгипту дійшли до нашого часу? Поміркуйте, яку роль відіграють культура та освіта в житті суспільства й окремої людини.

§ 14. Розквіт і занепад давньоєгипетської держави

1. Як утворилось Нове царство?

Давньоєгипетське суспільство у своєму розвитку пройшло декілька етапів: час від часу відбувалося послаблення царської влади, у країні розпочиналися безлади та смути. Під час таких чвар зрощувальна система руйнувалася, чимало

земель перетворювалося на солончаки, населення потерпало від голоду. Проте сама природа вимагала, щоб Єгипет розвивався як єдина держава. Тому після занепаду відбувалося відновлення єдиної Єгипетської держави, її господарства.

Приблизно 1700 р. до н. е., скориставшись черговим занепадом Єгипту, країну поступово заселили племена кочівників з Азії – *гіксоси*. Їхні вожді побудували столицю на півночі Єгипту – у дельті Нілу і почали правити країною. Правління гіксосів тривало близько 100–150 років.

У XVI ст. до н. е. царі Південного Єгипту розпочали успішну війну проти гіксосів. Приблизно 1550 р. до н. е. фараону Яхмосу I вдалося остаточно вигнати їх із країни. В Єгипті утворилось *Нове царство* – найбільше за всю історію країни. Нова столиця – *Фіви* – стала великим містом, яке прикрашали чудові споруди.

2. Чим уславилось правління Хатшепсут?

Поряд з чоловіками на єгипетський трон сходили і жінки. Могутньою правителькою в XV ст. до н. е. була *Хатшепсут* («Перша серед найвродливіших»). Вона стала регентом (тимчасовим правителем) при малолітньому синові – Тутмосі III і правила 21 рік. Вона, як і годилося фараонові, носила накладну царську борідку.

Період її правління ознаменувався припиненням воєн. Вона відбудувала зруйновані гіксосами єгипетські храми і спорудила поблизу Фів свій поминальний храм, який нині є перлиною староегипетської архітектури. Вона уславилася організацією великої морської експедиції по парфуми, золото, слонову кістку, екзотичні дерева та тварини у далеку країну Пунт (нині це територія Сомалі). Після смерті Хатшепсут влада перейшла до її сина Тутмоса III, який уславився військовими перемогами.

3. Як утворилась «світова» Єгипетська держава.

Найбільші завоювання в XV ст. до н. е. здійснив фараон *Тутмос III*. Він створив велике, дисципліноване і добре навчене військо. Саме тоді почали застосовувати бойові колісниці – легкі двоколісні візки, запряжені кінями. Велику частину війська складали піхотинці. Одні були озброєні луками, інші довгими списами, бойовими сокирами або кинджалами. Для захисту піхотинці використовували невеликі легкі щити, зручні в рукопашному бою.

Здійснивши 17 походів, Тутмос III не зазнав жодної поразки. Спочатку на чолі армії він рушив до Передньої Азії, що славилася своїми багатствами. Правителі Сирії та Палестини об'єднали свої розрізнені загони і чекали фараона-завойовника в могутній фортеці *Мегіддо*. Прямий шлях туди лежав через вузьку ущелину, де колісниці повинні були їхати одна за одною. Воєначальники радили фараонові не ризикувати і вибрати обхідний шлях. Проте

▲ Статуї Хатшепсут перед храмом в Дейр ель-Бахрі (сучасний вигляд)

Тутмос III вирішив іти в Мегіддо небезпечним, але найкоротшим шляхом, привівши лише один довід: «Щоб не казали ці вороги, мерзенні для Ра, що його величність пішов іншим шляхом, злякавшись нас». Воєначальники змушені були підкоритися. Єгипетська армія успішно пододала міжгір'я і несподівано для супротивників вийшла в долину Мегіддо.

▲ Єгипетський фараон на чолі свого війська (давньоєгипетське зображення)

▲ Фігурки давньоєгипетських воїнів з гробниці номарха Месехті

Наступного дня відбувся бій. Більш організовані єгипетські війська зламали опір ворога і здобували перемогу. Але фортеця Мегіддо вистояла, бо єгипетські воїни захопилися грабунком ворожого табору, кинувши переслідувати ворога. Так було втрачено можливість захопити фортецю. Єгиптяни взяли її в облогу, яка тривала приблизно сім місяців. І лише коли в місті почалися голод і хвороби, союзники здалися. Здобуття фортеці відкривало шлях для подальших завоювань в Азії. В результаті цього походу Тутмос III захопив величезну здобич: 2503 полонених, понад тону золота, 207 300 мішків пшениці, чимало худоби. Крім того, підкорених правителів зобов'язали платити єгипетському фараону щорічну данину. Втім, це був лише епізод із насиченого військового життя Тутмоса III.

У наступних походах Тутмос III заволодів Фінікією, Сирією і, перейшовши Євфрат, спустошив могутню країну Мітанні. На півдні фараон завоював Нубію з багатими золотими копальнями. За Тутмоса III кордони Єгипетського царства сягали річки Євфрат, а в Африці – до четвертого порога Нілу. Так утворилася «світова» Єгипетська держава.

■ Працюймо в парі!

На контурній карті позначте: а) напрямки завойовницьких походів Тутмоса III; б) кордони Єгипетської держави за часів його правління.

4. Чим прославився Рамзес II?

Використовуючи QR-код, ознайомтеся з діяльністю давньоєгипетського фараона Рамзеса II та виконайте поставлене завдання.

<http://bit.ly/2HL3gfl>

5. Чим зумовлений занепад Єгипетської держави?

Наступники Рамзеса II були більше заклопотані обороною держави, ніж організацією нових військових походів. Підкорені фараонами народи Азії часто повставали проти них. До того ж численні військові походи виснажили країну і водночас послабили знать і храми. Великою силою стали жерці: реальна влада в державі поступово переходила до них.

У країні вже не було колишньої єдності. У Єгипті панували свавілля і злочинність, грабували навіть царські могили. Документи свідчать, що хабарництво і зловживання були звичайним явищем серед чиновників. Народ Єгипту втрачав повагу до царської влади.

Неспокійно було і на кордонах Єгипетської держави. Близько 1200 р. до н. е. вона зазнала нападу «народів моря» – племен з Балканського півострова і островів Середземного моря. Ворогів ледь вдалося відбити, але Єгипет втратив усі свої володіння в Азії. У першій половині VII ст. до н. е. *ассирійські царі* здійснили три вторгнення в долину Нілу. Вони супроводжувались різаниною, грабунком і масовим вигнанням населення. У другій половині VI ст. до н. е. Єгипет завоювали *перси*. Таким був безславний кінець давньоєгипетської держави.

Безперервні вторгнення іноземних племен, хабарництво і зловживання чиновників, ослаблення верховної влади призвели до занепаду колись могутньої Єгипетської держави. Утім, чимало пам'яток Стародавнього Єгипту дійшли до нашого часу і є частиною історичної спадщини всього людства.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ У які століття і за яких фараонів Єгипетська держава досягла найбільшої могутності? Які території були ними підкорені?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> 1. Яку роль в історії Стародавнього Єгипту відіграли гіксоци? Завдяки чому єгиптяни перемогли їх? 2. Завдяки чому Єгипетська держава досягла могутності в XV ст. до н. е.? 3. Якими були основні причини занепаду Єгипту? Свою думку обґрунтуйте. 4. Поміркуйте, чому фараони приділяли велику увагу війську. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Покажіть на карті країни, завойовані єгипетським фараоном Тутмосом III. Якої річки сягали його володіння в Азії? 2. Складіть коротку розповідь про єгипетське військо та його похід до чужої країни. Що розповів би простий воїн чи воєначальник про участь у поході Тутмоса III чи Рамзеса II? 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Складіть порівняльні характеристики Хатшепсут, Тутмоса III та Рамзеса II. Чим кожен із цих фараонів уславився? Висловіть свої враження про кожного з фараонів. 2. Чи вважаєте ви Тутмоса III і Рамзеса II великими полководцями? Свою відповідь обґрунтуйте.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ Поміркуйте, чи може держава існувати без війська. Відповідь аргументуйте. Яку роль відіграє армія в сучасному суспільстві?

Тема 2 ЦИВІЛІЗАЦІЇ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

§ 15. Природа і населення Південного Дворіччя

1. Географічне положення і природа Південного Дворіччя

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Покажіть на карті Дворіччя та охарактеризуйте його географічне положення. У процесі ознайомлення з природними умовами Південного Дворіччя заповніть таблицю.

Умови, сприятливі для розвитку господарства в Південному Дворіччі

Умови, несприятливі для розвитку господарства в Південному Дворіччі

У горах Вірменії беруть початок дві річки: *Євфрат* і *Тигр*. Вони течуть на південний схід і впадають у *Перську затоку*. Країну, яка в давнину була розташована в середній і нижній течії цих двох річок, називають *Дворіччям*. Греки

називали її *Месопотамія*, що їхньою мовою означає *Межиріччя*. За природними умовами Дворіччя поділяють на Північне (тобто Верхнє) та Південне (або Нижнє) Дворіччя.

Південне Дворіччя – це зона пустельного клімату. Влітку надто жарко: спека сягала 50 °С у затінку, а засуха тривала по 7–8 місяців. Нерідко піщані й пилові бурі вкривали пилом навколишні поля й гаї. Узимку (3–4 місяці) ураганні зливи перетворювали низини в непрохідні болота. Вони кишіли різноманітними комахами, які розносили чимало хвороб. Таким чином, у найдавнішу епоху територія Південного Дворіччя була малопридатна для розселення людей. Перші поселенці, мабуть, прибули сюди не добровільно, а гнані тяжкою необхідністю (нестачею харчів та натиском вороже налаштованих сусідів).

Люди оселялися на цій негостинній землі лише завдяки двом річкам – Тигру та Євфрату, які несли в пустелю таку життєдайну вологу. У давнину вони текли майже паралельно, тому їх називали річками-близнюками. Розливи Євфрату і Тигру не такі, як Нілу, а короткі, бурхливі і часто несподівані. Тому люди, які жили тут, перебували в постійному страху перед повінню. Тож не дивно, що саме у Дворіччі виник міф про *Всесвітній потоп*, який знищив майже все на Землі. Втім, коли вода поступово спадала, то залишався товстий шар масного мулу. Цей наносний ґрунт вельми родючий.

■ Обговоріть у класі!

Як мешканцям Південного Дворіччя вдалося створити умови для значного розвитку хліборобства і тваринництва, процвітання всієї країни?

2. Як природа вплинула на заняття жителів Південного Дворіччя?

У V–IV тис. до н. е. на півдні Дворіччя, у районі Перської затоки оселилися шумери. Ця країна називалася *Шумер*. У III тис. до н. е. на північ від шумерів оселилися аккадці. Їхня держава називалася *Аккад*.

Основними заняттями населення Південного Дворіччя в V–IV тис. до н. е. були *землеробство та скотарство*. Природа створила сприятливі умови для полювання та рибальства. Річки, озера й Перська затока кишіли рибою. У заростях очерету гніздилися водоплавні птахи. Із сусідніх степів заходили дикі бики, газелі та дрібна дичина, були також небезпечні хижаки – леви.

Каменю, металів і лісу в Південному Дворіччі не було. На місці вдосталь було лише глини й очерету, які широко використовувалися в повсякденному

Поселення давніх шумерів (сучасний малюнок). Поселення будували по берегах річок. Для худоби споруджували стійла з плетених циновок

житті. Тому спочатку житла плели з очерету й обмазували глиною.

Найбільше багатство Південного Дворіччя – це земля. Родючі ґрунти давали великі врожаї. Однак займатися хліборобством у несприятливих природних умовах було важко. На півночі, в Аккаді, не вистачало води для зрошення. А на півдні, в Шумері, навпаки, часто відбувалися повені, тож місцевість була заболочена. Але люди не відступали перед труднощами. Вони будували канали для зрошення полів та осушення боліт. Споруджували штучні насипи, дамби і водойми, насипали цілі пагорби, на яких виникали міста.

Наполеглива праця населення Південного Дворіччя перетворила цю річкову долину в квітучу країну, де збирали великі врожаї зерна, овочів і фруктів. Земля давала більше продуктів, ніж потрібно було для сім'ї землероба. У громадах з'явилася можливість утримувати спільним коштом певні суспільні проєкти, які могли професійно присвятити себе справам управління, релігійного культу, війни. Почали виникати перші державні утворення на чолі з правителем, на службі в якого були чиновники та армія.

3. Що таке місто-держави? Яким було господарство Південного Дворіччя в IV–III тис. до н. е.?

Шумери й аккадці заснували багато міст – Ур, Урук, Лагаш, Аккад, Ашшур та ін. Кожне місто було столицею невеликої держави, до якої входили саме місто та міська округа. Таке невелике державне утворення історики називають *місто-державою*. Кожне з них мало свої закони, казну, органи управління і військо. Очолював місто-державу володар, якого називали *лугаль* («велика людина») або *енсі* («пан, що кладе наріжний камінь»).

Будівельним матеріалом у Дворіччі була глина, з неї робили цеглу і будували все – житлові будинки, храми, палаци. У Дворіччі було мало палива. Тому цеглу не обпалювали, а просто су-

▲ Місто-держави Урук (сучасна художня реконструкція)

▲ Статуя царя Гудеа – правителя міста Лагаш

■ **Працюймо в парі!**

Порівняйте, що було спільного в господарствах Єгипту та Південного Дворіччя?

Місто-держави –

держави, які складаються з одного міста та навколишньої території.

шили на сонці. Але необпалена цегла нетривка, легко руйнується. Через це міську стіну будували такої товщини, щоб зверху по ній міг проїхати віз. У побудованих з такої цегли будинках улітку було прохолодно, а взимку – тепло.

Розгляньте «Штандарт миру та війни з міста Ур» (середина III тис. до н. е.). Поміркуйте, чому він отримав таку назву. Яку інформацію про спосіб життя в Південному Дворіччі можна довідатися з нього?

Для допитливих!

Розгляньте 3-D реконструкції міст Південного Дворіччя. Опишіть свої враження.

<http://bit.ly/2ELADgD>

У Дворіччі вирощували зернові культури – просо, ячмінь, пшеницю, які давали високі врожаї двічі на рік. Садити також овочі – часник, цибулю, огірки, горох тощо. Основним плодовим деревом Дворіччя була фінікова пальма. Її називали «деревом життя». З фініків виготовляли різні солодощі й борошно, кісточки використовували як паливо, з волокон кори плели мотузки й кошики. Вирощували також яблуні, гранатове дерево.

Місцеві хлібороби винайшли плуг, яким було зручно орати ґрунт. Шумери розводили дрібну та велику рогату худобу, домашню птицю. Під час оранки у плуг запрягали биків та ослів, з їхньою допомогою також молотили хліб.

У містах працювали вмілі ремісники: будівельники, теслярі, суднобудівники, гончарі, чинбарі та ін. Майже все у Дворіччі робили з глини: винні бочки, посуд, дитячі іграшки, серпи з кам'яними зубцями, цяхи, труби і навіть домовини. Саме тут уперше з'явилися глиняні конверти, у які вкладали глиняні листи. У III тис. до н. е. ремісники почали виробляти з бронзи знаряддя праці та зброю.

Міста були центрами жвавої торгівлі й обміну. Жителі Дворіччя обмінювали в інших народів зерно, вовну, тканини та фініки на дерево, будівельний камінь і метали.

4. Як і на чому писали у Дворіччі?

Для ділового листування потрібен був простий та дешевий матеріал. Але папірус на берегах Євфрату й Тигру не ріс. Жителі Дворіччя навчилися писати гострою паличкою на маленьких плитках-табличках з вогкої глини. Якщо

документ був важливим, то табличку висушували на сонці або випалювали. Після цього її можна було зберігати дуже довго. Чимало таких табличок збереглося до наших днів.

Спочатку у Дворіччі, як і в Єгипті, «писали» малюнками. Але на вогкій глині важко намалювати складний знак чи літеру, це вимагало багато часу. Можна було тільки витискувати окремі рисочки – *клинці*. Тому писемність жителів Стародавнього Дворіччя називають *клинотисом*. Кожний знак складався з кількох клинців. Він позначав або окремий склад, або ціле слово, як і єгипетський ієрогліф. Загалом було вироблено близько тисячі таких знаків. Виникнувши в Південному Дворіччі, клинотис дуже швидко поширився серед народів Передньої Азії.

■ **Працюймо в парі!**

Порівняйте писемність Стародавнього Єгипту і Дворіччя. У чому полягає відмінність?

▲ Як писали клинотисом

Клинотис – тип писемності жителів Дворіччя, у якому кожний знак складався з кількох клинців. Він позначав або окремий склад, або ціле слово, як і єгипетський ієрогліф.

5. Де і як навчалися ваші ровесники в Дворіччі?

Ознайомтеся відповідним матеріалом за QR-кодом. Порівняйте сучасну школу зі школою Дворіччя. Що між ними спільного, а що відмінного?

<http://bit.ly/2WCE82U>

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

- ЗНАЮ** 1. Які великі річки протікають територією Дворіччя?
 2. У якому тисячолітті у Дворіччі оселилися шумери та аккадці?
 3. Як називається писемність жителів Стародавнього Дворіччя?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Як природні умови впливали на спосіб життя населення Дворіччя? 2. Поясніть, що таке місто-держава.	1. Опишіть способи боротьби людей з несприятливими природними умовами в Єгипті і Південному Дворіччі. Що було спільного, а що відмінного в господарстві обох країн?	1. Висловіть судження, чому у Дворіччі виникла не єдина держава, як у Єгипті, а міста-держави.

3. Поміркуйте, чому знаки для письма у Дворіччі склалися з клинців, а не ієрогліфів.

4. Який матеріал був найпоширеніший у Дворіччі? Наведіть приклади його використання.

2. Порівняйте писемність жителів Південного Дворіччя з писемністю єгиптян. Що в них було спільного, а що відмінного?

2. Уявіть, що за допомогою машини часу ви перенеслися до Південного Дворіччя. Вам вдалося побувати у місцевій школі. Складіть розповідь про те, як минув цей день. Опишіть свої враження.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Поміркуйте, чому лише об'єднавшись у громади, люди могли перетворити Південне Дворіччя у квітучу країну, де збирали великі врожаї зерна, овочів і фруктів. Висловіть судження про роль громад у суспільстві та житті окремої людини. Які потреби задовольняє людина через громаду?

Для допитливих!

◀ Релігійні вірування давніх мешканців Дворіччя: <http://bit.ly/2KeZjS5>

Наукові досягнення мешканців Дворіччя: <http://bit.ly/2WGjcZe> ▶

§16. Стародавній Вавилон часів Хаммурапі

1. Як відбулося піднесення Вавилону?

Міста Стародавнього Дворіччя тривалий час воювали між собою за те, кому з них бути головним. На початку II тис. до н. е. з півночі на Дворіччя напали кочові племена *амореїв*. Вони захопили країну Аккад і на півдні її заснували нову столицю, яку назвали *Бабілу*, або *Бабілім* («Ворота божі»). Пізніше греки називали це місто *Вавилон*, а всю країну – *Вавилонією*.

Вавилон був розташований у дуже зручному місці – у самому центрі Дворіччя, де найближче сходяться річки Євфрат і Тигр. Тому саме тут було зосереджено водні та караванні шляхи Передньої Азії. В усьому світі Вавилон уславився як велике й багате місто, значний торговельний центр і столиця самостійного царства.

Найбільшої могутності в II тис. до н. е. досягає Вавилон за царювання *Хаммурапі* (1792–1750 рр. до н. е.). Прийшовши до влади, він поступово

■ Пригадайте!

Чи існували закони за первісних часів?

підкорив Південне та частину Північного Дворіччя. Таким чином, він контролював величезну територію з важливими торговими шляхами.

2. Чим уславився Хаммурапі?

Цей правитель піклувався про свою державу, її господарський розвиток. За його наказом упорядковували старі та будували нові зрошувальні канали. «Хаммурапі – Благословення народів» – це назва найбільшого каналу Вавилонії. Проте найбільшої слави зажив Хаммурапі завдяки першим писаним законам. За цими законами судили тих, хто порушував установлені в державі порядки та правила. У вступі до законів цар Хаммурапі проголошує мету: «Дати сяяти справедливості в країні, щоб знищити беззаконня і зло, аби сильний не гнобив слабшого».

Під час царювання Хаммурапі покарання були дуже жорстокими. Злочинці зазвичай мали витримати те ж саме, що вони заподіяли своїй жертві. Хаммурапі бачив справедливість у тому, аби відплатити, як кажуть, «око за око, зуб за зуб» («не спричиняй іншому такої образи чи шкоди, якої сам не хочеш зазнати»). Жорстокість вавилонських законів учені пояснюють по-різному. Одні вважають, що в стародавні часи діяв принцип залякування, а насправді суворі покарання застосовували тільки в окремих випадках. Інші вважають, що в цих законах, як у дзеркалі, відбилися суворі звичаї епохи.

Стела із законами Хаммурапі в Луврі. ▲
Поміркуйте, чому закони викарбувано саме на камені

- ◀ Барельєф на стелі. На троні сидить бородатий бог Сонця Шамаш, перед ним, нижчий на зріст, у шанобливій позі стоїть цар. Бог Сонця вручає Хаммурапі жезл – знак влади над людьми. Шамаш – небесний володар та суддя, а Хаммурапі – земний. Поміркуйте, з якою метою створили це зображення на стелі поряд із законами

■ Поміркуйте!

Чи міг вавилонський цар Хаммурапі відправити листа єгипетському фараону Тутмосу III? Своєю відповідь обґрунтуйте.

Закон – це письмовий документ, у якому закріплено правила, визначені державою. Роль закону полягає в регулюванні відносин у суспільстві.

Помер Хаммурапі в 1750 р. до н. е. Правління його наступників – це роки поступового ослаблення і падіння Вавилонського царства. Знесилена внутрішніми чварами Вавилонія розпалася на дрібні держави. Близько 1600 р. до н. е. під ударами завойовників припиняє своє існування могутня держава Хаммурапі.

3. Практична робота «Що можна довідатися про вавилонське суспільство із законів Хаммурапі?»

■ Об'єднайтеся в групи!

Кожна група досліджує один з аспектів життя вавилонян у часи Хаммурапі. За допомогою QR-кодів ознайомтеся з відповідним матеріалом та виконайте поставлені завдання. Дотримуйтеся пам'ятки щодо роботи в малих групах. Результати вашого дослідження представте однокласникам.

<http://bit.ly/2Mjh1Xj>

■ Обговоріть у класі!

У вступі до законів цар Хаммурапі проголосив мету: «Дати сяяти справедливості в країні, щоб знищити беззаконня і зло, аби сильний не гнобив слабшого». Чи згодні ви з цим твердженням? Про кого турбувався Хаммурапі у своїх законах?

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Який цар Вавилону прославився найбільше і чому?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
Як Ви розумієте поняття «закон»?	На основі аналізу законів зробіть висновок про ставлення царя Хаммурапі до своїх підданих.	Чому, на вашу думку, в законах Хаммурапі передбачалися суворі покарання? Що в них здається вам справедливим і що – несправедливим?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Чи згодні ви з твердженням, що найважливішою ознакою держави є наявність писаних законів? Свою відповідь обґрунтуйте. Яку роль відіграють закони в сучасному суспільстві?

§ 17. Передня Азія I тисячоліття до н. е.

1. Що відомо про Ассирійську державу?

Північну частину Дворіччя в стародавні часи називали *Ассирією*. Країна дістала свою назву від міста *Ашшур*, розташованого на правому березі Тигру. Довгий час місто було центром невеликої держави, яку неодноразово підкоряли сильніші сусіди. Проте з часом ассирійські правителі створили могутню армію. Її воїни мали на озброєнні залізні мечі, бойові сокири, круглі щити, шпильчасті шоломи, панцири, кольчуги й тугі луки. Ассирійська армія складалася з *колісничих, кінноти та піхотинців*.

■ Працюймо в парі!

Позначте на контурній карті країни, підкорені ассирійськими володарями, і нову столицю Ассирії – Ніневію.

■ Поміркуйте!

Завдяки чому Ассирія стала могутньою державою? Що стало причиною її занепаду?

▲ Ніневія (сучасна художня реконструкція)

Протягом IX–VII ст. до н. е. ассирійські царі завоювали Південне Дворіччя, Сирію, Фінікію, Північну частину Палестини, а на короткий час – і Єгипет. Руйнуючи чужі міста та палаці, ассирійські правителі будували та упорядковували свої з величезною розкішшю. Символом величі Ассирійської держави стала її столиця Ніневія, яку називали «Лігвом левів».

▲ Ассирійські воїни-піхотинці (сучасна реконструкція)

▲ Штурм ассирійським військом фортеці (сучасний малюнок)

За наказом царя *Ашшурбаніпала* (правив у 669–627 рр. до н. е.) у Ніневію звозили не лише коштовності, а й глиняні таблички-«книжки» із завойованих країн. Так зібрали велику бібліотеку, у якій зберігалися старовинні вавилонські міфи, легенди, молитви, твори мудреців тощо. Навіть після пожежі вона вціліла – адже глиняні «книжки» не горять, а стають міцнішими після випалювання. Археологи розкопали руїни палацу Ашшурбаніпала і знайшли цю бібліотеку. Вони зібрали уламки табличок і з'єднали їх. Так було відновлено міф про всесвітній потоп, легенду про Гільгамеша та велику кількість інших клинописних «книжок» Стародавнього Дворіччя.

Неперервні війни знесли Ассирію. Країну звідусіль оточувала ненависть скривджених народів. Правителі Вавилонії та Мідії об'єднали свої зусилля в боротьбі проти Ассирії. У 612 р. до н. е. вони здобули штурмом і зруйнували Ніневію. Місто «Лігво левів» було повністю зруйноване. Колись могутня Ассирійська держава припинила своє існування в 605 р. до н. е.

2. Чим знамените Халдейське царство?

■ Працюймо разом!

Ознайомтеся на сайті підтримки з відповідним навчальним матеріалом. На основі тексту та ілюстрації опишіть Вавилон часів Навуходоносора II та його пам'ятки. Висловіть власні враження від цього міста.

<http://bit.ly/2QBQwLk>

Для допитливих!

3-D реконструкція
Ніневії

<http://bit.ly/2YZafaC>

3. Як Персія досягла своєї могутності?

На схід від Вавилонії простягається величезне *Іранське нагір'я*, з усіх боків оточене горами. Населяли його численні племена та народності: *мідійці*, *перси* та ін. У VI ст. до н. е. перський правитель *Кір II* створив сильне військо і підкорив багато країн Передньої Азії. Після загибелі *Кіра II* його син *Камбіз* завоював Єгипет. У результаті утворилося величезне Перське царство.

Найбільшої могутності Персія досягла за *Дарія I*, який правив у 522–486 рр. до н. е. Він поділив країну на 20 окремих областей – *сатрапій*¹. Для кожної сатрапії Дарій I призначав строго визначені податки, а також увів єдину для всієї держави грошову одиницю – *золотий дарик*. Щоб полегшити зв'язки між різними частинами великої держави, було прокладено широкі, вимощені камінням шляхи.

За часів правління Дарія I у Персії збудовано багато доріг, мостів, палаців і храмів. У перського царя було декілька столиць: у Персії – *Персеполь*, у Мідії – *Екбатани*, в Еламі – *Сузи*, а у Дворіччі – *Вавилон*.

¹ Кордони сатрапій і підвладних персам країн загалом збігалися. Так, Вавилонія – це одна сатрапія, Єгипет – інша, кілька сатрапій було утворено в Малій Азії.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. За правління яких правителів досягли свого розквіту Ассирія, Халдейське царство та Перська держава?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Розкажіть про могутність Ассирії та її падіння. З якими країнами воювала Ассирія впродовж своєї історії?</p> <p>2. Розкажіть про одне з вавилонських архітектурних чудес. У чому була особливість розвитку Халдейського царства?</p>	<p>1. Покажіть на карті: а) територію Персії в момент виникнення держави; б) межі держави за Дарія I. Які відомі вам країни були завойовані Персією?</p> <p>2. У чому полягає подібність організації влади в Персії та в Єгипті? У чому відмінність?</p>	<p>Напишіть невеликий твір-дослідження на одну з цих тем: «У гостях в ассирійського царя Ашшурбаніпала», «Екскурсія Вавилоном часів Навуходоносора II», «Один день із життя перського царя Дарія I». Крім тексту підручника, використайте додаткові джерела інформації.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Поміркуйте, для чого ми вивчаємо історію воєн давніх держав, періоди їх злету і занепаду. Зробіть припущення, як би розвивалася історія держав Передньої Азії, якби їхні правителі спрямовували свої зусилля не для завоювання сусідніх земель, а для мирного освоєння території своєї країни.

Для допитливих!

Ассирійське
військо

[http://bit.ly/
2wrg8kM](http://bit.ly/2wrg8kM)

§ 18. Фінікія та Ізраїльсько-іудейське царство

1. Як географічне положення та природні умови вплинули на заняття населення Фінікії?

У глибоку давнину на східному узбережжі Середземного моря виникли поселення *фінікійців*. Країна, яку вони населяли, називалася *Фінікією*. Розташування Фінікії було надзвичайно зручним. Тут сходилися караванні та морські торгові шляхи із Дворіччя, Єгипту, Греції та інших країн. Міста і селища розташовувалися по береговій лінії. Це було пов'язано з основними заняттями фінікійців – *мореплаванням, рибальством,*

■ Працюймо в парі!

Користуючись картою і текстом підручника, визначте, як географічне положення та природні умови Фінікії вплинули на заняття її населення. Порівняйте заняття фінікійців і жителів Стародавнього Єгипту та Південного Дворіччя.

торгівлею. З часом фінікійські поселення перетворилися на багаті торгові міста, найбільші з них – *Бібл*, *Тір* та *Сідон*.

Але у Фінікії не було єдності. Кожне фінікійське місто було самостійною державою, мало свого правителя, закони, армію. Влада правителя у фінікійських містах була обмежена. Він був залежний і від ради вельмож, і від народних зборів.

Далеко за межами країни славилися вироби фінікійських ремісників: ювелірів, ливарників, будівельників, ткачів, різьбярів по дереву та слоновій кістці. З кедра та дуба фінікійські майстри будували найкращі на той час швидкохідні кораблі. У Фінікії виготовляли скло різноманітних видів. Зі скла робили прикраси, флакончики для пахошів, які вельми цінувалися.

Фінікійські міста були центрами торгівлі в Передній Азії. Місцеві купці-мореплавці встановили зв'язки з різними країнами та народами. Вони торгували тканинами з Єгипту, вином із Сідону, олією з Тіру, міддю з Кіпру, кедром з Ліванських гір, сушеною рибою із фінікійських міст, а також «живим товаром» – рабами тощо. При нагоді фінікійські мореплавці не соромилися займатися морським розбоем.

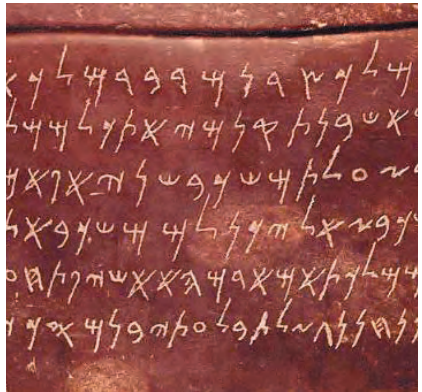
Фінікійці вели жваву торгівлю, тому записи слід було вести швидко. Ієрогліфи та клинопис були для цього занадто складними. Тому в кінці II тис. до н. е. фінікійці винайшли алфавіт, який складався з 22 знаків. Кожен знак відповідав окремому приголосному звуку і був літерою. Вчені переконані, що від фінікійського походять алфавіти всіх європейських народів, зокрема й українська абетка.

2. Чому фінікійці засновували колонії?

Фінікійські мореплавці постійно бували в одних і тих самих чужих краях. Там вони засновували свої поселення – *колонії*. Жителі колоній – *колоністи* – підтримують відносини з населенням навколишніх земель, аби мати потрібні товари.

▲ Фінікійські вироби з кольорового скла

▲ Фінікійська писемність

■ Працюймо разом!

Покажіть на карті фінікійські колонії. Які у них були відносини з метрополіями?

▲ Фінікійський торговельний корабель (сучасна реконструкція)

Для допитливих!

3-D реконструкція Карфагена

<http://bit.ly/30YrdHV>

Колонія – поселення людей за межами свої країни.

Колонізація – переселення людей на вільні землі та створення там нових поселень.

Метрополія – (із грецької мови – «материнське місто») – місто, що заснувало колонію.

У XII–VI ст. до н. е. фінікійські колонії поступово з’являються на узбережжі й островах Середземного моря – спочатку на *Кіпрі*, у *Північній Африці*, на *Піренейському півострові*, а трохи згодом у далекій *Англії (Британії)* та на західноафриканському узбережжі. Найбільшою колонією міста Тір у Північній Африці стає *Карфаген*. Із часом це буде багате головне місто могутньої держави.

Освоєння далеких заморських земель рідко приводило до встановлення над ними фінікійського панування. Колонії фінікійських міст зазвичай ставали незалежними від метрополії, лише підтримували з нею дружні зв'язки.

3. Коли і як стародавні євреї заселили Палестину?

У степах між Єгиптом, Вавилонією та фінікійським узбережжям здавна випасали свої стада племена *ха-ібрі* – «ті, що прийшли з-за річки». Більшість істориків вважають, що саме ха-ібрі були предками стародавніх євреїв. Спочатку вони були кочівниками і не мали постійних поселень. Жили в легких повстяних наметах. Вівці та кози давали їм молоко, м'ясо і вовну.

Колись євреї, як вавилоняни і єгиптяни, поклонялися багатьом богам. Але з часом вони прийшли до єдинобожжя – *монотеїзму*, тож шанували єдиного бога – *Ягве*. Стародавні євреї вірили, що Ягве створив увесь світ і залишив людям заповіді, за якими вони мають жити.

В XIII ст. до н. е. єврейські племена утворили союз під назвою *Ізраїль* зі спільним культом бога Ягве і оселилися в *Палестині*¹. Основними заняттями їх стали землеробство, осіле скотарство (особливо вівчарство), садівництво і торгівля.

4. Утворення Ізраїльсько-Іудейського царства

Єврейські племена (коліна) нерідко воювали між собою. Проте роз'єднаним племенам важко було боронитися від численних ворогів, зокрема *філістимлян*². Тому вони почали об'єднуватись. Близько 1030 р. до н. е. першим царем Ізраїльсько-Іудейського царства було обрано *Саула*. Спочатку військо Саула супроводжував успіх, та зрештою філістимляни перемогли військо ізраїльтян. Щоб не потрапити в полон, Саул заподіяв собі смерть власним мечем.

Після смерті Саула на престол через деякий час вступив *Давид*. Він завершив розпочате Саулом об'єднання ізраїльських племен і перетворив Ізраїль з нестійкого союзу племен у єдину державу. Давид завдав низку поразок філістимлянам і розширив кордони царства. У 995 р. до н. е. він оволодів Єрусалимом і зробив своєю столицею, приєднавши гору Сіон. Відтоді Єрусалим та гору Сіон називали «містом Давида». Сюди було перенесено ізраїльські святині, переселилися жерці та священники.

Давид царював сорок років і залишив цей світ на сімдесятому році життя. Його син *Соломон* успадкував державу, межі якої сягали від Дамаска аж до Єгипту, від східного краю Зайорданья до Середземного моря на заході.

Монотеїзм (від грец. Μόνος – один, θεός – бог) – віра в єдиного Бога, Творця всього створеного.

■ Поміркуйте!

Які причини прискорили об'єднання ізраїльтян та іудеїв у єдину державу?

¹ Палестина – історична область на східному узбережжі Середземного моря.

² На думку вчених, племена філістимлян належали до морських народів. У Палестині вони осіли в XII ст. до н. е. Стародавні євреї слово «філістимлянин» вимовляли як «пелиштим». Звідси і назва країни – Палестина.

▲ Саул (фрагмент картини Ернста Юсевсона «Давид і Саул»)

▲ Давид (картина іспанського художника Педро Берругете, XV ст.)

▲ Цар Соломон (гравюра Густава Доре)

■ **Працюймо разом!**

Розгляньте зображення Саула, Давида і Соломона. Яку інформацію можна одержати про них із цих зображень?

ПРАКТИЧНА РОБОТА!

Роздивіться на карті територію Ізраїльсько-Іудейського царства. Визначте особливості його розташування. Які народи та держави були сусідами стародавніх євреїв?

За часів Соломона Ізраїльсько-Іудейське царство досягло найбільшої могутності. Він спорудив навколо Єрусалима та інших палестинських міст могутні мури, побудував у столиці величезний царський палац. На четвертий рік царювання Соломон розпочав будівництво храму. Цей храм був єдиним місцем поклоніння богу Ягве. І місто Єрусалим стало не тільки царською столицею, а й релігійним центром, навколо якого об'єдналися усі єврейські племена.

Після смерті Соломона його держава розпалася на два царства – Іудею та Ізраїль. Наслідки розпаду держави були трагічними як для ізраїльтян, так і для іудеїв. Між ними почалася запекла і тривала боротьба, яка послабила обидві сторони. А через декілька віків обидва царства захопили могутні сусіди.

Для допитливих!

3-D реконструкція храму Соломона

<http://bit.ly/2MuU5Vo>

5. Біблія як історичне джерело історії народів Близького Сходу

■ Працюймо разом!

Ознайомтеся з матеріалом «Біблія як історичне джерело історії народів Близького Сходу». Висловіть судження, чому Біблію можна вважати історичним джерелом. Наведіть аргументи.

<http://bit.ly/2MnuNYY>

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Назвіть основні заняття фінікійців та стародавніх євреїв.

2. Вкажіть століття, коли відбувалася фінікійська колонізація.

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. З якою метою фінікійці засновували колонії?</p> <p>2. Як ви розумієте поняття «колонізація», «монотеїзм», «Біблія»?</p> <p>3. Чим різняться релігії стародавніх євреїв та єгиптян чи вавилонян, а що їх об'єднує?</p>	<p>1. Позначте на контурній карті: а) територію Ізраїльсько-іудейського царства та його столицю; б) основні фінікійські міста; в) основні напрями фінікійської колонізації та основні колонії.</p> <p>2. Опишіть за сучасною реконструкцією храм Соломона. Яке враження він справляє на вас?</p>	<p>Уявіть собі, що ви на машині часу вирушили у Фінікію чи Ізраїльсько-іудейське царство (на вибір). Перед вами поставлене завдання дістати якнайбільше інформації про тогочасне життя. Які запитання ви поставили б їх мешканцям? Припустіть, якими б були відповіді.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

1. Якими з винаходів фінікійців людство користується й нині? Яке їх значення?

2. У чому, на вашу думку, значення заповідей, які, згідно зі Старим Заповітом, Бог дав Мойсею? Найголовніші з них такі: *поклонятися лише богу Ягве, не робити собі ідола і не згадувати імені Господа Бога надаремно, день сьомий – суботу – Господові Богу присвятити, шанувати батька й матір, не вбивати, не красти, не брехати, не зазіхати на чуже*. Чи значущі ці заповіді для сьогодення? Відповідь аргументуйте.

Тема 3

СТАРОДАВНІ ІНДІЯ ТА КИТАЙ

§ 19. Стародавня Індія

1. Географічне положення та природні умови Стародавньої Індії

У Південній Азії, на півострові *Індостан*, існувала величезна країна – *Стародавня Індія*¹. Береги Індії із заходу омиваються *Аравійським морем*, зі сходу – *Бенгальською затокою*, а з півдня – *Індійським океаном*. На півночі країна оточена найвеличнішою у світі гірською системою – *Гімалаями*, які відокремлюють Індію від іншого світу. Там беруть початок дві великі річки Індії – *Ганг*, який тече на схід, та *Інд*, що тече на захід.

Природа Індії вражає пишнотою й різноманіттям: в країні є степи, пустелі, тропічні ліси, плоскогір'я, гори. Там водяться тигри, пантери, слони, ведмеді, буйволи, носороги, леопарди, мавпи, багато змій – величезні пітони, отруйні кобри та гадюки.

На північному заході, у долині річки Інд, переважав сухий клімат. Земля вкривалася пишною зеленню лише після розливів Інду, який приносив зі своїми водами родючий мул.

Південна Індія відрізана від інших областей ланцюгом гір. Велику частину Південної Індії займає *плоскогір'я*, багате на поклади міді та заліза, а піски деяких тутешніх річок були багаті на золото. Дощі тут випадають нерегулярно.

Північно-Східна Індія розташована в зоні тропіків. З червня по вересень тут

■ **Пригадайте**, як природні умови впливали на життя та заняття населення стародавніх держав. Чому перші держави виникали в долинах великих річок?

■ **Працюймо з картою!**

Приготуйте фізичну й контурну карти Стародавньої Індії. Знайдіть на фізичній карті географічні назви, виділені в тексті підручника курсивом, та позначте їх на контурній.

▲ Тропічний ліс Індії

▲ Найвища точка Землі – гора Джомолунгма, Гімалаї

¹ Тепер на цій території п'ять держав – Індія, Пакистан, Непал, Бангладеш, Шрі-Ланка.

▲ Річка Ганг

■ **Поміркуйте!**

Чим різниться природа Стародавньої Індії та Стародавнього Єгипту, Дворіччя? Що між ними подібного?

ідуть рясні дощі, а розливи Гангу приносять родючий мул. Утім, затяжні дощі часом призводили до руйнівних повеней. Долину річки вкривають вічнозелені тропічні ліси – джунгалі. Тому для заняття землеробством тут потрібно було вирубувати ліси та чагарники. А для цього необхідні міцні залізні знаряддя праці.

■ **Працюймо разом!**

На основі прочитаного тексту зробіть припущення, яким заняттям населення сприяли природно-географічні умови Індії.

2. Що відомо про Індську цивілізацію?

Територія Індії була населена з дуже давніх часів. Перші поселення землеробів у західній частині долини Інду з'явилися в IV тис. до н. е. А вже в *середині*

III тис. до н. е. вони охоплювали майже всю долину річки. Під час археологічних розкопок було виявлено залишки понад 500 таких поселень. Найвідоміші з них – міста *Мохенджо-Даро* та *Хараппа*.

Вчені називають величезну міську цивілізацію, що склалася в Північно-Східній Індії, по-різному: Індською, Хараппською, Доведійською. Існувала вона впродовж 2300–1700 рр. до н. е. Про державний устрій Індської цивілізації вченим майже нічого не відомо.

Вже в III тис. до н. е. мешканці Індської цивілізації мали писемність з ієрогліфів. Однак прочитати ці написи дотепер не вдалося, бо всі вони надто короткі, а мова написів вченим майже невідома. Написи, які збереглися (на печатках, амулетах, зброї, знарядді), в основному присвячувались богам або вказували власника цієї речі. Археологами була знайдена череп'яна чорнильниця. Тобто матеріалом для писання імовірно служила тканина, кора або щось інше, що не збереглося до наших днів. Тож основне джерело про історію Індської цивілізації – археологічні знахідки.

Відомо, що населення Індської цивілізації вирощувало пшеницю, ячмінь, горох, дині, цукрову тростину, рис, бавовну та ін. Ґрунт обробляли за допомогою примітивного плуга. Під час жнив користувалися мідними серпами.

Жителі давніх індських поселень утримували свійських тварин: корів, овець, свиней, биків – короткорогих і горбатих зебу, буйволів, кіз, можливо, і приручених слонів, а також птицю – курей і павичів. Займалися ще полюванням та рибальством.

Високого розвитку в містах досягли ремесла: гончарство, ткацтво, будівництво, ковальство, суднобудування, виробництво фаянсу тощо. Пересувалися мешканці Індської цивілізації на двоколісних візках, запряжених биками. По воді плавали на човнах і вітрильних суднах.

У містах велася жвава торгівля. Жителі стародавніх міст торгували з Південною Індією, Персією, Середньою Азією, Дворіччям. Вивозили бавовняні тканини, золото, слонову кістку, цінну деревину, а купували метали, коштовне каміння тощо.

На початку II тис. до н. е. жителі поступово залишають свої міста. З часом вони прийшли в занепад, і їх занесло піском. Про міста забули на 3,5 тисяч років, доки 1922 р. їх знайшли археологи. Історики ще остаточно не встановили причини запустіння цих міст. Можливо, була епідемія малярії, різка зміна природних умов (екологічна катастрофа) тощо. Загибеллю цих двох міст – Мохенджо-Даро і Хараппа завершується найдавніший період історії Індії.

■ Працюймо в парі!

На основі тексту та ілюстрацій визначте, якими були основні заняття населення Індської цивілізації.

▲ Печатки-амулетів із Мохенджо-Даро з малюнками і написами

3. Якими були повсякденне життя та побут населення Мохенджо-Даро за археологічними джерелами?

Використовуючи

QR-код,

ознайомтеся з матеріалом про повсякдення та побут населення Мохенджо-Даро. Визначте, в чому особливості забудови цього міста. Чим це було обумовлено?

<http://bit.ly/2wulxaX>

▲ Візок з подвійною упряжжю (іграшка, знайдена археологами при розкопках Індської цивілізації)

4. Які особливості Ведійської цивілізації та держави Маур'їв?

Нова цивілізація Стародавньої Індії постала в Північно-Східній Індії, у долині Гангу. Її виникненню сприяв прихід в Індію у середині II тис. до н. е. племен аріїв, які вели напівкочовий спосіб життя.

Арії поступово розселилися по всій Північно-Східній Індії та перейшли до осілого способу життя. Цьому також сприяло поширення знарядь праці із заліза. Легше стало розчищати джунглі, осушувати болота, будувати канали. Переходячи до землеробства та осілості, арії змішалися з місцевим населенням. Виникла нова цивілізація, яку вчені називають Ведійською, бо саме тоді було складено священні тексти Вед¹.

Проіснувала Ведійська цивілізація з кінця II тис. до н. е. до середини I тис. до н. е. У цей період не було стабільності – племена часто переселялися на інші місця, виникали і розпадалися царства. І лише у VIII ст. до н. е. в долині Гангу починають з'являтися міста. Вони були меншими за міста Індської цивілізації і не такими впорядкованими. У середині I тис. до н. е. там налічувалося понад 15 держав (князівств).

Протягом IV–III ст. до н. е. розрізнені князівства об'єдналися в єдину державу Маур'їв (за родовим іменем індійського царя з роду *Маур'я*), яка охоплювала майже всю Індію, за винятком крайнього півдня. Її столиця *Паталіпутра* вражала грецьких мандрівників розкішними палацами і храмами.

▲ Розкопані археологами руїни Мохенджо-Даро

¹ Веди – релігійні збірки священних гімнів, наспівувань, жертвних молитов на честь арійських богів. Вони написані санскритом і відносяться до II тис. до н. е. Веди містять також факти тогочасної історії, тому мають велике значення для вивчення історії, вірувань і поглядів населення Стародавньої Індії.

За їхніми свідченнями, місто було обнесене мурами та мало 64 воріт і 570 оборонних веж. Колони царського палацу були прикрашені позолоченими виноградними лозами і птахами зі срібла. Коли правитель під час урочистостей виходив з палацу, його супроводжували жерці, почет і музиканти, а задля пишноти виводили приручених левів, тигрів, пантер і слонів.

Утім, держава Маур'їв проіснувала не надто довго. Її правителям так і не вдалося об'єднати населення в єдиний народ. Індійці вважали себе членами насамперед власного племені, а вже потім – підданими царів з роду Маур'я. Вже в II ст. до н. е. держава Маур'їв розпалася.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Які великі річки протікають територією Індії?

2. Які цивілізації існували на території Стародавньої Індії?

3. Назвіть основні заняття населення Індської цивілізації.

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Якими були природні умови Стародавньої Індії? Які труднощі виникали і як людина їх переборювала? 2. Висловіть судження, чому держава Маур'їв була недовговічною. 3. Які зміни відбулися в Індії з приходом аріїв?	1. Порівняйте Індію III тис. до н. е. з Дворіччям та Єгиптом тієї ж доби. Що спільного, а що відмінного? 2. На основі тексту та ілюстрацій визначте особливості Індської цивілізації. Що спільного, а що відмінного з Ведійською цивілізацією?	Уявіть, що за допомогою машини часу ви перенеслися на 4 тисячі років назад у долину Інду і побували в Мохенджо-Даро. Складіть розповідь про уявну подорож. Розкажіть, що ви там побачили. У кого побували в гостях? Опишіть свої враження від цієї уявної подорожі.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Що вам відомо про сучасну Індію? Поміркуйте, як природні умови вплинули на заняття та повсякдення населення. Для підготовки відповіді скористайтеся довідковою літературою та мережею Інтернет.

§ 20. Релігія та культура Стародавньої Індії

1. Що таке варни?

Структура індійського суспільства формувалася поступово. Остаточно вона склалася після приходу в Індію аріїв. Кожен індієць від народження належав до певної *варни*¹. Індійці вірили, що на варни людей розділив бог Брахма, визначивши їхні заняття, права та обов'язки.

¹ Варна – закрита група людей, місце якої в суспільстві визначається звичаями й релігійними законами. Для варн характерні замкненість, шлюби лише між особами однієї варни, суворе обмеження стосунків із представниками інших варн.

Зі своїх уст, на думку індійців, Брахма створив жерців – *брахманів*. Вони займали найвище становище в суспільстві, знали священне вчення та служили богам. У релігійних книгах брахманів називали «володарями все-світу», а люди вважали їх земними богами. Щоб виконувати свої обов'язки, брахману потрібно було довго навчатися, заучувати цілі книги.

Зі своїх могутніх рук, згідно з міфом, Брахма створив воїнів – *кшатрійів*. Їхнім обов'язком було брати участь у війнах й управляти державою, бо вважалося, що вони наділені силою та мужністю. Головним серед воїнів-кшатрійів був цар.

Зі своїх стегон, як вважали індійці, Брахма створив людей третьої варни – *вайш'я* (або *вайші*), обов'язком яких було займатися хліборобством, скотарством, престижними видами ремесел і торгівлею.

Зі своїх забруднених ніг, за міфом, Брахма створив слуг, які входили до варни *шудр*. Їхнім обов'язком було служити іншим трьом варнам.

Були ще люди, котрі не входили до жодної варни, – *недоторкані*. Вони були ізгоями¹ і до них ставилися з презирством у суспільстві. Їм забороняло-

▲ Походження варн за віруваннями індійців (сучасний малюнок)

ся жити в селищах та містах. Обов'язком недоторканих було прибирання нечистот. Якщо вони входили в селище, то давали про це знати спеціальним дзвіночком. Люди з інших варн одверталися чи йшли з вулиці, щоб не бачити «мерзенних істот».

Поділ населення на варни вважався вічним та незмінним і освячувався релігією. Шлюби між людьми з різних варн вважалися неприпустимими. Перейти з однієї варни до іншої було неможливо.

Релігія давала людям з нижчих варн лише одну надію – якщо вони користимуться своїй долі і старанно виконуватимуть свої обов'язки, то після смерті зможуть народитися воїном, царем чи навіть брахманом.

2. Які особливості релігійних вірувань стародавніх індійців?

Із розселенням племен аріїв в межах Індії релігія індійців зазнає істотних змін. В Індії виник *індуїзм* – нині одна з найдавніших та найпоширеніших релігій світу. Трьома найважливішими богами стародавніх індійців стають Брахма, Вішну і Шива.

Брахма – «володар живих істот», творець світу. Саме він, за уявленнями давніх індійців, дав людям закони, поділив їх на варни і карав грішників. Бог-охоронець *Вішну* рятував людей від різних негараздів, наприклад, від потоцу.

¹ Ізгої – знедолені люди, вигнанці.

Бог-руйнівник *Шива* був грізним носієм космічної енергії. Він, на думку індійців, міг погубити людину, а міг і врятувати.

Індійці вірили, що душі померлих не йдуть у загробний світ, а одразу після смерті народжуються в іншому тілі. У якому саме тілі відродиться ця душа, залежить від кількості добрих і злих справ, що їх вона здійснила в попередньому існуванні. Якщо людина погано себе поведила, то після смерті її душа може народитися в тілі черв'яка або іншої нікчемної істоти. А спокутувавши свою провину, може знову повернутися до людей. Якщо людина виконувала всі настанови і жила праведно, то її душа може відродитися в царі або навіть у божестві.

Індуїзм (історична назва санскритом – *санатана-дхарма*, що у перекладі означає «вічна релігія», «вічний шлях») – давня релігія Індії, витоки якої ведуть до Ведійської цивілізації.

■ Працюймо в парі!

Розгляньте зображення індуїстських богів. Опишіть їх. Чи схожі вони на давньоєгипетських богів?

▲ Скульптура бога Брахми

▲ Скульптура бога Вішну

▲ Статуетка бога Шиви, що танцює

3. Які основні положення буддизму?

Одна з найдавніших на землі релігій – *буддизм* – виникла в VI ст. до н. е. в Індії. Засновником буддизму був царевич *Гаутама* (це справжнє ім'я Будди).

Будда вчив, що будь-яке життя супроводжується стражданнями. Причина страждань – у бажаннях, у жаданні влади, багатства, слави, щастя. Якщо людина хоче звільнитися від страждань і знайти вічність, то повинна вести праведне життя. Для цього вона має виконувати такі

■ Обговоріть у класі!

Порівняйте заповіді праведного життя, які проповідував Будда, із заповідями, які дав Бог Мойсею. Що в них подібного, а що – відмінного?

правила: не завдавати шкоди живим створінням; не красти; добувати хліб насущний чесною працею; говорити тільки правду; цуратися заздрощів, лестощів, пліток; не пити хмільного й не задивлятися на жінок. Тільки так людина врятується, не буде більше знов і знов народжуватись на землі.

Багато років Будда мандрував по Індії, мав багато учнів та послідовників. Узимку і влітку вони ходили босоніж, аби часом не роздавити черв'яка або комаху. Перш ніж пити, воду проціджували, бо в ній також могли бути живі істоти. Щоб не пошкодити земляних черв'яків, ґрунт не розпушували плугом.

Індійці вважали, що після смерті Будда став верховним богом. Його вчення – буддизм – поширилося в Індії, особливо за правління Ашоки, який і сам прийняв цю віру. Тоді ж було засновано низку монастирів. З часом буддизм поширився по всьому азіатському світу.

4. Які культурні досягнення стародавніх індійців?

Найвизначнішими пам'ятками є *ступи* – куполоподібні споруди, у яких зберігалися буддійські святощі (частини тіла Будди та його послідовників). Зводили також печерні храми – *чайті*. Їх виврубували в скелі: спочатку приміщення, а потім – скульптурні зображення Будди та святих.

Великий інтерес становить скульптура Стародавньої Індії. Від часів держави Маур'їв до нас дійшли витесані з кам'яної брили колони, численні статуї та скульптурні зображення Будди, інших божеств.

Стародавні індійці винайшли гру в шахи. Вона називалася «чотири роди військ» і була задумана як битва між двома арміями. Пішаки служили за піхо-

▲ Статуя Будди в музеї м. Сарнатх

■ Працюймо разом!

Як зображували Будду індійці? Які його риси вони підкреслювали таким зображенням?

■ Працюймо разом!

Порівняйте культові споруди індійців з давньоєгипетськими храмами.

▲ Культова споруда (ступа в Санчі)

▲ Внутрішній вигляд культової споруди (чайті)

ту. У центрі другої лінії перебували цар і його радник – ферзь, обабіч них – слони, а на флангах – кіннота. Завершували шиккування війська кораблі та колісниці.

Винятковою популярністю в країні користувалися великі епічні поеми «Магабгарата» та «Рамаяна». «Магабгарата» («Велика оповідь про потомків Бгарати») є найбільшим твором індійської літератури. Вона складається з 18 книг і містить 200 тис. віршів. Популярними в Індії були повчальні історії, притчі, казки, байки. У них індійський народ висміював дурощі, лестощі, жадібність.

Літературні твори Стародавньої Індії ще в давнину було перекладено мовами багатьох народів світу, збагативши світову літературу і культуру. Ознайомитися з їхнім змістом ви зможете, використавши QR-код.

◀ Чотири кам'яних леви, що дивляться на чотири сторони світу, ніби охороняючи кордони царства (верхня частина кам'яної колони індійського царя Ашоки з м. Сарнатх, середина III ст. до н. е.)

Для допитливих !

Давньоіндійська література

<http://bit.ly/2M1WKA7>

Розвиток наукових знань в Давній Індії

<http://bit.ly/30VAPmX>

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Які релігії виникли в Стародавній Індії?

2. Які наукові відкриття та винаходи було вперше зроблено стародавніми індійцями?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Розкажіть про варни в Індії. Хто належав до кожної з них? Поміркуйте, чи могли вони виникнути за первісних часів. 2. Які основні положення індуїзму? 3. Як ви розумієте поняття: «варна», «індуїзм», «буддизм»?	1. Порівняйте уявлення давніх індійців та єгиптян про посмертне існування (потойбічний світ)? 2. Уявіть, що ви потрапили до Стародавньої Індії. Складіть стислий уявний репортаж про тогочасні пам'ятки архітектури.	1. Чи вважаєте ви справедливим поділ людей на варни? Свою думку аргументуйте. 2. Уявіть, що побували в Стародавній Індії і послушали проповідь Будди. Розкажіть про враження від цієї подорожі. Висловіть своє ставлення до Будди і його вчення.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Які з положень буддизму, на вашу думку, є важливими і прийнятними для сьогодення?

§ 21. Історія Стародавнього Китаю

1. Якими були природні умови Китаю?

На північний схід від Індії розташована країна, яку ми називаємо *Китай*¹. На заході лежать гори та пустелі, на півночі – степи, на півдні – гори, вкриті тропічними лісами. Зі сходу та півдня Китай омивається морями.

Західна частина країни малоприсаєтна для хліборобства: тривала суворозима, коротке спекотне літо та невелика кількість опадів.

■ Поміркуйте!

Чому люди, які рятувалися від повені, знову поверталися на береги Хуанхе?

Найбільш сприятливим для заселення був Східний Китай, а саме *Велика Китайська рівнина*. Там течуть дві великі річки – *Хуанхе* («Жовта вода») і *Янцзи* («Блакитна», або «Довга ріка»). Вони беруть початок у горах і впадають у море. Ці річки подібні до Тигру та Євфрату: дуже бурхливі, несуть багато мулу й піску, часто несподівано розливаються.

¹ Стародавні китайці називали свою батьківщину «Гянься» – «Піднебесна», «Чжун-Го» – «Серединне царство», або «Чхун Хуа» – «Серединна Квітуча». Слово «Китай» з'явилося значно пізніше, походить від назви народу кидань, який завоював Китай у X ст. н. е.

Назву «Жовта вода» річка Хуанхе одержала через свій колір. Північні вітри наносили зі степів жовтий пил. Він осідав на берегах річки і за тисячоліття вкрив їх товстим шаром. Під час дощів Хуанхе розливалася, затоплюючи цілі області та знищуючи посіви.

Але чим же приваблювала Хуанхе людей? Насамперед – це ґрунти. Вони в її долині дуже родючі і легко піддавалися обробітці мотикою і дерев'яним плугом. У річці було багато риби, а в густих лісах, які в стародавні часи вкривали переважну частину Китаю, – дичини.

2. Яким було життя населення держави Шан-Інь?

■ Працюймо в парі!

На основі тексту встановіть, якими були основні заняття шанців.

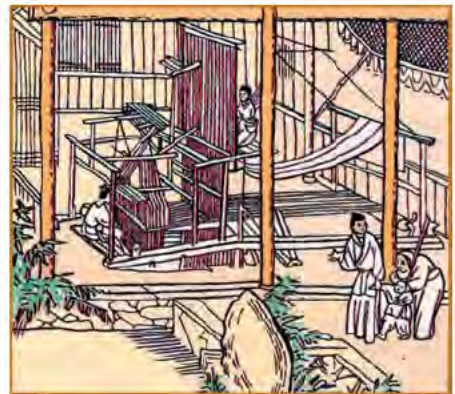
У середині II тис. до н. е. в середній течії Хуанхе з'явилася держава, яку найчастіше називають *Шан-Інь*. На чолі держави стояв верховний правитель – *ван*. Основним заняттям жителів країни – *шанців* – було землеробство. Вони вирощували просо, пшеницю, рис, а також городні й садові культури. Зрошували поля за допомогою обвідних каналів від водойми або з колодязів. Населення тримало биків, овець, свиней, коней, свійську птицю.

Шанці вирощували шовковицю, листям якої відгодовували шовкопрядів (тутових, або шовковичних, черв'яків). Шовкові тканини на той час стають широковідомими і вважаються предметом розкоші. Займалися шанці також мисливством, рибальством, збиранням дарів природи.

Грошей тоді не існувало, тому торгівля була обмінною. Мірилом цінності були особливі черепашки – *каурі*, зерно, шкіра тощо.

▲ За допомогою таких насосів селяни подавали воду на рисові поля

▲ Виготовлення шовку (давньоки-тайські зображення)

Царство Шан-Інь було неміцним. Підкорені племена часто повставали, кочівники робили спустошливі набіги. Наприкінці II тис. до н. е. держава Шан-Інь занепадала. Скориставшись цим близько 1000 р. до н. е. шанську столицю захопили чжоуські племена й заснували нову державу – Чжоу.

3. Які зміни відбулися в житті китайців у царстві Чжоу?

Спочатку життя людей у царстві Чжоу мало відрізнялося від їхнього життя в період Шан-Інь. Поступово освоювалися нові землі, будувалися міста. У VI–V ст. до н. е. китайці навчилися добувати й обробляти залізо. Завдяки використанню залізних знарядь праці стало можливим освоєння нових, віддалених від річок земель. Було вирубано й спалено під рілля густі ліси та чагарники в долині Хуанхе. Населення осушувало місцеві болота. Цей наступ на природу призвів до небажаних наслідків.

Винищення лісів потягло за собою посилення руйнівної сили бурхливих річкових потоків. Хуанхе перетворилася на справжнє лихо для хліборобів. Клімат став холодніший та посушливий. Китайцям довелося споруджувати дамби, які захищали рівнини від повеней, викопувати канали для зрошення полів.

Завдяки залізним знаряддям оранки стає глибшою, поліпшується техніка обробітку полів. У цей період починають застосовувати добрива. Вища врожайність полів сприяла процвітанню країни.

Та все ж, у державі було неспокойно. Правителі деяких областей стали могутнішими, ніж цар, і перестали йому коритися. Держава Чжоу розпалася на декілька царств, які воювали між собою.

4. Перша китайська імперія. Чому вона була недовговічною?

В історії Китаю IV і III ст. до н. е. називають часом «Воюючих царств». Війни були такими тривалими і кровопролитними, що, як зазначають документи, у них гинули цілі армії та безліч мирного населення. За панування в країні боролися передусім правителі семи найбільших царств. У IV ст. до н. е. царство Цинь стає наймогутнішим серед усіх інших великих царств.

■ Поміркуйте!

До яких змін у господарстві привело використання залізних знарядь праці?

▲ Давня монета з бронзи у вигляді лопати (III ст. до н. е.)

▲ Давня монета з бронзи у вигляді ножа (аверс і реверс) (VI–V ст. до н. е.)

◀ Бронзовий ритуальний глек із зображенням мисливських сцен (царство Чжоу)

▲ Імператор Цінь Шихуанді

У 246 р. до н. е. ціньським правителем стає царевич *Ін Чжен*. З допомогою досвідчених радників і воєначальників він створив величезну, добре навчену й озброєну армію. Тож Ін Чжен до 221 р. до н. е. в кровопролитних війнах розбив поодиноці решту китайських царств і об'єднав увесь Китай під своєю владою. Відтоді почала своє існування єдина загальнокитайська імперія¹ Цінь. Спеціальним указом Ін Чжен був проголошений *Цінь Шихуанді* – «Першим володарем Цінь», імператором династії² Цінь. Він оголосив, що його син буде «Другим володарем Цінь», а далі буде третій і так десятки тисяч інших його спадкоємців.

Щоб знищити саму згадку про колишні царства, було ліквідовано їхні кордони та назви. Територія держави була поділена на 36 областей на чолі з намісниками. Спеціальним указом імператора всю зброю в Піднебесній у населення було вилучено. Піддані віднині повинні були користуватися єдиною

монетою та мірами ваги, мати єдині закони і стиль письма.

Незабаром після створення імперії Цінь Шихуанді зібрав величезну армію і розпочав походи проти сусідніх країн. Його держава займала величезну територію – від центральних районів Монголії на півночі до Південно-Китайського моря на півдні. Щоб захистити країну від спустошливих набігів кочівників, імператор почав будівництво Великої Китайської стіни. Її будували з утрамбованої землі, цегли та кам'яних брил.

Надзвичайна жорстокість Цінь Шихуанді зробила його ім'я ненависним у країні. Податки під час його правління зросли в 20–30 разів. Учених імператор

зневажав і ненавидів. Тисячі їх були кинуті на каторжне будівництво Великої Китайської стіни, а 460 учених живцем закопали. Величезну кількість книг було знищено за наказом імператора. Цінь Шихуанді дуже боявся змов. Він ночував то в одному палаці, то в іншому, аби ніхто не знав, де він.

▲ Велика Китайська стіна (сучасний вигляд)

¹ *Імперія* – велика держава, утворена в результаті завоювання інших держав; об'єднувала різні народи та країни.

² *Династія* – правителі з одного роду, які змінюють один одного на троні за правом успадкування чи спорідненості.

У 210 р. до н. е. Цінь Шихуанді помер. Наступником став його молодший син. За часи його правління становище народу надалі погіршувалось. Озброївшись палицями й мотиками, мешканці Китаю повстали. «Усі чотири сторони світу збунтувалися проти династії Цінь», – писав історик.

Одним із вождів повстанців був сільський староста *Лю Бан*. У 207 р. до н. е. він скинув останнього представника династії Цінь і заснував нову династію *Хань*, яка правила Китаєм декілька століть – з 207 р. до н. е. до 220 р. н. е.

5. Які зміни відбулися в Китаї за імперії Хань?

■ Працюймо в парі!

За допомогою QR-коду ознайомтеся з особливостями розвитку Китаю за імперії Хань. Визначте, чим відрізнялися правління династій Хань і Цінь. Що їх об'єднувало?

<http://bit.ly/2VWBQoRn>

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Як і кому вдалося об'єднати увесь Китай в єдину державу?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. У чому полягала особливість розвитку господарства Китаю?</p> <p>2. Які реформи провів у країні Цінь Шихуанді? Чому це ім'я стало ненависним у країні?</p>	<p>1. Позначте на контурній карті річки Янцзи та Хуанхе, кордони Китайської імперії Цінь.</p> <p>2. Порівняйте природні умови Стародавнього Китаю, Єгипту і Південного Дворіччя. Що між ними подібного і що відмінного?</p>	<p>Уявіть, що вам випала можливість потрапити в минуле Китаю на «машині часу». У який період її історії ви б хотіли потрапити? Чому? Складіть невелику розповідь про життя давніх китайців у ті часи.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

У VI–V ст. до н. е. було вирубано й спалено під ріллю густі ліси та чагарники в долині Хунхе. До яких наслідків це призвело? Яку роль відіграють ліси нині? Чи є нині приклади хижацького ставлення до природних ресурсів? Чому важливо берегти природні ресурси планети?

Для допитливих!

◀ Велика Китайська стіна: <http://bit.ly/2XgKC4H>

Гробниця Цінь Шихуанді та його теракотова армія: <http://bit.ly/2KhWGIG> ▶

§ 22. Наука, освіта й повсякденне життя в Стародавньому Китаї

■ Обговоріть у класі!

Пригадайте, які наукові знання розвивалися в Єгипті, Дворіччі та Індії. Поясніть, чому саме ці знання набули поширення. Яких успіхів досягли єгипетські астрономи, індійські математики?

■ Працюймо в парі!

Випишіть у зошит винаходи давніх китайців. Яких змін вони зазнали до наших днів?

▲ Давньокитайський компас

▲ Модель сейсмографа Чжан Хена

1. Якими науковими знаннями та винаходами уславилися давні китайці?

Чимало винаходів та відкриттів, зроблених у Стародавньому Китаї, використовує людство й донині. Великих успіхів досягли китайці в *астрономії*. Вони вміли передбачати місячні й сонячні затемнення, навіть появу комет, уперше виявили плями на Сонці. Китайські математики знали десяткові дроби та дії з від'ємними числами.

У Китаї було винайдено *компас*. Він складався з квадратної залізної пластинки та магнітної «ложки», яка вільно оберталася на відшліфованій поверхні пластинки. Ручка «ложки» завжди показувала на південь.

Китайці винайшли *порох*, спочатку його використовували для феєрверків на святах. У II ст. н. е. вчений *Чжан Хен* зробив перший у світі *сейсмограф* – прилад для визначення коливань ґрунту (землетрусів), а також *глобус*, що відтворював рух небесних тіл.

Для допитливих!

Сейсмограф Чжан Хена був зроблений з латуні у вигляді бочечки із вісьма драконами на його поверхні. Драconi вказували на всі сторони світу, а довкола сиділи жаби з розкритими ротами. У пащах драконів було по кульці. Під час коливання ґрунту з пащі якогось із драконів викочувалася кулька й падала в рот жабі. Так визначався напрям до центра землетрусу.

Серед найважливіших винаходів китайців був *папір*. Його робили з ганчірок, кори дерев та бамбука. У Китаї вперше навчилися виготовляти *тонкі шовкові тканини*.

Високого розвитку досягла китайська *медицина*. Місцеві лікарі визначили на тілі людини певні точки (нервові центри), які підтримують її здоров'я. За допомогою масажу чи особливими голками (голкотерапія) вони впливали на них, тим самим покращуючи стан людського організму. Мешканці Піднебесної знали також лікувальні властивості багатьох лікарських рослин, зокрема *женьшенью*. У давнину китайські лікарі рекомендували своїм хворим цілющий засіб – *чай*. Пізніше його почали вживати як напій.

Найвидатнішим китайським істориком був *Сима Цянь*, який жив наприкінці II – на початку I ст. до н. е. Його праця називається «*Ши Цзі*» («*Історичні записки*»). Будучи державним чиновником, Сима Цянь об'їхав майже всю країну і зібрав багато писемних джерел. Він записував розповіді учасників та свідків нещодавніх історичних подій, а також усні оповіді про далеке минуле. У своїх «Історичних записках» Сима Цянь виклав історію Китаю від найдавніших часів до кінця II ст. до н. е.

2. Як і на чому писали стародавні мешканці Китаю?

Писемність у Китаї виникла ще в сиву давнину (III тис. до н. е.). Археологи знайшли старовинні предмети з написами: це посуд, кістки для ворожіння, панцири черепах. За правління династії Цинь було запроваджено єдине для всієї країни письмо. Знаками в китайському письмі слугують *ієрогліфи*. Кожен ієрогліф означає окреме слово і є складною комбінацією рисок. Інколи буває до 52 рисок. У давньокитайському письмі використовували близько 10 тисяч ієрогліфів. Розділових знаків не існувало. Навчання грамоти вимагало багато часу й зусиль. Спочатку китайці писали на панцирах черепах, кістках тварин і на бронзовому посуді.

У I тис. до н. е. писали пензликом на дощечках з бамбука. Пензлик вмочували в лак, виготовлений із соку дерева. За допомогою шкіряного чи шовкового шнурка бамбукові дощечки з'єднували в особливу книгу. Подібна книга могла займати цілий віз, а то й більше.

Згодом китайці почали використовувати для письма шовкові стрічки. На них було зручно писати, але шовк на той час був вельми дорогим матеріалом. Наприкінці I тис. до н. е. починають писати на папері. Папір був значно дешевший за шовк та зручніший, аніж бамбукові дощечки. Ієрогліфи писали стовпчиками згори донизу.

■ Працюймо разом!

Пригадайте, які типи письма набули поширення в Стародавніх Єгипті, Дворіччі та Фінікії. Порівняйте їх з давньокитайським письмом. Що спільного та відмінного? Чим це зумовлено? Який матеріал використовували для написання текстів у кожній з країн?

◀ Старовинна бамбукова книга. Чим вона відрізняється від давньоєгипетської, Південного Дворіччя або сучасної?

Для допитливих!

Нині в китайському письмі нараховується близько 80 тисяч ієрогліфів. Але культурній людині достатньо вміти читати й писати від 6 до 7 тисяч ієрогліфів, а щоб надрукувати газету, потрібно близько 4 тисяч ієрогліфів.

3. Хто такий Конфуцій? Якими були основні положення його вчення?

■ Працюймо в парі!

Яких правил, за вченням Конфуція, повинен був додержуватися вихований китаєць?

▲ Конфуцій. Яку інформацію ви можете повідомити, розглянувши це зображення? Порівняйте із зображенням Будди

Найзнаменитішим мудрецем в історії Китаю був *Конфуцій*¹ (551–479 рр. до н. е.). Він створив першу в Китаї приватну школу. Слава про його розум та добре виховання ширилася країною. Він став поважним учителем. З багатьох країв прибували юнаки, аби стати його учнями і слухати його настанови.

Конфуцій учив, що кожен вихований китаєць має додержуватися давніх народних традицій, установлених норм поведінки. Лише за цієї умови можна досягти в країні процвітання та злагоди. Передусім, як учив мудрець, потрібно шанувати батьків і старших за віком. Адже міцна сім'я – це запорука сильної держави.

Конфуцій повчав, що володар повинен бути володарем, чиновник – чиновником, батько – батьком, син – сином. «Платіть добром за добро, а за зло віддячуйте по справедливості».

Учні Конфуція викладали його вчення у вигляді бесід з учителем. Пізніше їх було зібрано в 13 книг. Найвизначнішою з них є «Лунь юй» – «Бесіди і судження».

Конфуціанство – вчення, що зародилось у VI ст. до н. е. в Китаї. Головна мета людини, згідно з конфуціанством, полягає в прагненні досягти моральної досконалості.

Помер Конфуцій у 73-річному віці. Його вчення – *конфуціанство* – поширювалось у всьому Китаї.

¹ Конфуцій – латинізована форма давньокитайського імені Кун Фу-цзи («учитель Кун»).

Для допитливих!

«Виховання та освіта у Стародавньому Китаї»

<http://bit.ly/2JMnejj>

Для допитливих!

«Повсякденне життя жителів Стародавнього Китаю»

<http://bit.ly/2W0L6L2>

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Які наукові знання розвивались у Стародавньому Китаї?

2. Хто такий Конфуцій, якими були основні положення його вчення?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. У чому полягають особливості давньокитайської писемності?</p> <p>2. Чим подібні і чим різняться вчення Конфуція і Будди?</p> <p>3. Як ви розумієте поняття: «конфуціанство», «ієрогліф»?</p>	<p>Складіть розповідь від імені мешканця Єгипту (Фінікії, Персії, Вавилонії – на вибір), який потрапив до Стародавнього Китаю. Зробіть припущення, що б його здивувало в умовах життя, традиціях, повсякденні тощо. Що б йому сподобалось, а що – ні?</p>	<p>Висловіть припущення, чому в Стародавньому Китаї зародились ті самі наукові знання, що й в інших країнах Стародавнього Сходу? Чим були зумовлені винаходи стародавніх китайців? Яке їхнє значення в житті людей?</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Прочитайте уривки з книги «Бесіди та судження». Висловіть судження, які з висловлювань (повчань) давньокитайського мудреця є слушними для сьогодення і чому. Починайте так: «Висловлювання Конфуція ... є слушним для сьогодення тому, що ...».

1. [Учень] Цви Гун запитав учителя: «Чи можна одним реченням виразити правило, якого необхідно дотримуватися все життя?». Учитель відповів: «Можна. Чого не бажаєш собі, того не роби й іншим».

2. Хтось запитав Конфуція: «Чи правильно говорять, що за зло потрібно платити добром?». Учитель відповів: «А чим же тоді платити за добро? За зло треба платити по справедливості, а за добро – добром».

3. Учитель сказав: «Нікчемна людина прагне вигоди, а благородна – справедливості. Благородна людина звинувачує себе, нікчемна – інших».

Розділ 3

АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

Тема 1

СТАНОВЛЕННЯ АНТИЧНОЇ ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

§ 23. Природа і населення Стародавньої Греції (практичне заняття)

1. Яким було географічне положення Стародавньої Греції?

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Спираючись на інформацію з підручника й карту Стародавньої Греції, проаналізуйте природні умови цієї країни. Порівняйте їх з природно-кліматичними умовами Дворіччя та Єгипту. Позначте на контурній карті виділені в тексті географічні назви.

Стародавня Греція займала південну частину Балканського півострова й узбережжя Малої Азії. Народ, що населяв цю країну, називав її *Елладаю*, а себе *еллінами*. Ми називаємо жителів цієї країни *греками* за ім'ям, яке їм дали римляни. Материкова Греція поділяється на три частини: *Північну*, *Середню* та *Південну*. Потрапити з однієї частини в іншу можна було лише вузькими гірськими стежками.

У межах Північної Греції виділяють великі області: на заході – *Епір*, на сході – *Фессалію*. З Північної Греції в Середню єдиний шлях пролягав через *Фермопільський прохід* (Фермопіли) – вузьку ущелину між високими горами й уривистим берегом моря. У північній частині Фессалії здіймається найвища гора Греції – *Олімп* (висотою близько 3 км).

Середня Греція так само поділяється горами на багато окремих областей. Найвідомішими в стародавні часи були *Беотія* і *Аттика*. Гористим *Коринфським перешийком* Середня Греція сполучається з Південною.

Південну Грецію називають *Пелопоннес*. Це гористий півострів, у центральній частині якого лежить плоскогір'я. На окраїнах Пелопоннесу розташовані родючі долини – *Мессенська* та *Лаконська*.

Географічні особливості країни сприяли відособленню життя кожної общини. У Греції немає таких великих річок, як Ніл, Тигр, Євфрат, Інд, Ганг чи Янцзи. Кожне плем'я чи частина його утворювали самостійне поселення. Як наслідок, великих держав, як на Стародавньому Сході, класична Греція не знала, а об'єднання грецьких міст, за поодинокими винятками, були невивіреними.

▲ Гора Олімп

▲ Гірська річка

▲ Гори Греції

2. Як природні умови вплинули на заняття населення Стародавньої Греції?

На початку I тис. до н. е. вся Греція була поділена між основними чотирма грецькими племенами: дорійцями, ахейцями, іонійцями та еолійцями. Із цих чотирьох великих племінних об'єднань склалася грецька народність.

■ Обговоріть у класі!

Що спільного, а що відмінного в заняттях населення Стародавньої Греції та народів Стародавнього Сходу? Чим це обумовлено?

▲ Збирання оливок (зображення на давньогрецькій амфорі)

▲ Оливки

▲ Традиційна грецька їжа

Клімат у Греції теплий. Під час короткої зими йдуть дощі, морозів майже не буває. А влітку спекотно, дощів випадає мало. Значна частина Греції в літні місяці страждає від посухи, майже всі річки пересихають. Проводжаючи друзів, стародавні греки бажали «щасливої дороги та свіжої води».

На схилах гір здавна росли виноградники та оливкові (маслинові) гаї. З винограду греки навчилися виготовляти вино. Оливки вживали в їжу, маринували, виготовляли з них поживну смачну олію.

Ґрунт у Греції не відзначався родючістю і вимагав ретельного обробітку. Лише деякі райони були сприятливі для хліборобства. Із зернових культур переважав ячмінь, не примхлива до ґрунту культура. Свого зерна жителям Греції часто не вистачало, тому його ввозили з інших країн. Варто зазначити, що в обмін на вино та олію греки одержували значно більше хліба, ніж можна було його виростити в країні.

На кам'янистих та покритих густими чагарниками схилах гір мешканці Стародавньої Греції розводили невибагливу до корму худобу: кіз, овець та свиней.

Звичайною їжею греків були хліб, оливки, козине молоко, сир, овочі, риба та вино. М'ясо в їжу вживали лише заможні люди.

Природні умови у Греції сприяли розвитку різноманітних ремесел. Зокрема, завдяки покладам заліза та міді розвивалося ковальство. З високоякісної червоної та сірої глини виготовляли посуд і черепицю. Мармур, на який були багаті Аттика та о. Парос, використовували для спорудження храмів і громадських будівель.

3. Яку роль відігравало море в житті греків?

■ Працюймо в парі!

Позначте виділені в тексті курсивом моря на контурній карті. За текстом підручника та картою зробіть висновки: яку роль у розвитку зв'язків між окремими областями Стародавньої Греції відігравало море?

Якщо поглянемо на карту, то побачимо, що материкова Греція з трьох боків омивається морями: на сході – *Егейським*, на заході – *Іонічним*, на півдні – *Середземним*. Проте береги її не скрізь однакові. Західне та південне узбереж-

жя скелясті й мають багато обмілин. Там майже немає зручних бухт для гаваней.

Берегова лінія східного узбережжя більш порізана: у багатьох місцях море глибоко врізається в суходіл, утворюючи численні затоки та зручні бухти. В Егейському морі багато островів, часто близько розташованих.

Уже в найдавніші часи греки були вправними мореплавцями, хоча будували ще невеликі човни. Плавали тоді вздовж берегів або від острова до острова. Безпечнішими для плавання були літо та осінь. З листопада до лютого через сильні вітри виходити в море було небезпечно. Та попри ризики греки віддавали перевагу морському шляху, а не суходолу. Адже море, на відміну від гір, об'єднувало греків. Крім того, дари моря складали значну частку їхнього раціону.

Згодом мешканці Стародавньої Греції навчилися будувати великі човни з вітрилами та здійснювати далекі морські подорожі. Спочатку вони досягли островів Егейського моря та узбережжя Малої Азії, пізніше – берегів Чорного моря. Детальніше ви дізнаєтеся про це в наступних параграфах.

◀ Давньогрецький торговельний корабель (реконструкція). Рештки корабля було знайдено в акваторії кіпрського порту Кіренія. Археологи визначили його вік – приблизно 2300 років, а також відновили його вигляд. Довжина корабля становила 14,3 м, а ширина – 4,3 м.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Як стародавні греки називали свою країну і себе?

2. На які частини поділяється материкова Греція?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Як природні умови, наявність корисних копалин впливали на заняття населення Стародавньої Греції?</p> <p>2. Що було подібного, а що відмінного в заняттях населення Стародавньої Греції та країн Стародавнього Сходу?</p>	<p>1. Порівняйте природні умови Стародавнього Єгипту та Греції. Під час відповіді використайте опорні слова: а) море; б) гори; в) ґрунти; г) річки.</p> <p>2. Яке узбережжя Греції було зручнішим для розвитку мореплавства? Поясніть це за допомогою карти.</p>	<p>У Стародавній Греції говорили: «Гори захищають і роз'єднують, а море об'єднує». Чи згодні ви з цим твердженням? Відповідь обґрунтуйте за допомогою карти.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Яку роль відігравало море в житті давніх греків та інших відомих народів Стародавнього Сходу? Поміркуйте, яку роль відіграє море в житті людей нині.

§ 24. Міфологія та релігія Стародавньої Греції

1. Як давні греки уявляли світ богів?

Завдяки міфам ми можемо чимало дізнатися про історію та життя населення Стародавньої Греції, зокрема, як греки сприймали світ, його будову та своє місце в ньому. За міфами історики вивчають звичаї, побут давніх греків, їхні мрії та сподівання, уявлення про добро і зло, про відносини в суспільстві та сім'ї.

Давньогрецький міф про створення світу оповідає, що спочатку земля, вода і небо не існували окремо. Все це перебувало в стані хаосу, безладдя. Згодом із цього хаосу виділились Земля – *Гея* і Небо – *Уран*. Потім світом стали правити їхні діти – могутні *титани*, боги диких сил природи. У титанів забрали владу молодші боги, вони встановили у світі порядок та закон. Ці боги, за уявленнями греків, жили на горі Олімп, що на півночі Греції, і тому називались *олімпійцями*. Греки вірили, що десь за небесами, на вершині Олімпу, є золоті палаци богів. Безтурботно бенкетують там прекрасні та могутні олімпійці, які не знають ані старості, ані хвороб, ані смерті. Увесь світ поділили між собою три брати: небо отримав Зевс, море – Посейдон, надра землі – Аїд.

2. Яким був пантеон грецьких богів?

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Ознайомтесь із текстом і заповніть таблицю «Боги стародавніх греків». Поміркуйте, про які заняття давніх греків можна довідатися з їхньої релігії.

Імена богів	Які явища природи вони відображали?	Покровителями яких занять вони вважалися?

Групу богів, що належать до однієї релігії чи міфології називають **пантеоном** (з давньогрецької означає – «храм всіх богів»). Очолює пантеон грецьких богів *Зевс*, головний і наймогутніший із богів, правитель світлого Олімпу, повелитель богів та людей. Греки вважали, що він дав жителям Землі закони та карає порушників.

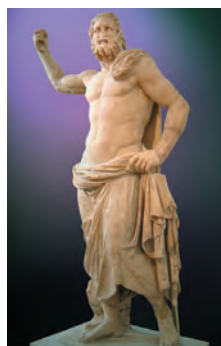
Брат Зевса *Посейдон* був могутнім морським царем. Він вважався покровителем мореплавства, богом вологи та стихійних сил природи. Його палац був на дні морському. Греки уявляли Посейдона на колісниці з тризубом у руці, порухом якого розпочинаються бурі та землетруси.

Повелителем царства мертвих був *Аїд*. Йому належали надра землі з усіма скарбами. Греки вірили, що після смерті душа людини повинна була податись у підземне царство.

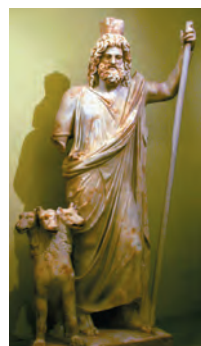

▲ Зевс

Найпрекраснішим з богів був *Аполлон*. Його шанували як бога сонячного світла і цілительства, покровителя краси та поезії. Під його владою перебували дев'ять муз, покровительок мистецтв і наук. Богом вогню та ковальства був *Гефест*. Богиня краси та кохання – *Афродіта*, яка народилася із морської піни. Всюди, де ступала її нога, виростали квіти. Сестра Аполлона – *Артеміда* – була богинею полювання, покровителькою лісів. Храм Артеміди в місті Ефесі (Мала Азія) вважався одним із чудес світу.

▲ Посейдон

▲ Аїд

Дочка Зевса *Афіна* була богинею мудрості, покровителькою ремесел та наук, захисницею міст. Вона брала участь у битві олімпійських богів з титанами, її називали Палладою (Переможницею). Стародавні греки вірили, що ніхто не здатний її перемогти в бою, навіть бог війни *Арес*. Постійною супутницею Афіни була богиня перемоги – *Ніка*.

Вісником богів був *Гермес*. Його часто зображували в плащі, крилатому шоломі та високих чоботях із крильцями. Ще з дитинства він проявив незвичайну спритність розуму та рук. Тому вважався богом торгівлі, покровителем усіх хитрих та енергійних людей: винахідників, торгівців, шахраїв, злодіїв і чаклунів.

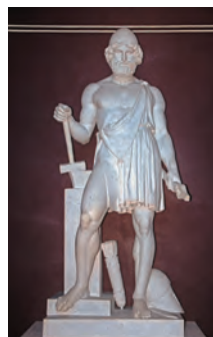
Великою пошаною в грецьких селян користувалися боги землеробства. Особливо шанували *Деметру* – богиню хлібних колосків, покровительку землеробства й родючості, та *Діоніса* – бога виноградарства й виноробства.

Крім загальногрецьких богів, у кожній області Греції були ще місцеві божества, вони населяли ліси, джерела, луки і гори. Богинь джерел – *німф* – зображували у вигляді веселих та безжурних чарівних дівчат. *Сатири*, лісові божества, – це дивовижні старці, вкриті шерстю, з копитами та козячими рогами.

Релігія, заснована на поклонінні багатьом богам, називається *політеїзм* (багатобожжя).

▲ Аполлон

▲ Гефест

▲ Афродіта

▲ Артеміда

▲ Афіна

▲ Гермес

▲ Деметра

▲ Діоніс із пантерою та сатиром

■ **Працюймо разом!**

Розгляньте статуї давньогрецьких богів і порівняйте, як зображували своїх богів греки, єгиптяни та мешканці Індії. Поміркуйте, про що свідчить той факт, що греки зображували своїх богів, як людей.

3. Чим славилися герої Еллади?

За допомогою QR-коду ознайомтеся з відповідним матеріалом. Встановіть, уособленням яких чеснот були герої. Поміркуйте, чому саме ці чесноти цінували греки.

<http://bit.ly/30UzTzc>

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Яких давньогрецьких богів та героїв ви знаєте?

2. Як давні греки уявляли створення світу?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. У чому полягає особливість релігії стародавніх греків? 2. Якими греки уявляли своїх героїв? Які подвиги вони прославляли?	1. Користуючись додатковою літературою, напишіть невеликий твір про будь-якого бога чи героя Стародавньої Греції. 2. Поміркуйте, як у міфах Стародавньої Греції відобразилася природа країни та заняття населення.	1. Висловіть судження, чим можна пояснити різноманіття грецьких богів. 2. У чому, на вашу думку, значення міфів у вивченні історії Стародавньої Греції?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Які літературні твори, пам'ятки мистецтва чи кінофільми, в основу яких покладено давньогрецькі міфи, ви знаєте?

§ 25. Мінойська палацова цивілізація

1. Який міф пов'язаний з Мінойською цивілізацією?

За допомогою QR-коду ознайомтеся з відповідним матеріалом!

Висловіть припущення: якими, згідно з міфом, були відносини між жителями материкової Греції та царями Криту?

<http://bit.ly/2wwBBJg>

2. Як було відкрито найдавнішу цивілізацію Європи?

Міф про Тезея надихнув англійського археолога *Артура Еванса* наприкінці XIX століття розпочати розкопки в місті Кноссі¹ на найбільшому з островів Егейського моря – Криті. Під пагорбом він розкопав палац, який мав понад 300 приміщень. Це був царський палац, де, можливо, й мешкав Мінос – правитель міста-держави Кносс.

■ Працюймо в парі!

Уявіть, що ви опинилися в Кносському палаці. Опишіть, що ви там могли б побачити, кого зустріти.

Хоча до нашого часу зберігся лише один поверх, учені припускають, що ця споруда була дво-, можливо, й триповерховою. Палац мав водогін та каналізацію, прекрасне освітлення. Він був улаштований з незвичайною розкішшю, прикрашений настінними розписами – *фресками*. На фресках критські художники зображували природу, сцени із життя мешканців палацу.

Велику частину першого поверху палацу займали комори, у яких зберігалися вино, олія, зерно, ремісничі вироби. У палаці містились і майстерні, де працювали ювеліри, гончарі, художники.

Кносський палац 3-D
реконструкція

<http://bit.ly/2WHtRTv>

¹ За переказами, в місті Кносс правив мудрий цар Мінос – могутній володар Криту та багатьох інших островів Егейського моря.

▲ Кносський палац (сучасна реконструкція)

▲ Червона колонада з фресками біля північного входу в палац Кноссу

3. Що відомо про Мінойську цивілізацію?

Цивілізацію острова Крит називають *Мінойською*. Таку назву їй дав англійський археолог Артур Еванс, який уперше знайшов пам'ятки цієї цивілізації під час розкопок палацу в Кноссі. Із часом археологи знайшли на цьому острові інші пам'ятки однієї з найдавніших цивілізацій Європи, зокрема руїни ще трьох палаців, які існували в III–II тис. до н. е.

Учені припускають, що спочатку на Криті існувало чотири держави, центром кожної з яких був великий палац. У кожному з палаців та його околицях проживало по декілька тисяч людей. Тому Мінойську цивілізацію називають палацовою. Палаці уособлювали не лише владу, а й були центрами ремесла та торгівлі. У них, як у Кносському палаці, розташовувалися склади з продовольством, майстерні ремісників тощо.

Найбільшої могутності Критська держава досягла в XVI – першій половині XV ст. до н. е. Учені вважають, що саме цар Мінос об'єднав палаці в єдину державу. Центром об'єднаної держави став Кносський палац.

Насамперед Мінос побудував величезний флот та знищив піратів. Крит став могутньою державою, яка панувала на морі. Острів охороняв потужний військовий флот. Відсутність оборонних укріплень свідчила про те, що критські міста не боялись нападу.

Критяни успішно займалися землеробством та скотарством, високої майстерності досягли в будівельній справі, виготовленні зброї з бронзи, прикрас із золота. Вони вміли будувати веслові та вітрильні судна. У критян було своє письмо, яке ніхто досі не зміг розшифрувати.

Мешканці Криту вели торгівлю з багатьма країнами Стародавнього Сходу, зокрема із Єгиптом, Фінікією та Вавилоном. На острів завозили деревину, метали, скло, а вивозили ремісничі вироби, продукцію сільського господарства.

У XVI–XV ст. до н. е. Мінойська цивілізація переживала розквіт. Проте наприкінці XV ст. до н. е. на одному з островів Егейського моря відбулося грандіозне виверження вулкана. У результаті сильного підземного поштовху і величезної морської хвилі на Криті було зруйновано поселення та палаці, загинуло багато людей. Скориставшись цим, острів захопили ахейські племена.

■ Поміркуйте!

Що було подібного, а що відмінного в житті та заняттях населення на Криті та в країнах Стародавнього Сходу?

▲ Ігри з биком (фреска з Кносського палацу)

Задача на лічбу років. Скільки (приблизно) тисяч років тому Мінойська цивілізація переживала свій розквіт? Скільки століть? Поміркуйте, з яких інших держав і коли могли прибувати до Криту купці?

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Назвіть відомі критянам заняття і ремесла.

2. Хто відкрив Мінойську цивілізацію?

3. На який час припадає розквіт Мінойської цивілізації?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Чому Мінойську цивілізацію називають палацовою? 2. Наведіть факти, які свідчать про існування в II тис. до н. е. на Криті держави та цивілізації? 3. Якими були заняття мешканців Мінойської цивілізації? 4. У чому своєрідність культури Мінойської цивілізації?	1. Визначте розташування острова Крит. Яке місто було головним на острові? Позначте його на контурній карті. 2. Уявіть, що ви екскурсовод. Опишіть в зошиті план уявної екскурсії Кносським палацом. Опишіть знахідки археологів на Криті.	1. Пригадайте міф про Тезея та Мінотавра. Поміркуйте, чому вчинок Аріадни, який був спрямований також і проти батька, не засуджується в міфі? 2. Про що, на вашу думку, свідчить відсутність укріплень у критських палацах?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Висловіть враження від пам'яток мистецтва Мінойської цивілізації. Поміркуйте, у чому полягає важливість пам'яток минулих цивілізацій для сьогодення.

§ 26. Історія Ахейської (Мікенської) цивілізації

1. Як було відкрито Трою та Мікени?

Давні греки із покоління в покоління передавали усні перекази про війну ахейців та троянців. Ці перекази лягли в основу поеми «Іліада», автором якої вважають Гомера. У цій поемі досить детально описано місцевість, де існувало місто Троя. Проте історики тривалий час були переконані, що поеми Гомера – це вигадка поета. Тому для науковців XIX ст. Троя була недосяжною. Лише німецький дослідник *Генріх Шліман* почав шукати Трою, спираючись на текст «Іліади». Він вважав «Іліаду» не тільки літературним твором, а й історичним джерелом. Після довгих пошуків дослідник натрапив на місцевість у Малій Азії, на півострові Троада, поблизу пагорба Гіссарлик, яка була дуже схожою на ту, що змальована в «Іліаді». Незабаром тут було знайдено залишки легендарного міста Трої.

У наступні роки Шліман вів розкопки на півдні Балканського півострова – у Мікенах та Тиринфі. Відкриття та знахідки Шлімана підтвердили, що в основу поем Гомера були покладені реальні історичні події.

2. Що відомо про Ахейську (Мікенську) цивілізацію та її розвиток?

Вивчаючи давньогрецькі міфи та стародавні предмети, знайдені під час археологічних розкопок, учені припускають, що царі Крити підкорили населення сусідніх островів та материкової Греції. З підвладних народів критяни збирали данину, зокрема і людей. Водночас вони ознайомили ці народи зі своїми досягненнями. У той час на Пелопоннесі жили греки, які називалися *ахейцями*¹. Вони запозичили на Криті водогін, фресковий живопис, види озброєння, деякі релігійні вірування тощо. Завдяки цьому катастрофа на Криті не привела до повного знищення досягнень Мінойської цивілізації. Починаючи з XVI ст. до н. е., на півдні Балканського півострова формується нова цивілізація – *Ахейська*².

Ахейці жили в невеликих державах, правили в яких царі. Ці держави ніколи не об'єднувалися, проте вели спільно торгівлю, мали спільну мову та спосіб життя, хоча часто ворогували між собою. Центрами ахейських держав, як і на Криті, були палаци. Їх побудували в XV–XIII ст. до н. е. за наказом правителів Мікен, Тиринфа, Пілоса, Фів, Афін, Іолка, Орхомен. Тому Ахейську цивілізацію також називають палацовою.

Палаци ахейських царів відрізнялися від критських палаців: усі вони були могутніми фортецями. Так, високі та міцні стіни палацу в Тиринфі були

▲ Портрет Г. Шлімана, зроблений до відкриття виставки «Скарб Пріама» (худ. Сідні Ходжс)

■ Працюймо в парі!

Чим палаци ахейських царів відрізнялися від критських палаців? Що подібного?

▲ Фортечна стіна Мікен та Левові ворота

▲ План Мікен (реконструкція)

¹ Ахейцями, наприклад, називаються грецькі герої в поемі «Іліада».

² Часто цю цивілізацію ще називають Мікенською, за назвою міста Мікени.

викладені з величезних блоків вапняку масою до 12 тонн. Греки, які жили пізніше, вважали, що ці кам'яні стіни спорудили одноокі велетні-циклопи.

3. Яким було життя в палацах ахейських правителів?

Як і на Криті, палаці ахейських правителів були центрами суспільного життя. Там розміщувалися військові казарми, приміщення для чиновників, ремісничі майстерні, був водогін. Серед ахейських майстрів були зброярі, ювеліри, гончарі, художники тощо. Вироби ремісників та запаси продовольства зберігались у коморах палацу, згодом їх розподіляли між жителями чи вивозили на продаж. У центрі палацу – величезна зала з вогнищем посередині. Саме тут цар здійснював правосуддя, вів державні справи та приймав гостей.

Ахейці були досвідченими купцями. Вони вели жваву торгівлю з багатьма народами Середземномор'я; торгували навіть товарами з таких віддалених місць, як Африка і Скандинавія. Ахейські купці вивозили зі своїх держав вино, маслинову олію, тканини та ремісничі вироби, а ввозили золото, слонову кістку, мідь, олово, деревину і бурштин.

Безперечно, ахейці були войовничим народом. Проводячи розкопки палаців ахейських правителів, археологи знайшли багато зброї та зображень битв. Близько 1250 р. до н. е. ахейські держави здійснили вдалий похід проти Трої. Проте переможці не поділили здобич, що її захопили після падіння Трої. Правителі ахейських держав розсварилися між собою і перестали підкорятися Мікенам.

Втім, могла бути інша причина чвар. Як свідчать давньоєгипетські записи, у другій половині XIII ст. до н. е. на півдні Балканського півострова декілька років підряд були неврожайними. Імовірно, що деякі ахейські держави, воювали між собою за продовольство.

▲ Тронний зал палацу в Пілосі (сучасна реконструкція)

■ Обговоріть у класі!

Поміркуйте, чому ахейські палаці захищали міцні мури, на відміну від критських.

▲ Золота посмертна маска з Мікен

▲ Відновлена фреска з палацу в Пілосі (Мікенський період, близько 1350 р. до н. е.)

Наприкінці II тис. до н. е. в Грецію з півночі прийшли племена дорійців. Скориставшись ослабленням ахейських держав, вони по черзі підкорили їх, захопили Середню Грецію та Пелопоннес. Археологи можуть прослідкувати їхній шлях по слідах великих пожеж та руїнах, які залишилися від ахейських поселень. Хоча Мікени та Тиринф не було завойовано, проте вони швидко занепали.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

- ЗНАЮ 1. Які міста були центрами Ахейської цивілізації?
2. Назвіть хронологічні межі Ахейської цивілізації.

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
Поміркуйте, що було спільного між Ахейською та Мінойською цивілізаціями. Що відмінного? Чому ці цивілізації називають палацовими?	Покажіть на карті Мікени, Тиринф, Пілос, Фіви, Афіни. У якій частині Греції вони розташовані?	Уявіть, що ви опинилися в палаці правителя Мікен. Опишіть, що ви там побачили, кого зустріли. Скористайтеся для цього ілюстраціями підручника.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Обговоріть у класі! Які якості знадобилися Генріху Шліману, щоб відкрити Трою та Мікени? Чи важливі ці якості для сучасного дослідника минулого?

§ 27. Грецьке суспільство за поемами Гомера (практичне заняття)

1. Які наслідки мав прихід дорійців у Грецію?

На попередньому уроці ви дізналися, що наприкінці II тис. до н. е. в Грецію з півночі прийшли племена дорійців і захопили Середню Грецію та Пелопоннес. Культурний розвиток дорійців був значно нижчий, аніж ахейців. У них не було держави, не було писемності. Дорійці не вміли будувати кам'яних споруд, жили в напівземлянках. Створювалося враження, що після завоювання дорійцями греки розучилися будувати житла і фортеці з кам'яних блоків. Оскільки будівлі цього періоду були дерев'яними чи з необпаленої цегли, вони не збереглися.

Ремісничі вироби стали більш грубими, звелася нанівець торгівля. З епохи Ахейської цивілізації залишилися лише гончарний круг, техніка обробки металу, корабель з вітрилом, культура вирощування оливок і винограду. Відбулося повернення до родових відносин.

■ Обговоріть у класі!

Які факти свідчать, що вторгнення дорійців призвело до різкого занепаду господарства та культури в Греції?

Таким чином, вторгнення дорійців призвело до різкого занепаду господарства та культури в Греції. Проте дорійці, на відміну від ахейців, уміли обробляти залізо. На зміну «героїчному» прийшов «залізний вік».

Період між 1100–800 рр. до н. е. історики іноді називають *темними віками*. Населення Греції втратило писемність, відтак не залишилося писемних джерел. А інші народи, наприклад єгиптяни, майже нічого не згадують про них. Про тогочасне життя можуть розповісти лише археологічні знахідки та поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея», тому цей період в історії Греції називають також *гомерівським*.

■ Об'єднайтеся в групи!

Кожна група досліджує один з аспектів життя греків у гомерівській період. За допомогою QR-кодів ознайомтеся з відповідним матеріалом та виконайте поставлене завдання. Дотримуйтеся пам'ятки щодо роботи в малих групах. Результати вашого дослідження представте однокласникам.

Завдання для I групи

<http://bit.ly/2JRXnjc>

Завдання для II групи

<http://bit.ly/2HL7fc5>

Завдання для III групи

<http://bit.ly/2EHgjgk>

ОЦІНІТЬ СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ ПІСЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Завершіть речення: «Сьогодні на уроці я дізнався (дізналася)... Зрозумів (зрозуміла)... Тепер я вмю...»

§ 28. Утворення полісів. Афінський поліс

1. Коли і як виникають давньогрецькі поліси?

У VIII ст. до н. е. в Греції з'являються перші ознаки відродження господарського та культурного життя. Розвиваються торгівля і ремесла, карбується власна монета. Водночас набуває розвитку грецьке мистецтво, виникає писемність¹. Населення країни збільшилось, підвищився рівень життя. Відбулося укрупнення общин шляхом об'єднання дрібних або підкоренням слабших сильнішими.

¹ У фінкійців греки запозичили алфавіт, що складався лише з приголосних звуків, і додали до нього голосні. Так з'явився грецький алфавіт із 24 літер (на його основі згодом утворилися всі європейські алфавіти). Писемність у греків була проста для засвоєння, тому багато мешканців Греції знали грамоту.

Поступово виникали нові міста. Вони мали вже інший вигляд, аніж поселення ахейських царів: їх центром був не царський палац, а торгова площа – *агора*. Навколо агори споруджували громадські споруди, храми, жертovníки. У деяких містах їх розташовували на укріпленому пагорбі – *акрополі*. Із часом навколо міст будували оборонні кам'яні стіни.

Зусібіч кожне місто оточували невеликі поселення або й містечка. Їх мешканці займались хліборобством, городництвом та садівництвом. Такі міста разом із прилеглою до них територією ставали самостійними общинами – *полісами*. Кожен поліс мав свій уряд, військо і скарбницю, чеканив свою монету. Лише повноправний член общини, тобто *громадянин*, мав право на землю і брав участь у народних зборах.

Жителі поліса поділялися на вільних та рабів. Серед вільного населення невелику групу становили *аристократи* (спадкова знать). Вони були власниками великих ділянок землі й ремісничих майстерень, кораблів. Усі незнатні жителі грецьких міст-держав, як бідні, так і багаті, називалися *демосом*, тобто народом. Це землероби, ремісники й торговці. Раби були робочою силою і не мали ніяких прав. Багато рабів у цей час жили разом зі своїми володарями як члени сім'ї, проте їм рідко дарували свободу.

▲ Поліс (план-реконструкція)

■ Працюймо разом!

Спираючись на текст, поясніть, чим давньогрецький поліс відрізнявся від поселень Ахейської цивілізації, а що було спільного.

Поліс – громадянська община, що складалася з повноправних громадян-землевласників і мала свою територію, закони, органи управління.

Аристократія – привілейований прошарок населення, який має виняткові права, переваги та можливості порівняно з іншими соціальними групами.

Демос – незнатні трудові верстви громадян еллінської держави.

Громадянин – особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави.

2. Як утворилася Афінська держава?

У Центральній Греції розташована гірська область Аттика. Береги Аттики дуже порізані, з глибокими і зручними для мореплавства гаванями (зокрема, порт Пірей). Найбільше місто Аттики – Афіни – розкинулося в центрі широкої

■ Поміркуйте!

Які особливості мало розташувannya Афінської держави? Покажіть на карті її територію.

рівнини за 5 км від моря. Для захисту від ворожих нападів у центрі міста на високому пагорбі було споруджено *акрополь*. Неподалік від нього була торгова площа – *агора*. Тут торгували зерном, олією, вином, худобою, ремісничими виробами.

Територію навколо агори населяли ремісники. В Афінах жили гончарі, які займали цілий квартал (він називався Керамік), ковалі, шевці, ювеліри. У зручних гаванях вантажили на кораблі вироби афінських ремісників, амфори з вином та олією для продажу в інших областях Греції та країнах. З кораблів, що прибували, вивантажували хліб, худобу, деревину, рабів. Поблизу гаваней будували та ремонтували кораблі.

Мешканці Аттики в разі небезпеки шукали притулку за міцними мурами Афін. З посиленням афінської общини всі інші общини Аттики або підкорилися їй, або добровільно злилися з нею на основі угоди. *У VIII ст. до н. е. в Аттиці утворилась Афінська держава (поліс).*

Панівне становище в новій державі посідали аристократи. Державою правили загальна рада старійшин усіх общин (*ареопаг*) та 9 найвищих службовців – *архонтів* (перший архонт¹, верховний жрець, головнокомандувач та шість громадських суддів). Усі ці посади займали аристократи. Демос не брав участі в управлінні державою. Лише іноді скликали народні збори, на яких оголошували рішення влади.

3. Які реформи провів Солон в Афінах?

На початку VI ст. до н. е. в Афінах загострилася боротьба між демосом та аристократами. Значна частина демосу страждала від тягаря боргів, багато селян розорились. Іноді для покриття боргу селяни змушені були продавати себе та своїх дітей у рабство, навіть в інші країни. При цьому на землю боржника ставили борговий камінь, на якому вказували суму боргу та термін його сплати.

Настав момент, коли демос готовий був почати збройну боротьбу проти родової знаті. У розпал смуту громадяни поклали надії на *Солона*, відомого вченістю, життєвим досвідом та справедливістю. *У 594 р. до н. е.* народні збори надали йому повноваження на проведення реформ. Його завданням було вирішити конфлікт між демосом та аристократією.

Насамперед Солон скасував борги афінян та заборонив боргове рабство. Земельні ділянки, на яких на час проведення реформи стояли боргові камені, було повернуто у володіння боржникам. Афіняни, які потрапили в рабство

■ Працюймо в парі!

У чому полягала суть реформ Солона? Якою була основна їх мета?

▲ Солон

¹ Перший архонт мав велику владу. Зокрема, він наглядав за державним управлінням в Афінах, очолював судову та виконавчу владу, його ім'ям називався рік.

за борги, отримували свободу. Громадяни, продані в рабство в чужі країни, були викуплені за державні кошти. Віднині ні один афінянин не міг бути рабом іншого афінянина.

Усі чоловіки – уродженці Аттики – вважалися громадянами Афіньської держави. Всі громадяни мали право брати участь у народних зборах, які відтепер збиралися регулярно. На зборах вирішували найважливіші питання державного життя та обирали посадових осіб, які управляли Афіньською державою.

4. Як у Афінах встановилася тиранія?

За допомогою QR-коду ознайомтеся з відповідним матеріалом.

Поміркуйте, чому Пісістрата називають тираном.
Яким було його правління?

<http://bit.ly/2XnL7u4>

5. Яке значення реформи Клісфена для Афінь?

Ще одну важливу реформу в Афінах в 507 р. до н.е. провів *Клісфен*. Усю територію Афіньської держави він розділив на 10 областей. Кожна з них складалася із трьох районів, розташованих у різних частинах країни: один – у Афінах, другий – на узбережжі, третій – у горах Аттики. Раніше області поділялись за родовою ознакою, тому родова знать була сильною. Відтепер вони склалися не з родів, а з окремих районів. Цією реформою Клісфен немов «перемішав» громадян і дав усім їм однакові права. Так був знищений поділ громадян на знатних і незнатних.

Аби запобігти в майбутньому тиранії, Клісфен запровадив *остракізм*, тобто «суд черепків». Щороку навесні голова народних зборів звертався до афіньського демосу із запитанням: «Чи є в Афінах людина, яка загрожує народовладддю?». Усім роздавали черепки розбитого посуду (остракони), і кожен міг написати на ньому ім'я тієї людини, яка здавалася небезпечною. Остракони

▲ Остракони

▲ Клісфен

опускали в урну, а потім їх лічили. Та людина, ім'я якої згадувалося на 5 тисячах черепків, повинна була (іноді без будь-якої провини) залишити Афіньську державу на десять років.

Афіняни боялися появи нового тирана і з підозрою ставились до всіх видатних людей. Тому жертвами остракізму часто ставали саме знамениті афіняни.

У результаті реформи Клісфена вплив родової знаті в управлінні державою зменшився. Усі громадяни в державі вважалися рівними,

незалежно від майнового стану: навіть бідняки могли обіймати всі державні посади. Так в Афінах влада опинилась у руках народу, що називається *демократією*. Проте демократія була обмеженою. Раби та метеки¹ не мали громадянських прав. Не допускалися до управління країною і жінки.

Демократія (від грецького *demos* – народ і *cratos* – влада) – форма організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою та особистою свободою громадян.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Які реформи було проведено в Афінійській державі в VI ст. до н. е.?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЯЮ ДУМКУ
1. Як ви розумієте поняття «поліс», «громадянин», «демос», «аристократія», «демократія»? 2. Якими були склад та становище різних верств населення Аттики в VIII–VII ст. до н. е.?	1. Позначте на контурній карті Аттику та місто Афіни. 2. Уявіть, що ви побували в Афінах VI ст. до н. е. Про що ви запитали б у містян? Опишіть свої враження.	1. Дайте оцінку реформам Солона з позицій демосу (аристократів, рабів). 2. Чи вважаєте ви традицію остракізму справедливою? Свою відповідь аргументуйте.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

У чому полягала цінність реформ Солона та Клісфена для розвитку Афінійської держави? Чи згодні ви з твердженням, що проведення реформ дає змогу вирішувати конфлікти та суперечності в суспільстві мирним шляхом?

§ 29. Стародавня Спарта

1. Коли і як виникла Спартанська держава?

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Покажіть на карті Лаконіку та місто Спарту. Визначте, особливості географічного положення та виникнення Спартанської держави.

На південному сході Пелопоннесу розташована область Лаконіка. Центральну її частину перетинає долина річки Еврот з родючими ґрунтами, тому основним заняттям жителів було землеробство. З трьох боків Лаконіку оточу-

¹ *Метеки* – це люди з інших країн, які жили та працювали в Афінах. Серед них було багато вмілих ремісників, талановитих художників та поетів, артистів, учених. Їхня праця та творчість приносили велику користь місту, проте вони не мали громадянських прав та не допускалися до управління державою.

ють високі та важкодоступні гори. По-трапити до неї можна, лише здолавши декілька перевалів. Морські береги були незручними для мореплавства: високі та уривисті або, навпаки, низькі та заболочені. Такі особливості географічного положення Лаконіки перешкоджали її жителям активно торгувати з іншими областями Греції і заморськими країнами.

Наприкінці II тис. до н. е. Лаконіку завойовали дорійці. На берегах річки Еврот вони заснували місто Спарту. Значну частину місцевого населення, яка чинила запеклий опір завойовникам, було поневолено. Невільників називали *ілотами*. Вони зазвичай працювали на землі або випасали худобу. Частина населення добровільно визнала владу дорійців. Їх називали *періеками* («ті, що живуть навкруги»). Вони зберегли свободу, мали право займатися ремеслом та торгівлею. Проте не могли володіти землею і не допускалися до участі в громадському житті Спарті. Лише нащадки завойовників-дорійців – *спартіати* – були повноправними громадянами.

2. Як вплинули закони Лікурга на суспільне життя Спарті?

Громадяни Спарті жили за законами, які, за переказами, установив мудрець *Лікург*, що походив із царського роду. Насамперед Лікург потурбувався про те, щоб усі громадяни Спарті мали рівні права, щоб серед них не було ані бідних, ані багатих. Спартанські сім'ї одержали у володіння однакові земельні ділянки – *клери*. Разом із землею поділили ілотів. Землю та ілотів не можна було продавати чи дарувати, позаяк вони в Спарті вважалися власністю держави.

■ Працюймо в парі!

Які особливості суспільного устрою відрізняли Спарту від Афін часів Солона? Що є спільного, а що відмінного?

«Ось яка риса належить однаково лакедемонянам (спартанцям – авт.) і єгиптянам: їхні глашатаї, флейтисти й кухарі успадковують заняття батьків, так що син флейтиста стає флейтистом, син кухаря – кухарем, а син глашатая – глашатаєм; інші, за всієї звучності голосу, не можуть їх витіснити, а свої обов'язки вони виконують за заповітами батьків» (Геродот, VI, 60).

▲ Загальний вигляд Спарті (реконструкція)

▲ Пам'ятник Лікургу в сучасній Спарті. Поміркуйте, яку інформацію можна отримати про особу з цього зображення

Спартанцям заборонялося займатися землеробством, ремеслом, торгівлею, єдиним заняттям була військова справа. З раннього дитинства до старості вони займалися військовими вправами та полюванням. Зброю та ремісничі вироби виготовляли для них переіки. Земельний наділ спартанця обробляли ілоти. Ілотам надавали можливість жити сім'ями. Вони постачали своїм господарям-спартанцям певну кількість зерна, вина, оливок, олії, сиру, а частину врожаю залишали собі¹.

▲ Лаконська ваза із зображенням полювання

Спартанська держава була ізольована від зовнішнього світу. Торговельні відносини з іншими країнами заборонені. Іноземців у Спарту допускали рідко, хіба що послів чи почесних гостей. Жоден спартанець не міг виїхати за межі Лаконіки без дозволу влади.

3. Як навчали та виховували дітей у Спарті?

4. Якими були побут та повсякденне життя спартанців?

ПРАКТИЧНА РОБОТА

За допомогою QR-коду ознайомтеся з відповідним матеріалом. На основі тексту поясніть значення висловів «спартанське виховання» та «лаконічна мова».

<http://bit.ly/30VWoXkB>

ПРАКТИЧНА РОБОТА

За допомогою QR-коду ознайомтеся з відповідним матеріалом. Обговоріть у класі: Як нововведення Лікурга вплинули на повсякденне життя та побут спартанців?

<http://bit.ly/30WpCCB>

5. Яким був державний устрій Спарті?

■ Обговоріть у класі!

Чим були зумовлені особливості державного устрою в Спарті?

Вищий орган влади в Спарті – народні збори. У них брали участь лише повноправні громадяни-спартанці. На народних зборах приймали закони, вибирали посадових осіб та воєначальників, оголошували війну та підписували мирні договори. Проте закони не обговорювали, а лише приймали чи відхиляли. Свою згоду щодо закону чи кандидата на посаду спартанці виражали криком. Обирали

▲ Мармурова статуя важкоозброєного воїна, V ст. до н. е.

¹ За підрахунками сучасних учених, ілоти передавали спартанцям приблизно 1/6–1/7 частку врожаю.

того, за кого найгучніше кричали. У спірних випадках виборщики розходилися по обидва боки, а більшість визначали на око.

Провідну роль в управлінні Спартанською державою відігравала *рада старійшин*. Вона складалася із 28 осіб, не молодших за 60 років, обраних на народних зборах. До складу ради, крім них, входили двоє царів віком старших 30 років. Рада старійшин засідала щоденно: вона керувала державою, розглядала судові справи, могла відмінити будь-яке рішення народних зборів чи розпустити їх.

Обидва спартанських царі мали однакові права. Під час війни вони очолювали військо і користувалися необмеженою владою: ніхто не міг відмінити розпорядження царів або не підкоритися їм. У мирний час влада царів обмежувалась: як верховні жерці Спартанської держави вони приносили жертви богам.

Спартанське військо відзначалося прекрасною підготовкою та озброєнням. Спартанці ніколи не відступали з поля бою – перемагали або гинули. Проводжаючи сина на війну, спартанська мати казала: «Із щитом або на щиті». Це означало: або вернись із перемогою, або загинь героєм. Воїна, який мужньо бився з ворогом та загинув, приносили на щиті.

За словами історика, Спарта «весь час була схожа на похідний табір, де було заведено строгий певний спосіб життя для кожного». Основною причиною такого устрою було те, що Спартанська держава утворилась унаслідок завоювання та поневолення місцевого населення, а не шляхом злиття общин.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

- ЗНАЮ 1. Як, коли і за яких обставин виникла Спартанська держава? Чи все населення Спарти мало однакові права?
2. Назвіть легендарного законодавця Спарти.

▲ Спартанська жінка дає щит своєму синові (Жан-Жак Барб'є)

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Як виник поділ жителів Спарти на ілотів, періеків та спартіатів? 2. Як виховували і чого навчали в Спарті дітей? Поміркуйте, якими особливостями суспільного та державного життя це було зумовлено.	1. Позначте на контурній карті Лаконіку та місто Спарту. Охарактеризуйте особливості їх географічного розташування. 2. Порівняйте державний устрій у Спарті та Афінах часів Солона. Що було подібного, а що – відмінного?	1. Поміркуйте, як реформи Лікурга вплинули на розвиток Спарти. Якою була їх мета? Чи подобаються вони вам? 2. Уявіть що ви побували в гостях у сім'ї спартанців. Опишіть свої враження. Чи подобається вам їхній спосіб життя та побут?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Висловіть судження, чи є актуальними для сьогодення зміст висловів «спартанський спосіб життя» та «спартанське виховання». Які особливості виховання та риси характеру спартанців є прийнятні для вас, а які ні?

§ 30. Велика грецька колонізація

1. Що таке Велика грецька колонізація та які її причини?

Із часом кількість населення грецьких полісів збільшилася. Земля Греції вже не могла прогодувати всіх жителів. Земельний наділ у грецьких полісах не можна було ділити, тому батько передавав його у спадщину старшому сину. Якщо в сім'ї було багато дітей, то перед батьками поставало питання про забезпечення інших дітей, оскільки вільної землі в Греції бракувало.

Розвиток ремесел та мореплавства давав змогу грекам подолати труднощі перенаселення. Ще близько 1000 р. до н. е. багато хто з них почав залишати материкову Грецію і заселяти нові землі за морем. Місця, де селилися ці люди, називались *колоніями*. У VIII ст. до н. е. починається *Велика грецька колонізація*, яка тривала до VI ст. до н. е. Слово «колонізація» в цьому випадку означає *заселення та освоєння вільної території*.

На нових землях грецькі купці сподівалися закласти міста, через які можна було б збувати вироби грецьких ремісників та знайти сировину для ремісничої діяльності. Місто, яке засновувало колонію, називали *метрополією*, що в перекладі з грецької означає «материнське місто».

Освоєння греками нових земель зазвичай відбувалося мирно, адже вони селилися на неосвоєних землях, а саме в прибережній смузі. Територія колонії включала в себе саме місто і прилеглі поля та пасовища. З місцевим населенням колоністи прагнули встановити дружні відносини та вигідно торгувати.

2. Якими були відносини між колоніями та метрополіями?

Зазвичай вони активно торгували між собою. З метрополії приїжджали нові переселенці, у разі потреби надходила і військова допомога. З колоній

■ Працюймо в парі!

Визначте основні причини Великої грецької колонізації. Поміркуйте, завдяки чому давні греки могли здійснювати далекі морські подорожі.

▲ Торговельний та військовий кораблі (вазопис VI ст. до н. е.). Висловіть судження, який корабель військовий, а який – торговельний. Чому?

везли до Греції зерно, худобу, шкури, хутро, солону рибу, сіль, метали, рабів. А з метрополії в колонії надходили металеві вироби, зброя, тканини, коштовні прикраси, посуд, прянощі, олія, вино.

Метрополія не втручалася у життя колоній, і вони зберігали цілковиту незалежність. Кожна колонія мала уряд, військо та карбувала власну монету, тобто була самостійною державою (полісом).

3. Якими були основні напрямки колонізації?

Існувало три основних напрямки грецької колонізації. Перший напрямок – *західний*: Південна Італія, острів Сицилія, узбережжя сучасної Франції та Іспанії. Саме тут було засновано найбільше грецьких колоній – близько 500. (Пригадайте, який народ заснував колонії на узбережжі Середземного моря на початку I тис. до н. е.).

Другий напрямок грецької колонізації – *північно-східний*. Спочатку грецькі колонії з'явилися на узбережжі Фракії, яка була багата на поклади золота. Потім вони освоїли землі біля проток Геллеспонт та Боспор, які відділяють Європу від Азії. На березі Боспору греки заснували колонію

■ Працюймо з картою!

Покажіть на карті напрямки Великої грецької колонізації. Назвіть грецькі колонії в кожному напрямку.

Візантій – згодом знаменитий Константинополь (Стамбул). Багато колоній елліни заснували в Західному та Північному Причорномор'ї.

Третій напрямок колонізації – *південний* – був найслабший, оскільки у Північній Африці було багато фінікійських колоній, мешканці яких протистояли утворенню тут грецьких колоній.

4. Коли і як виникли грецькі міста-колонії в Північному Причорномор'ї?

На території сучасної України, в Північному Причорномор'ї, існувало понад 30 грецьких колоній. Першою грецькою колонією на півдні України історики вважають поселення на острові *Березань*, що неподалік сучасного міста Очакова Миколаївської області. Найбільшими з них були Пантікапей («Рибний шлях»), Херсонес («Півострів») та Ольвія («Щаслива»).

У VI ст. до н. е. на березі Керченської протоки був заснований *Пантікапей* (нині на цьому місці стоїть місто Керч). Більша частина міста розташовувалась на схилах гори. На вершині гори був акрополь, обнесений міцними кам'яними мурами, а також храми та палаци. На схилах гори тулилися одна-двоповерхові будинки, криті червоною черепицею. У них мешкав трудовий люд. На родючих рівнинних землях збирали щедрі врожаї зернових культур. Тому на пантікапейських монетах часто зображували колос.

Пантікапей був столицею Боспорського царства, яке виникло близько 480 р. до н. е. й об'єднувало понад 20 грецьких міст. До його складу увійшли також сільськогосподарські райони Криму та Кубані, населені місцевими племенами.

У VI ст. до н. е. вихідці з Мілета заснували місто-колонію *Ольвію*. Вона розташовувалася на місці сучасного села Парутіне в Миколаївській області.

■ Працюймо разом!

Роздивіться карту «Велика грецька колонізація». Опишіть розташування грецьких колоній у Північному Причорномор'ї.

▲ Акрополь Пантікапея VI–V ст. (реконструкція)

▲ Вулична сцена в Ольвії (малюнок М. Гореліка). Встановіть за ілюстрацією, представників яких народів, племен можна було зустріти на вулицях Ольвії

▲ Квартал житлових будинків у Верхньому місті Ольвії (реконструкція С. Крижицького)

▲ Прийняття присяги в Херсонесі (худ. Р. Воскресенський)

вистави. Мешканці Херсонеса займалися землеробством, виноградарством, скотарством.

Найвищими органами влади в причорноморських полісах були народні збори, які вирішували основні питання життя громади. Лише в Боспорському царстві при владі були царі.

5. Яким було значення Великої грецької колонізації?

Міста-колонії Північного Причорномор'я справили значний вплив на місцеві племена, які ознайомилися з культурою, релігією та побутом греків. Греки-переселенці залишили пам'ять про себе в географічних назвах. Так, назва міста Ялта в Криму походить від грецького «яліта», тобто «берегова, прибережна». Назва міста Феодосія у перекладі означає «божі дари». Слово «Боспор» (мілка протока між Чорним і Азовським морями) означає «коров'ячий брід».

Велика колонізація змінила увесь грецький світ. Торгівля Греції з колоніями сприяла подальшому розвитку ремесел, торгівлі та мореплавства. Торговельні зв'язки покращували добробут греків, зміцнювали їхню єдність.

Ольвія була обнесена високим муром. У центрі міста – площа для народних зборів (агора). Вулиці були вимощені кам'яними плитами. В Ольвії споруджували кам'яні будівлі, школи, крамниці, були водогін та каналізація.

Жителі Ольвії займалися землеробством, скотарством та ремеслами. Ольвійські купці торгували з багатьма племенами, що проживали на території сучасної України.

У V ст. до н. е. було засновано *Херсонес* (нині – в межах Севастополя). Місто оточували міцні муровані стіни завтовшки 4 метри. Вздовж вулиць проходили водостоки, які відводили дощову воду та нечистоти в море. Під час археологічних розкопок було знайдено залишки будинків, склепів, веж, воріт давнього міста. Археологам поталанило знайти в Херсонесі й залишки театру. Це свідчить про те, що в колоніях Північного Причорномор'я відбувалися театральні

▲ Головна міська брама Херсонеса елліністичної доби (малюнок М. Ієвлєва)

Хоча стародавні греки розселилися на величезній території, вони вважали себе єдиним народом. Саме в період Великої колонізації слово «елліни» стало загальною назвою усіх греків. Еллінів об'єднували спільні мова, релігія, звичаї, єдина писемність. Знайомство колоністів з новими країнами, невідомими племенами та народами збагачувало і грецьку культуру.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ Назвіть основні грецькі міста-колонії в Північному Причорномор'ї. Коли вони виникли?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЯЮ ДУМКУ
1. Що таке поліс? Як утворювалися грецькі поліси? 2. Як ви розумієте поняття «поліс», «громадянин», «демос», «аристократія» «колонізація», «колонія», «метрополія»? 3. Якими були причини та наслідки грецької колонізації?	1. Позначте на контурній карті напрямки Великої грецької колонізації та основні грецькі колонії в кожному напрямку. 2. Уявіть, що ви побували в одній із грецьких колоній на території Північного Причорномор'я. За доступними джерелами підготуйте розповідь про життя її мешканців.	1. Поміркуйте, чому грецьку колонізацію називають великою, а фінікійську – ні. 2. Хоча стародавні греки розселилися на величезній території в чужих країнах, вони вважали себе єдиним народом. Що їх об'єднувало? Як вони називали себе та свою батьківщину?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Прочитайте «Присягу херсонеситів» і висловіть судження, які із зобов'язань громадян Херсонесу перед державою є актуальними і цінними в наш час.

<http://bit.ly/2W7nUed>

§ 31. Кімерійці, скіфи та сармати на території сучасної України

Територію сучасної України в I тис. до н. е. населяли різні народи. Це кімерійці, скіфи, хліборобське населення лісостепової смуги, греки. Вони різнилися господарством, побутом і культурою. Одні з них вели осілий спосіб життя, інші займалися *кочівництвом*, тобто були кочівниками. Найкраще для кочівництва підходили безкраї степи.

■ Працюймо разом!

Основними знахідками у похованнях кімерійців зазвичай є залізні мечі, бронзові, залізні й кістяні наконечники стріл, вудила, кістяні бляхи для вуздечки тощо. Про що вони свідчать?

Кочівники не мали писемності, тому про їхнє життя та культуру ми дізнаємося з археологічних знахідок та писемних джерел інших народів.

1. Хто такі кімерійці?

Кімерійці – це кочовий іраномовний народ, який, на думку вчених, прийшов у Причорноморські степи з Нижнього Поволжя в IX ст. до н. е. Хоча власної писемності кімерійці не мали, про них згадується в писемних джерелах інших народів. Найдавніші відомості про кімерійців містяться в «Одісеї».

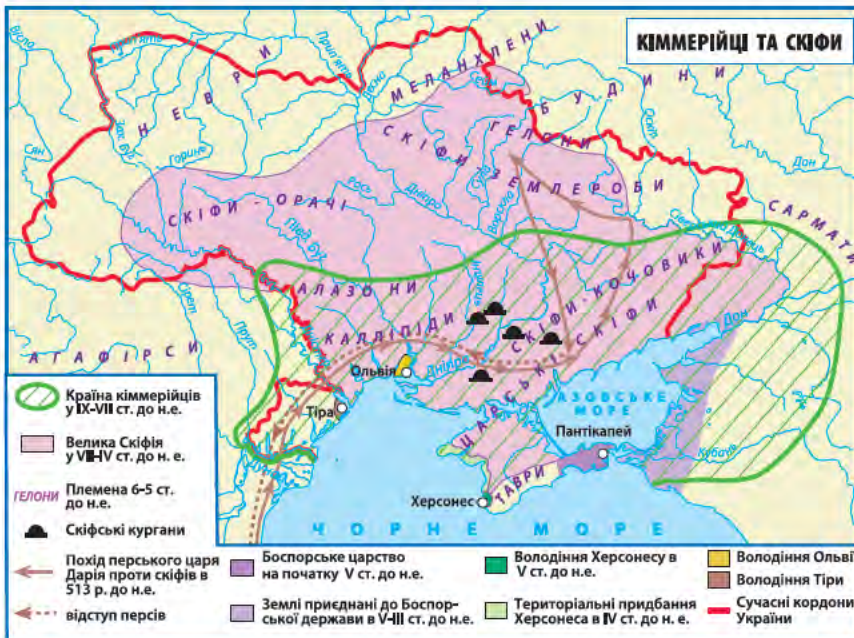
*Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.
Там розташоване місто й країна людей кімерійських,
Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим
Не осяє їх сонце в блакиті ясній світлодаїне...
Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває.*

В «Іліаді» кімерійці згадуються як народ «дивних доярів кобилиць, млекоїдів, бідних і найсправедливіших із смертних».

Кімерійці вміли виготовляти залізні знаряддя праці та зброю. Основою їхнього господарства було розведення коней. Кочівники постійно мандрували степом: чоловіки – верхи на конях, жінки та діти в

► Кімерійський воїн у бойовому обладунку (мал. П. Корнієнка). Порівняйте озброєння кімерійців і воїнів Стародавнього Єгипту

кибитках, що були запряжені волами. Таке життя було сповнене несподіванок і небезпеки. Скотарство не завжди могло забезпечити всім необхідним кімерійців, тому війна для них була ще одним способом виживання.

Основу кімерійського війська становили могутні кінні загони. Це давало змогу здійснювати далекі завойовницькі походи. Воїни були озброєні далекобійними луками, мечами (довжина яких сягала 1 м), булавами, молотами. Кімерійські воїни викликали жах серед народів Закавказзя та Передньої Азії, руйнуючи міста і села та грабуючи місцеве населення. Проте хоч якою грізною була військова сила кімерійців, у VII ст. до н. е. їх потіснили інші кочівники – *скіфи*. Щоправда, як припускають учені, частина кімерійців лишилася на місці й злилася зі скіфами.

2. Звідки прийшли скіфи і який спосіб життя вони вели?

Скіфи, як і кімерійці, були іраномовним народом. На думку більшості вчених, у причорноморські степи вони прийшли з Північного Ірану через Кавказ. Вони вели кочове життя, тому основними археологічними пам'ятками їхньої доби є могили-кургани, а не поселення.

Догляд за худобою та війна – дві справи, які скіфи шанували понад усе. Недарма археологи в скіфських похованнях найчастіше знаходять рештки зброї. Легкоозброєна кіннота становила основу їхнього війська. Далекобійний лук (умілий воїн міг послати з нього стрілу на відстань понад 500 м), короткий меч, спис – такою була зброя скіфського воїна. «Кожен з них – кінний стрілець», – ця коротка фраза давньогрецького історика Геродота найповніше відображає образ скіфів. Проте головною ударною силою були загони важкоозброєних вершників, захищених панцирами, панцирними штанами, шоломами та щитами.

▲ Скіфський курган IV ст. до н. е. з похованням знатного скіфа (реконструкція П. Корнієнка)

■ Працюймо в парі.

На основі тексту та ілюстрацій складіть розповідь про спосіб життя скіфів.

Скіфський курган – поховальний пам'ятник скіфських часів у формі земляного насипу над поховальною ямою.

Давньогрецький історик Геродот про життя і побут скіфів

<http://bit.ly/2ENOWLo>

Спираючись на свою військову силу, скіфи здійснили чимало вдалих походів у Передню Азію і навіть дійшли до кордонів Єгипту. Єгипетський фараон дарунками і проханнями умовив завойовників не йти далі. Кінець пануванню скіфів у цьому регіоні поклала Мідія, яка завдала їм поразки на початку VI ст. до н. е. Скіфське військо змушене було повернутися до Північного Причорномор'я.

Під час розкопок скіфських курганів археологи знаходять справжні витвори мистецтва. Неповторності скіфським пам'яткам надає так званий *звіриний стиль*. Зброєю, вуздечки, предмети побуту прикрашали зображеннями коней, оленів, пантер, левів, вовків, гірських козлів, птахів, риб та сценами боротьби між ними. Також зображували фантастичних істот, наприклад, крилатих грифонів із тулубами левів і грифобаранів.

▲ Скіфський воїн (реконструкція З. Васіної)

У Музеї історичних коштовностей України (територія Києво-Печерської лаври в Києві) зберігається чимало прекрасних скіфських пам'яток, серед яких і пектораль з кургану Товста Могила (Дніпропетровщина). Вона справляє незабутнє враження на відвідувачів.

▲ Скіфська золота пектораль з кургану Товста Могила

▲ Золотий гребінець (курган Солоха)

Пектораль (з лат. пектус – груди) – нагрудна прикраса, ознака влади. Очевидно, походить від частини бойового обладунку, що захищав верхню частину грудей, плечі та горло.

3. Яким було піднесення та крах Великої Скіфії?

Повернувшись із Передньої Азії в степи Північного Причорномор'я, скіфи почали поступово встановлювати свою владу над місцевими народами і створили могутнє об'єднання, відоме відтоді у джерелах як Скіфія. Утім, скіфів чекало нове випробування – вторгнення на їхні землі величезного перського війська на чолі з Дарієм I близько 514 р. до н. е. Однак цей похід перського війська зазнав невдачі. Цю подію докладно описав Геродот.

► Скіфський цар, його дружина й дитина (художня реконструкція). Яку подію зображено на малюнку?

Після перемоги над персами Скіфія увійшла в смугу розквіту, який тривав упродовж V–IV ст. до н. е. Учені називають країну скіфів цього періоду *Великою Скіфією*.

У IV ст. до н. е. на чолі Скіфії стояв цар *Атей*, який об'єднав усі скіфські племена. Він підкорив Добруджу (сучасна Румунія) та обкладав даниною місцеве населення. Скіфський правитель навіть починає карбувати власну монету. Але в 339 році до н. е. цар Атей загинув у жорстокому бою з македонським військом.

На рубежі IV–III ст. до н. е. скіфи перестають зводити нові кургани і залишають степ. Це засвідчує крах Великої Скіфії. Та самі скіфи не зникають, а вирушають на інші території, придатні для землеробства, і переходять до осілого життя. Вони створили дві Малі Скіфії: перша Мала Скіфія на території Добруджі (сучасна Румунія) та друга Мала Скіфія – степи й передгір'я Криму.

4. Хто такі сармати?

Спустілий скіфський степ між Доном та Дніпром у III–II ст. до н. е. зайняли нові кочівники. Давні греки та римляни називали їх савроматами, або сарматами, що з давньоіранської перекладається як «оперезаний мечем».

Сармати були іраномовними, спорідненими зі скіфами кочівниками. Геродот переповів легенду, за якою вони були нащадками дітей скіфських юнаків та войовничих жінок – амазонок. На спорідненість скіфів і сарматів указують і археологічні знахідки.

Археологи не знайшли жодного сарматського поселення, лише їхні кургани. Звідси випливає, що сармати були кочовими скотарями, причому з досить рухливим типом кочування. Вони також були вправними та жорстокими воїнами. У військових походах брали участь і жінки, саме їх часом ото-

▲ Сарматські воїни (сучасна реконструкція)

▲ Сарматський кінний воїн у повному бойовому спорядженні (реконструкція М. Гореліка)

тожнюють з легендарними амазонками. Основу війська сарматів становила легка кіннота. У бою воїни користувалися луками, мечами й списами.

Упродовж шести століть сармати панували в приазовських і причорноморських степах. Проте в III ст. н. е. їхньому пануванню настав кінець. Першого нищівного удару завдали готи, а в IV ст. їх перемогли гуни.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Які народи мешкали на теренах України в I тис. до н. е.? Позначте хронологічні межі заселення території України цими народами на лінії часу.

2. На основі яких історичних джерел учені відтворили історію кочових народів на теренах сучасної України?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Хто такі кочівники? Що було основою господарства кочівників? Як це впливало на спосіб їхнього життя?</p> <p>2. Поясніть на прикладах поняття «пектораль» та «скіфський курган».</p> <p>3. До нашого часу не дійшло жодного поселення кімерійців, скіфів та сарматів. Як ви вважаєте, чому?</p>	<p>1. Позначте на контурній карті територію розселення кімерійців та скіфів.</p> <p>2. Підготуйте усну розповідь «Світ кочівників». Опишіть господарство й побут кімерійців та скіфів. У чому полягає подібність, а в чому – відмінність?</p>	<p>1. Висловіть судження, чому в давнину одні народи (племена) вели осілий спосіб життя, а інші – кочовий. Свою відповідь аргументуйте.</p> <p>2. Чи згодні ви з твердженням, що кочівники були не лише скотарями, а й вправними та жорстокими воїнами? Свою відповідь аргументуйте.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Які пам'ятки залишили кімерійці, скіфи та сармати на території сучасної України? Оцініть їхній внесок у світову культуру.

Готуємося до практичного заняття

Об'єднайтесь у групи. Виберіть для дослідження одну із битв греко-перських війн (кожну може досліджувати кілька груп). Використовуючи наведені в підручнику матеріали (карту, текст, ілюстрації, уривок з історичного документа) та додаткові джерела, виконайте поставлені завдання. Дотримуйтеся пам'ятки щодо роботи в малих групах. Результати вашого дослідження представте однокласникам на уроці.

Тема 2

АНТИЧНА ГРЕЦЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ДОБИ

§ 32. Греко-перські війни (практичне заняття)

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Приготуйте до уроку контурні карти. Під час розповіді вчителя та роботи з текстом підручника позначте напрямки походів персів, місця основних битв греко-перських війн.

1. Якими були причини цих війн?

У VI ст. до н. е. наймогутнішою державою стародавнього світу було Перське царство. У середині століття перські царі підкорили та приєднали до своєї держави грецькі поліси Малої Азії. Тирани, що правили в цих містах, були союзниками перських царів. Близько 500 р. до н. е. грецькі міста Малої Азії повстали. Центром повстання був *Мілет*, жителі якого звернулися по допомогу до полісів Греції. Але на їхній заклик відгукнулися лише Афіни та Еретрія (на острові Евбея), які надіслали в Мілет 25 кораблів.

Повсталі завзято відстоювали свою свободу, але зазнали поразки. Перси, здобувши перемогу, зруйнували Мілет, більшість його жителів було вбито, а захоплених у полон продали в рабство. Після цього Дарій I відправив послів у всі поліси Греції з вимогою «землі і води», тобто підкоритися.

Багато полісів визнали владу Дарія. Лише Афіни та Спарта не підкорилися. Афіняни вбили послів, а спартанці кинули послів Дарія в криницю зі словами: «Дістаньте собі там скільки завгодно і землі, і води». Ця непокора розгнівала перського правителя. Він наказав своєму слугі щодня перед обідом тричі повторювати йому слова: «Царю, пам'ятай про афінян!».

■ Обговоріть у класі!

Якими були причини та приводи греко-перських війн?

▲ Перське військо у бою (сучасна художня реконструкція)

Завдання для 1-ої групи «Марафонська битва»

Складіть розповідь про Марафонську битву від імені її учасника (з боку персів або греків). Яке значення ця битва мала для всієї Греції? Чи могли б цю битву виграти перси?

Влітку 490 р. до н. е. Дарій I спорядив проти греків величезний флот – 500 кораблів з військом (близько 30 тис. воїнів). Перське військо висадилось в Атиці, на рівнині поблизу невеликого містечка Марафона, лише за 42 км від Афінів.

Афіняни були сповнені рішучості захищати свою свободу та незалежність. Афінське військо становило 10 тисяч гоплітів. Командував афінянами досвідчений стратег¹ Мільтіад. Щоб заступити персам шлях на Афіни, греки зайняли позиції на південних горах, що оточують рівнину.

Обидва війська сім днів стояли в очікуванні один проти одного. Афіняни очікували підкріплення від Спарти. Перський воєначальник вирішив непомітно посадити частину свого війська на кораблі, аби обігнути Атику та захопити Афіни зненацька. Та грецькі розвідники попередили про це Мільтіада. Саме коли перські воїни сідали на кораблі, греки розпочали бій.

¹ Стратег – посадова особа в давньогрецьких полісах з кінця VI до середини I століття до н. е. Під час війни стратеги командували армією та флотом, а в мирний час слідкували за станом військ і будівництвом укріплень, розпоряджалися коштами, що їх виділяли на військові потреби. Також стратеги вершили суд у вирішеному їм війську.

Щоб перси не використали свою кількісну перевагу та не обійшли греків, Мільтіад розтягнув бойову лінію якомога ширше і поставив з флангів більше воїнів, аніж у центрі. Гопліти одержали наказ атакувати бігом, щоб перські лучники не встигали по них стріляти. Закипів жорстокий рукопашний бій.

Фаланга – тісно зімкнутий бойовий лінійний стрій грецької піхоти. Мала 5–8 рядів (траплялося до 25), займаючи до 500 м у ширину (ряд – 1000 воїнів).
Гопліт – давньогрецький важкоозброєний піший воїн.

▲ Грецька фаланга (сучасна художня реконструкція). Воїни билися не один на один, а в строю, шеренгою, атакуючи та відступаючи по всьому фронту одночасно, за командою

Греки встигли захопити сім перських кораблів, інші відпливли в море. Перський флот рушив до Афінів. Перси сподівалися, що їхні прибічники в Афінах посіють паніку серед населення, і місто здасться без бою. Проте переможці при Марафоні не гаялись. Один грецький воїн, не зупиняючись, подолав відстань від Марафона до Афінів, вбіг у місто з вигуком: «Радійте, ми перемогли!» – і впав мертвий¹. Тепер афіняни знали, що незабаром прийде допомога, тож не здалися персам. До Афінів підійшли воїни під керівництвом Мільтіада, і перські воєначальники не наважилися висадити свої війська. Їхній флот змушений був повернутися в Персію.

Значення марафонської перемоги було величезним. Уся Греція відтепер повірила у свої сили і остаточну перемогу.

Завдання для 2-ої групи «Битва при Фермопілах»

Складіть розповідь про битву при Фермопілах від імені її учасника (з боку персів або греків). Поміркуйте! У битві при Фермопілах перемогли перси. Чому слава дісталася не їм, а грекам?

Навесні 480 р. до н. е. перський цар *Ксеркс*, син та наступник померлого Дарія, рушив у новий похід на Грецію з величезною армією та флотом.

Проте персів у Греції вже чекали. Багато грецьких полісів уклали союз проти них. Командування об'єднаними силами греків передали Спарті. Щоб перекрити персам шлях у Середню Грецію, грецькі загони (близько 7 тисяч воїнів) під командуванням спартанського царя *Леоніда* зайняли вузький

Геродот про
Марафонську битву
(490 р. до н. е.)

<http://bit.ly/2JKNdAM>

¹ У пам'ять про цю подію до нашого часу проводять змагання з бігу на марафонську дистанцію – 42 км 195 м.

Фермопільський прохід. Цей прохід був перегороджений муром, у центрі якого була брама, що наглухо замикалась.

Військо Ксеркса (близько 150 тисяч воїнів) підійшло до Фермопіл. До греків направили посланців з вимогою скласти зброю. Леонід відповів: «Прийди і візьми». Тоді посланець, сподіваючися налякати греків чисельністю перського війська, сказав: «Наші стріли і дротики закрийуть вам сонце». Спартанський цар відповів: «Ну що ж, битимемося в затінку».

Греки два дні мужньо відбивали атаки ворога. На третій день стало відомо, що перси знайшли обхідну стежку і намагаються оточити війська Леоніда. Дізнавшись про це, спартанський цар наказав грекам відступити, щоб уникнути втрат. Сам він та 300 воїнів-спартанців залишилися обороняти прохід, оскільки закони Спарти забороняли відступати. Разом зі спартанцями добровільно залишилися воїни з міста Феспії (Беотія).

За декілька днів розгорівся жорстокий бій. Геродот про мужність захисників Еллади писав: *«...У тому місці вони тримали оборону, б'ючися своїми мечами, всі ті, що залишилися живими, і навіть руками, і кусаючи ворогів зубами, поки варвари не засипали їх стрілами, одні спереду, де вони завалили мур укріплення, а інші, що обійшли їх іззаду, стріляли з усіх боків».*

Всі захисники Фермопіл полягли в нерівному бою, проте затримали противника та дали можливість основним грецьким силам відступити. Згодом на цьому місці було споруджено пам'ятник у вигляді лева і вирізьблено віршований напис від імені загиблих спартанців: «Подорожній, повідай спартанцям про нашу загибель; вірні законам своїм, тут ми кістками полягли».

Прорвавшись через Фермопільський прохід, перси без перешкод захопили Середню Грецію. Мешканці Афін залишили своє місто. Всі чоловіки, здатні тримати зброю, пішли у військо. Жінок, стариків, дітей та рабів афіняни перевезли в Пелопоннес і на острів Саламін.

III група «Саламінська битва»

Складіть розповідь про Саламінську битву від імені її учасника (з боку персів або греків). Поясніть, чому греки дали бій у Саламінській протоці. Як міг би виграти її Ксеркс?

Об'єднаний грецький флот стояв у вузькій протоці між Аттикою та островом Саламін. Він складався з 370 трієр¹. У персів на той час було 700 суден. Тож сили були нерівні. Ксеркс, впевнений у своїй перемозі, наказав флоту ввійти в протоку та дати бій грекам. Це сталося вранці 28 вересня 480 р. до н. е. Перський володар наказав поставити свій золотий трон на високому березі, аби

▲ Битва при Фермопілах (сучасний малюнок, худ. О. Ю. Аверьянов)

¹ *Трієри* – грецькі військові кораблі, які мали по три ряди весел з кожного боку. На них було по 180 гребців і по 20–30 воїнів. Вони були легкі та рухливі порівняно з важкими й неповороткими кораблями персів.

▲ Саламінська битва (худ. П. Конноллі)

Опис Саламінської битви
(уривок з трагедії Есхіла «Перси»)

[http //bit.ly/2XfOGSM](http://bit.ly/2XfOGSM)

спостерігати за боєм. Довкруг розмістилися вельможі та писарі, які мали записувати подробиці бою.

І ось розпочався бій. Легкі грецькі кораблі напали на перський флот, що складався з великих суден, яким було затісно в протоці. Вони сідали на мілину, розбивалися об підводні скелі, зіштовхувалися одне з одним і тонули. Тим часом грецькі кораблі успішно таранили кораблі противників гострими носами, обкутими міддю. Надвечір битва завершилася цілковитою перемогою греків. Залишки перського флоту та більша частина війська на чолі з Ксерксом поспішно відступили із Греції.

3. Коли і як завершилися греко-перські війни?

У Греції Ксеркс залишив свого полководця Мардонія з відібраною ним багатотисячною армією. У 479 р. до н. е. поблизу міста Платеї відбулася вирішальна битва. Бій був довгим та запеклим. Греки вцілент розбили персів і вигнали їх з країни. У той же час афінський флот, припливши до берегів Малої Азії, зустрівся з перським флотом біля мису Мікале. Тут греки так само здобули перемогу. Перський флот було спалено. За переказами, битви біля Платеї та мису Мікале відбулися в один день.

Війна греків з персами тривала ще 30 років, здебільшого на морі. Тривала боротьба виснажувала обидві країни. У 449 р. до н. е. між Персією та Грецією було укладено мир. За його умовами перський цар визнавав незалежність грецьких міст в Малій Азії та на островах Егейського моря. Мирний договір розпочинався такими словами: «Кораблі царя персів не будуть входити в Егейське море... Сухопутне військо царя не буде наближатися до берегів моря ближче тієї відстані,

■ Обговоріть у класі!

Які основні результати й підсумки греко-перських війн? Завдяки чому греки перемогли персів, які переважали чисельно?

■ Обговоріть у загальному колі!

Чим повчальні греко-перські війни для сьогодення? За що боролися греки, а яку мету переслідували перси? Наведіть приклади мужності та героїзму греків та спартанців.

яку кінь пробіжить за один день. Афіняни зобов'язуються не посилати своїх воїнів на землі і не допомагати тим, хто посміє повстати проти царя».

Греко-перські війни закінчилися остаточною перемогою греків, які змогли об'єднатися та відстояти незалежність своєї батьківщини. Полісний, демократичний устрій показав свою життєздатність – адже греки воювали із завзяттям, бо захищали свою свободу. Афіни вийшли з війни могутньою морською державою.

ОЦІНІТЬ СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ ПІСЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Завершіть речення: «Після практичного заняття я знаю..., вмію..., розумію...».

§33. Могутність та занепад Афін

1. Як відбувалося утвердження демократичного устрою в Афінах?

Перемога над персами допомогла грекам усвідомити цінність свободи та демократичного устрою. Наймогутнішим грецьким полісом стають Афіни. В історичній науці період 479–431 рр. до н. е. називають «золотою добою» Афіньської держави.

Утім, після греко-перських війн боротьба між аристократами та демосом не припинялася. Головною опорою аристократів залишався ареопаг. У 462 р. до н. е. народні збори позбавили ареопаг низки прав, зокрема затверджувати закони та заслуховувати звіти посадових осіб. Відтепер найважливіші для держави рішення схвалювалися на народних зборах та Раді п'ятисот.

У 444 р. до н. е. першим стратегом було обрано *Перикла*. Він належав до знатного і багатого афінського роду, був талановитою та освіченою людиною. Говорили, що Перикл знав лише одну дорогу – ту, що вела на агору і до будинку, де засідала Рада п'ятисот. Він був блискучим оратором. Його промови в народних зборах порівнювали з громом і блискавкою, які метав Зевс. За це він отримав прізвисько Олімпієць.

Перикл користувався великою довірою народу: 15 років поспіль народні збори обирали його першим стратегом і доручали керівництво найважливішими державними справами. Він сприяв розвитку культури, мистецтва і науки Афіньського полісу. За час його правління (444–429 рр. до н. е.) в Афінах було споруджено багато грандіозних за розмірами та виняткових за красою споруд, відбудований порт Пірей.

■ Поміркуйте!

Чому народні збори 15 років поспіль обирали Перикла першим стратегом і доручали керівництво найважливішими державними справами?

▲ Перикл
(мармуровий бюст)

2. Як було організовано управління Афінською державою?

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Порівняйте суспільний устрій в Афінах та Спарті. Що спільного, а що – відмінного? Який суспільний устрій вам подобається і чому?

Найпомітнішим кроком Перикла було введення оплати для громадян за несення державної служби (до цього вони свої обов'язки виконували безоплатно). Це давало можливість незаможним громадянам Афін спокійно займатися державними справами, а не пошуками заробітку. Була також установлена плата за службу в армії та флоті.

Верховним органом управління в Афінах були *народні збори*. Вони скликалися 3–4 рази на місяць. У них могли брати участь усі громадяни, які мали 20 років. На зборах афінський демокс схвалював закони, обирав посадових осіб і заслуховував звіти про їхню роботу, приймав рішення про виділення коштів на потреби війська та флоту, будівництво нових споруд, обговорював питання війни та миру, інші поточні питання. Рішення на народних зборах ухвалювали більшістю голосів.

▲ Афінський Акрополь (реконструкція Лео фон Кленце)

Роботі народних зборів допомагала *Рада п'ятисот*, яка щороку поповнювалася за жеребом громадянами, що досягли 30-річного віку. Рада відала всіма поточними справами в проміжках між народними зборами, а саме: збір податків, виділення коштів на державні потреби, відносини з іншими державами, підготовка проектів законів та нагляд за виконанням уже схвалених рішень народних зборів.

Велике значення в житті Афінської держави відігравав суд присяжних. Суддів обирали за жеребом із бажаючих громадян. Члени суду не знали заздалегідь, яку справу будуть розглядати. Все вирішувало жеребкування вранці. Це давало змогу запобігти підкупу суддів.

3. Якими були права та обов'язки громадян Афінського полісу?

Афінський поліс являв собою громадянську общину, усі члени його (громадяни) мали рівні права та обов'язки. Основними правами афінського громадянина були право на землю, на участь у державному управлінні, на свободу слова (громадянин міг вільно критикувати посадових осіб, вносити власні пропозиції щодо суспільного життя). Обов'язками громадян були підтримка та захист свого полісу, дотримання його законів та традицій, активна участь у суспільному житті. Водночас громадян-

■ Працюймо разом!

На основі тексту та присяги афінянина визначте основні права та обов'язки афінського громадянина.

ська община через закони та органи влади захищала інтереси та права своїх громадян, їхнє життя, майно і свободу.

Утім, не можна ідеалізувати устрій Афінського полісу. Жінки, метеки, вільновідпущеники¹ і раби не мали громадянських прав і не брали участі в управлінні державою. Крім того, з різних причин далеко не всі громадяни ходили на народні збори, оскільки кворум для прийняття рішень складав 6 тисяч чоловік (із 30 тисяч всіх громадян полісу).

За підрахунками вчених, повними правами та привілеями громадянства користувалися лише 20 % усього населення держави. Отже, афінська демократія була обмеженою. Лише дорослі афіняни чоловічої статі користувалися громадянськими правами, а заодно і привілеями демократичного устрою.

4. Яким було становище негромадянського населення в Афінах?

Значну частину населення афінського полісу складали вихідці з інших общин, які проживали в Афінах – *метеки*. Хоча вони були особисто вільними, проте не мали громадянських прав, зокрема, не могли брати участь у народних зборах, займати державні посади. Їм заборонялося володіти землею на території Аттики та мати власні будинки. Навіть проживання в Афінах упродовж декількох поколінь не були підставою для отримання громадянства.

Проте відсутність громадянських прав не звільняло метеків від обов'язків перед полісом – вони служили в армії, сплачували податки, ухиляння від яких загрожувало продажем у рабство. Шлюби між метеками і громадянами Афінського полісу були під заборонаю. Подібне становище було і у відпущених на волю рабів. Та все ж, метеки й вільновідпущеники, на відміну від рабів, були вільними особами.

Раби були власністю свого господаря. Їх купували й продавали на невільницьких ринках, найбільші з яких були на острові Делос та у Фессалії. Ціни на рабів були невисокими, й навіть люди середнього достатку могли їх купити. Заможні громадяни мали зазвичай 5–10 рабів. Деякі багаті греки утримували до 50 рабів. За підрахунками вчених, в Афінах раби становили близько третини всього населення.

Багато рабів працювало в сільському господарстві, ремісничих майстернях, на будівництві, в рудниках, в домашньому господарстві. Були також раби, які належали державі. Вони служили поліцейськими, охоронцями, писарями, секрета-

▲ Ера Перикла. (Худ. Філіп фон Фольц)

■ Працюймо в парі!

Прочитавши текст, визначте, яким було становище негромадянського населення в Афінах. Порівняйте становище ілотів у Спарті та рабів у Афінах. Що спільного? Що відмінного?

¹ Вільновідпущеники – відпущені на волю раби.

рями. Такі раби отримували поденну оплату, жили зі своєю сім'єю і користувалися деякою свободою.

Раби мали можливість отримати свободу за сумлінну службу чи добрий учинок, або ж зібрати необхідні кошти і викупитися на волю.

Становище рабів у Афінах було кращим, аніж в інших грецьких полісах. Афінянин не мав права убити свого раба. Більш того, через жорстоке поводження господаря раб міг просити суд продати його іншому господареві.

▲ Срібна монета Афіньської держави (тетрадрахма) із зображенням богині Афіни та її сови

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Назвіть органи влади в Афіньській державі часів Перикла.

2. Вкажіть хронологічні межі «золотої доби» Афіньської держави.

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЯЮ ДУМКУ
1. Якими були права та обов'язки громадян Афіньського полісу? 2. Яким було становище негромадянського населення в Афінах?	1. Охарактеризуйте Перикла як особистість та історичного діяча. 2. Порівняйте державний устрій в Афінах та Стародавньому Єгипті.	Які достоїнства та недоліки, на вашу думку, притаманні афіньській демократії? Пригадайте, кого вважали в Афінах повноправним громадянином?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Прочитайте присягу громадянина Афінів. Висловіть власне ставлення до неї. Які з положень цієї присяги є актуальними і в наш час?

Я не зганьблю священної зброї та не покину товариша, з яким ітиму в строю, а захищатиму і храми, і святині – сам і разом з багатьма. Вітчизну залишу після себе не зменшеною, а більшою й кращою, ніж сам її успадкував. І я підкорятимусь владі, яка постійно існує, і дотримуватимусь установлених законів, а також тих нових, які запровадить у згоді народ. І якщо хтось скасовуватиме закони чи не підкорятиметься їм, я не допущу цього, а захищатиму їх і сам, і разом з усіма. І я шануватиму батьківські святині.

Модель навчання «Перевернутий клас». Розвиваємо інформаційно-цифрову компетентність.

Готуймося до практичного заняття! Пригадайте, у чому полягали особливості спартанського способу життя та побуту.

Об'єднайтесь у 4 малі групи. Кожна група досліджує один з аспектів повсякденного життя та побуту стародавніх греків. За допомогою QR-кодів ознайомтеся з відповідним матеріалом та виконайте поставлене завдання. Дотримуйтеся пам'ятки щодо роботи в малих групах. Результати вашого дослідження представте однокласникам у вигляді розповіді або мультимедійної презентації.

§ 34. Повсякденне життя та побут стародавніх греків (практичне заняття)

1. «Яким було житло і предмети побуту мешканців Афінського полісу?»

Завдання для групи I.

За допомогою QR-коду ознайомтеся з відповідним матеріалом. Порівняйте житло і побут спартанців та мешканців Афінської держави. Що було спільного, а що – відмінного?

<http://bit.ly/2HL7WCd>

2. Як жила давньогрецька сім'я?

Завдання для групи II.

За допомогою QR-коду ознайомтеся з відповідним матеріалом. Підготуйте розповідь про афінську сім'ю. Порівняйте становище жінки в Греції і в Спарті. Що було спільного, а що відмінного?

<http://bit.ly/2HQNy2T>

3. Як проводили дозвілля афіняни?

Завдання для групи III.

За допомогою QR-коду ознайомтеся з відповідним матеріалом. Порівняйте дозвілля афінян та спартанців. Що є спільного, а що – відмінного? Чим це було зумовлено?

<http://bit.ly/2W6RhNj>

4. Якими були одяг та мода стародавніх греків?

Завдання для групи IV.

За допомогою QR-коду ознайомтеся з відповідним матеріалом. У чому були особливості давньогрецького одягу? Як це було зумовлено природними умовами?

<http://bit.ly/2JQesdl>

ОЦІНІТЬ СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ ПІСЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Закінчіть речення: «Після цього практичного заняття я знаю...; розумію...; вмію...»

§ 35. Освіта, спорт і театр у Стародавній Греції

1. Як навчалися ваші ровесники в Афінах?

Виховання дітей в Афінах відрізнялося від виховання в Спарті. Спартанське виховання було спрямоване насамперед на підготовку сильного, муж-

нього і хороброго воїна, захисника спартанського полісу. Головним завданням виховання в Афінах було підготувати гармонійно розвинену особистість, гідного члена громадянської общини. Багато уваги в Афінах приділяли фізичній підготовці юнаків – майбутніх воїнів.

Із семи років сини вільних греків починали навчатися в *мусичних* школах (з грец. – «мистецтво муз»). До школи їх супроводжував раб, якого називали педагогом, що означає «той, хто водить дітей».

У початковій школі хлопчиків (7–12 років) навчали читання, письма та лічби. Учні також опановували гру на лірі та флейті, вчили напам'ять вірші грецьких поетів, уривки з поем Гомера, займалися танцями та спортом. Оскільки навчання було платним, освіта дітей з незаможних сімей часто на цьому завершувалась.

З 12 до 16 років юнаки вивчали граматику, риторику (ораторське мистецтво) та удосконалювали свої атлетичні вміння. Після закінчення школи юнаки продовжували займатися в гімназіях боротьбою, бігом, стрибками, метанням списа чи диска. З 18 до 20 років юнаки – *ефеси* – проходили військову службу. Після її завершення вони складали присягу на вірність полісу, і їхні імена заносили до списків громадян міста. Молоді люди, які прагнули подальших знань, продовжували навчання у філософських школах.

Освітою та вихованням дівчат опікувалися вдома їхні матері. Вони навчали своїх доньок читати, писати, шити, ткати та вміло вести домашнє господарство.

▲ Навчання в давньогрецькій школі (фрагмент давньогрецького вазопису)

У Стародавній Греції під час свят на честь якогось бога чи богині проводили спортивні змагання – ігри. Вони були дуже популярними і кожен прагнув брати в них участь. Найбільш популярними були ігри в Олімпії, тому дістали назву *Олімпійських*.

Ігри проводили раз на чотири роки і присвячували їх Зевсу Олімпійському. За переказами, Олімпійські ігри заснував Геракл. Охочих позмагатися

■ Працюймо разом!

Порівняйте виховання та навчання дітей у Спарті та інших грецьких полісах. Що подібного, а що – відмінного?

2. Звідки беруть початок Олімпійські ігри?

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Уявіть, що ви побували на Олімпійських іграх у Стародавній Греції в якості журналіста. Підготуйте розповідь про них у формі репортажу. Опишіть програму античних Олімпійських ігор.

за рік до відкриття ігор вносили в особливі списки. У спеціальних школах вони готувалися до змагань. Вважалося, що змагатися на іграх могли лише вільні елліни. Жінки на Олімпійські ігри не допускалися.

На час Олімпійських ігор, які тривали п'ять днів, припинялися чвари та війни між грецькими державами, встановлювалося священне перемир'я. На ігри з'їжджалися глядачі з усіх грецьких полісів, навіть із далеких колоній, а також письменники та поети, щоб прочитати свої твори перед глядачами. Навколо Олімпії виростало ціле містечко з наметів. Ігри супроводжувалися ярмарком.

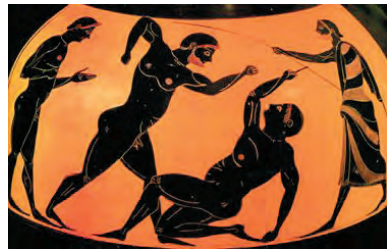
Програма Олімпійських ігор передбачала парад учасників, самі змагання, які тривали три дні, та нагородження переможців – *олімпіоніків*. У перший день вшановували богів, делегації з різних полісів привозили їм жертви, проводили урочисту ходу між святилищами богів, судді давали клятви чесно оцінювати успіхи й поразки.

Другого дня грецькі атлети змагалися в бігові. Третій день був присвячений єдиноборствам – боротьбі, кулачному бою та панкратіону (поєднання кулачного бою та боротьби). Четвертого дня учасники змагалися в перегонах на колісницях і п'ятиборстві (метання диска, стрибки в довжину, метання списа, біг на короткі дистанції та боротьба). Найнебезпечнішими та найпопулярнішими були перегони на колісницях, які проводили на іподромі. Нерідко під час змагань колісниці розбивалися, а візничі гинули. Далі починалися скачки верхи. Вони мали одну особливість: перед наближенням до фінішу вершник повинен був зіскочити з коня і бігти поряд із ним, тримаючи повід у руках.

В останній день Олімпійських ігор оголошували імена переможців змагань, назви їхніх міст і влаштовували бенкет на їхню честь. Проте головною нагородою для переможця була слава: імена переможців заносили у спе-

▲ Змагання з бігу (фрагмент вазопису)

▲ Змагання з панкратіону (фрагмент вазопису)

▲ Перегони на колісницях (фрагмент вазопису)

▲ Кінні перегони (фрагмент вазопису)

ціальні списки і прославляли по всій Греції. Всюди переможців зустрічали з пошаною, на їхню честь влаштовували свята та встановлювали статуї.

Чотирирічні періоди між Олімпійськими іграми називалися *олімпіадами*. Стародавні греки вели лічбу років від перших Олімпійських ігор, які, за переказом, відбулися в 776 р. до н. е.

3. Яку роль відіграв театр в житті давніх греків?

З давніх часів театр займав важливе місце у громадському житті греків. Грецькі театри були великі і вмщували тисячі глядачів. Вони були просто неба і не мали даху. Місця для глядачів розташовувались на схилах пагорба півколом із проходами. Для переодягання акторів служив намет – *скене* (звідси походить сучасне «сцена»). Згодом замість намету почали будувати невелике приміщення. Перед глядачами виставляли намальовану декорацію, на тлі якої виступали актори. Перед сцене влаштовували великий майданчик – *орхестра*, де виступали хор і музиканти.

У V–IV ст. до н. е. такі театри були майже в усіх грецьких містах. В Афінах на честь Діоніса було збудовано театр на 17 тисяч глядачів.

Театральні видовища влаштовували 2–3 рази на рік і присвячували їх богу Діонісу. Вони розпочиналися зранку і тривали до вечора три дні поспіль. Щодня показували декілька вистав. Аби театр могли відвідувати бідні громадяни, держава видавала їм на це гроші.

Актори (ними завжди були чоловіки) надягали театральні костюми, а обличчя закривали великими, яскраво розмальованими масками. Це робилося для того, щоб показати, яку роль виконує актор – чоловічу чи жіночу. Маски виражали різні почуття: гнів, благоання, горе, радість, їх було добре видно звідусіль. Щоб здаватися вищими, актори надягали особливе взуття на товстій підшві.

Актори (ними завжди були чоловіки) надягали театральні костюми, а обличчя закривали великими, яскраво розмальованими масками. Це робилося для того, щоб показати, яку роль виконує актор – чоловічу чи жіночу. Маски виражали різні почуття: гнів, благоання, горе, радість, їх було добре видно звідусіль. Щоб здаватися вищими, актори надягали особливе взуття на товстій підшві.

■ Обговоріть у класі!

Чим відрізняється давньогрецький театр від сучасного? Що їх поєднує?

▲ Театр в Епідаврї на 20 тисяч глядачів

▲ Давньогрецькі театральні маски. Поміркуйте, чому в Стародавній Греції артисти використовували їх під час вистав

Під час вистави хор виражав ставлення до героїв вистави та їхніх вчинків, а глядачі бурхливо демонстрували своє сприйняття п'єси та гри акторів. Після закінчення вистави особлива комісія визначала, хто з поетів та акторів заслужив першу нагороду, хто – другу, а хто – третю. Переможців нагороджували вінками та цінними подарунками.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Кого називають «батьком історії»? Що ви про нього знаєте?

2. Які давньогрецькі слова, пов'язані з театром, увійшли в сучасну українську мову?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Як було побудовано освіту в Афінах для дітей різного віку?</p> <p>2. Що таке Олімпійські ігри? Яку роль вони відігравали в Стародавній Греції?</p>	<p>Уявіть, що ви побували на Олімпійських іграх у Стародавній Греції. Складіть невелику розповідь «На Олімпійських іграх» за таким планом: а) чому ігри називаються Олімпійськими; б) у яких видах спорту змагались греки; в) хто міг брати участь в Олімпійських іграх.</p>	<p>1. Уявіть, що вам довелося провести певний час у давньогрецькій школі. Опишіть свої враження. Кого ви там побачили? Які предмети вивчали? Що дізналися нового? Як греки уявляли собі всебічний розвиток людини?</p> <p>2. Висловіть судження про роль театру в житті давніх греків.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Чим сучасні Олімпійські ігри відрізняються від давньогрецьких, а що в них спільного? Чи можна вважати, що нині вони слугують справі миру?

Для допитливих!

Розвиток науки в Стародавній Греції

<http://bit.ly/2MkFFHj>

§ 36. Мистецтво в Стародавній Греції (практичне заняття)

1. Що особливого в давньогрецькій архітектурі?

У V ст. до н. е. в Греції високого рівня розвитку набула архітектура. Краса архітектурних пам'яток, на думку греків, мала виховувати у громадян відчуття прекрасного, гармонійного і величного. Тому вони розробили особливі правила, які визначали співвідношення різних частин будівлі. Ці правила називаються *ордером* – «порядком».

■ Працюймо в групі!

Визначте особливості давньогрецької архітектури. Порівняйте забудову давньогрецького міста з містами інших країн давнини. Що було спільного, а що – відмінного?

Замість колон греки іноді використовували кам'яні статуї. Колони-статуї у вигляді чоловіків називалися *атлантами*, у вигляді жінок – *каріатидами*.

Давньогрецькі храми будували на високому фундаменті, щоб виділити з-поміж інших будівель. Зусібіч їх оточували мармуровими колонами – *портиком*. У головному залі храму містилася статуя бога, якому він присвячувався. У храмах були також приміщення, де зберігалися священне начиння, храмові і навіть міські скарби.

На жаль, давньогрецькі споруди дійшли до нашого часу в пошкодженому вигляді, проте й досі вражають своєю красою та вишуканістю.

2. Яким був Афі́нський Акро́поль у V ст. до н. е.?

Найвизначніші пам'ятки давньогрецької архітектури були споруджені на невеликому майданчику (300×130 м) на скелястому пагорбі з прямовисними схилами – *Афі́нському Акро́полі*. Це було священне для давніх афінян місце, тут розміщувалися храми їхніх богів, а насамперед покровительки полісу – Афіни.

Більшість значних споруд Акрополя зведено під час правління Перикла. Планування та побудову виконували під керівництвом видатного архітектора та скульптора *Фідія*.

Потрапити на Акрополь можна лише з одного боку і лише по вузькій дорозі. Мармурові сходи вели до парадного входу на Акрополь, який називався *Пропілеї*¹. Він мав два портики, до яких було прибудовано бібліотеку та картинну галерею. Стелі Пропілеїв були розписані золотими зірками на тлі синього неба.

▲ Портик каріатид Ерехтейона

Портик – розміщена перед входом у будівлю відкрита галерея, утворена колонами або стовпами, що підтримують перекриття.

■ Працюймо в групі!

Уявіть, що вам доручили провести рекламну кампанію з історичного туризму. Підготуйте рекламну листівку (це може бути і рекламна презентація) про Афі́нський Акро́поль V ст. до н. е.

У листівці має бути опис пам'яток, щоб зацікавити якомога більше туристів.

▲ Афі́нський Акро́поль часів Перикла (макет)

¹ Пропілеї (з грецької – «перед воротами») – парадний вхід, проїзд, утворений портиками та колонадами.

Праворуч від Пропілеїв розташовувався невеликий, вишуканий храм богині перемоги – Ніки. Він мав особливість – статуя богині в цьому храмі була не крилатою, як звичайно, а безкрилою – щоб богиня ніколи не покидала Афіни.

Центральне місце на Акрополі займав Парфенон – храм, присвячений Афіні Діві (Парфенос), покровительці міста й усієї Аттики. Він був побудований з білого мармуру із золотистим відтінком. Зусібіч храм оточували портики з 46 колон. На фронтонах розміщувалися мармурові скульптури. Всередині храму було дві зали. В одній стояла одинадцятиметрова статуя Афіни, в іншій – зберігалася скарбниця Афінської держави.

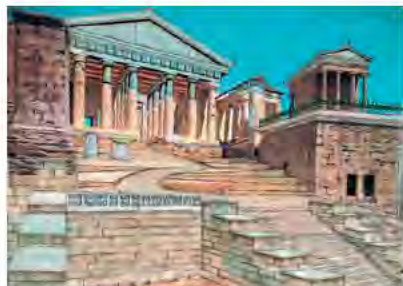
Навпроти Парфенона стояв менший за розмірами храм Ерехтейон, частина колон якого була зроблена у вигляді витончених фігур дівчат, які несли корзини (*портик каріатид*).

На Акрополі стояла статуя Афіни Промехос (Войовниці). Вона була зроблена з бронзи і мала висоту 7 метрів. Грізна богиня правою рукою спиралася на спис, лівою тримала щит, голову вінчав шолом.

3-D реконструкція
Афінського Акрополя

<http://bit.ly/30Vw3oP>

▲ Пропілеї (реконструкція)

▲ Храм богині Ніки

▲ Афінський Парфенон

3. Чим славилися давньогрецькі скульптори?

У багатьох музеях світу зберігаються пам'ятки давньогрецької скульптури. Статуї богів, переможців Олімпійських ігор і знаменитих людей стояли в храмах, на стадіонах, вулицях та площах давньогрецьких міст. Скульптори вирізали їх із дерева, відливали з бронзи або висікали із білого мармуру. Давньогрецькі скульптори вміли передавати рухи людей. Їхня майстерність вражала сучасників. Вони сприймали статую, як живу істоту: «ось-ось заговорить», «вона жива» тощо.

■ Працюймо в групі!

Кого зображували давньогрецькі скульптори і що хотіли виразити своїми творами? Порівняйте давньогрецькі скульптури зі статуями та рельєфами країн Стародавнього Сходу. Кого вони прославляли?

Давньогрецькі скульптори хотіли показати у своїх творах, якими повинні бути люди. Тому богів, героїв та людей вони зображували красивими, молодими, зі струнким тілом та правильними рисами обличчя. Проте не лише красу людини прагнули передати скульптори, а й відвагу, мужність, готовність до подвигу. Як зазначали сучасники, деякі статуї були прекрасніші за живих людей.

Скульптори з Пелопоннесу зазвичай зображували сильних, мускулистих атлетів. Серед них уславився майстер *Поліклет*. Серед найкращих його творів – скульптури «Дорифор» (списоносець) та «Поранена амазонка».

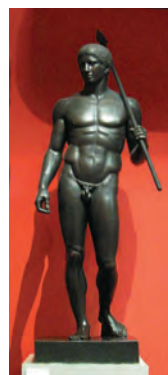
Відомим грецьким скульптором був *Мирон*. Він ставив за мету зобразити людське тіло в момент руху. Найкраще це вдалося йому в статуї, яка зображає юнака – метальника диска («Дискобол»).

Особливу славу здобули скульптури *Фідія*, зокрема статуя Афіни Парфенос для Акрополя та статуя Зевса для храму в Олімпії. Статуя Афіни Парфенос у повному озброєнні стояла на мармуровому постаменті всередині Парфенону. У руці вона тримала Ніку – крилату богиню перемоги. Біля її ніг лежав великий бронзовий щит, на якому зображено битву героїв з амазонками. Щоб передати колір рук, обличчя та ніг, Фідій на дерев'яну основу наклав пластинки зі слонової кістки. Одяг богині був зроблений із золота.

Статуя Зевса в храмі Олімпії перевищувала у висоту 12 метрів (і це без п'єдесталу) і вважалась одним із семи чудес світу. Давньогрецький бог був зображений на троні. Обличчя, руки й інші оголені частини тіла зроблені зі слонової кістки, волосся і борода, вінок, плащ і сандалі – із золота, очі – з коштовного каміння. У правій руці він тримав богиню перемоги Ніку, а у лівій – скипетр, увінчаний орлом.

▲ Реконструкція статуї Афіни Парфенос

▲ Дорифор

▲ Статуя Зевса з храму в Олімпії – одне з чудес світу (художня реконструкція)

ОЦІНІТЬ СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ ПІСЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Продовжіть речення «На цьому практичному занятті я дізнався/дізналася про..., навчився/навчилася..., зрозумів/зрозуміла...»

Тема 3

МАКЕДОНІЯ ТА ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ СВІТ

§37. Криза грецького поліса та піднесення Македонії

1. Чому між грецькими полісами почалися війни?

Період розквіту грецьких полісів був недовгим. У 431 р. до н. е. між Афінами та Спартою розпочалася боротьба за панування в Греції – Пелопоннеська війна, яка тривала з перервами 27 років і виснажувала сили обох противників.

Безперервні війни ослаблювали грецькі поліси. Їх господарство зазнавало великих збитків: були знищено сади та виноградники, витоптано поля, зруйновано міста й села. У цих війнах загинуло багато еллінів. Значна частина селян та ремісників розорилися, а їхнє майно і землі аристократія викувала за безцінь або просто захоплювала.

Афінський учитель красномовства Ісократ ось як описував становище Греції в IV ст. до н. е.: «...Морські розбійники панують на морі, найманці захоплюють міста, а громадяни, замість того, щоб воювати з іншими за свою країну, б'ються між собою всередині своїх міських стін...»

Завершився період величі та процвітання грецьких міст-держав. Саме в цей час на північних кордонах Греції посилилася країна, правителі якої мріяли про великі завоювання. Ця країна – *Македонія*.

2. Завдяки чому відбулося піднесення Македонії?

Основоположником македонської могутності був цар *Філіпп II*, який правив із 359 до 336 рр. до н. е. і провів у Македонії низку важливих реформ. Він збільшив та поліпшив військо, побудував флот. Була створена знаменита македонська фаланга – щільний стрій воїнів, вишикуваних у 16 рядів і озброєних довгими списами (від 2 до 6 м завдовжки), щитами, луками, пращами і дротиками. Довгі списи воїни клали на плечі тих, хто стояв попереду. У разі потреби останні вісім рядів фаланги поверталися спиною до передніх рядів і обличчям до тилу. Для захисту фаланги з боків виставляли кінноту та легку піхоту. Ударна сила македонської фаланги була нищівною.

■ Обговоріть у класі!

До яких наслідків призвели війни між грецькими полісами?

■ Працюймо в парі!

Які реформи провів Філіпп II Македонський? Якими були їх результати?

▲ Бюст Філіппа II Македонського

◀ Підрозділ македонської фаланги (сучасна історична реконструкція). Поміркуйте, у чому відмінність македонської фаланги від грецької. У чому сила, а в чому можлива слабкість македонської фаланги?

Скориставшись чварами греків, Філіпп II задумав добитися панування над усією Грецією. Спочатку він підкорив Фессалію й утвердився в Північній Греції. Деякі греки сподівались, що македонський правитель примирить поліси. Проте більшість розуміла, що ціною припинення міжусобних війн буде втрата свободи, тому всіляко протистояли пануванню Македонії.

3. Чому головним ворогом Філіппа II став оратор?

■ Поміркуйте!

Яку роль відіграв Демосфен в об'єднанні більшості полісів Еллади в антимакедонський союз?

▲ Бюст видатного грецького оратора Демосфена

■ Обговоріть у класі!

Афінському оратору Гіперіду належать слова: «Разом з тілами полеглих при Херонеї було зарито і свободу греків». Що мав на увазі автор цих слів? Чи згодні ви з його словами?

Видатний афінський оратор *Демосфен* неодноразово виступав на народних зборах, прагнувши розпалити патріотичні почуття афінян. Проти Філіппа II Демосфен виголошував палкі промови, які називали «філіппіками». Він закликав афінян об'єднати всі сили для боротьби з македонським правителем, який готує для греків поневолення.

Народні збори вагалися. Тим часом македонські війська захопили Фессалію. Успіхи Філіппа II злякали афінян, і вони почали готуватися до рішучої відсічі. Демосфен стає на чолі Афінської держави. Він об'їжджає багато міст Еллади, закликаючи всіх греків об'єднатися проти Македонії. Йому вдалося переконати Фіви приєднатися до союзу проти Філіппа II. Завдяки патріотичним виступам афінського оратора більшість полісів Еллади об'єдналися в антимакедонський союз. Проте Спарта відмовилася брати участь у війні.

4. Як Македонії вдалося встановити владу над Грецією?

У 338 р. до н. е. біля міста Херонеї відбулася вирішальна битва. Тут об'єднані сили греків зустрілися з македонським військом. Сили противників були приблизно однакові. Демосфен, який був натхненником греків, бився в лавах афінян простим гоплітом. У цій жорстокій і тирвалій битві грецьке військо зазнало нищівної поразки.

Звістка про поразку греків приголомшила Афіни. Жителі міста почали готуватися до оборони. Проте Філіпп II від вторгнення в Аттику

утримався. Македонському правителю потрібен був афінський флот, тому він уклав з Афінами мир і навіть повернув без викупу полонених.

Незабаром Філіпп II скликав у Коринфі загальногрецький з'їзд, на якому було проголошено мир між усіма грецькими полісами і оголошено війну Персії. Організатором спільного походу проти Персії став Філіпп II.

Зовні грецькі поліси залишалися незалежними. Насправді ж майже вся Греція підпорядковувалася македонському царю, йому греки передали також сухопутну армію та флот.

Повернувшись із Коринфа в Македонію, Філіпп став активно готуватися до походу в Персію, і перші війська були відправлені на узбережжя Геллеспонту. Проте в 336 р. до н. е. македонський правитель був убитий на весіллі доньки. Новим македонським царем був проголошений *Александр*, син Філіппа II.

▲ Херонейський лев. Пам'ятник грецьким воїнам, які загинули у битві при Хероней

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. З іменем якого історичного діяча пов'язують піднесення Македонії?

2. Де відбулася вирішальна битва об'єднаних сил греків з македонським військом? Чим вона завершилася?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Розкажіть про війни між грецькими містами-державами в IV ст. до н. е. Якими були їх наслідки? 2. Яке значення мали реформи Філіппа II для розвитку Македонії?	1. За допомогою карти опишіть розташування Македонії. 2. Охарактеризуйте особистості Філіппа II та Демосфена. Висловіть своє ставлення до цих історичних осіб.	Висловіть судження, чому греки перемогли в V ст. до н. е. Персію, а в IV ст. до н. е. були підкорені Македонією.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Який зв'язок існує між суперництвом грецьких міст-держав і занепадом Греції в IV ст. до н. е.? Поміркуйте, чому важлива громадянська єдність у державі в сучасних умовах.

§ 38. Завоювання Александра Македонського

1. Як Александр завоював Східне Середземномор'я?

ПРАКТИЧНА РОБОТА

У процесі опрацювання матеріалу позначте на контурній карті: 1) напрямки Східного походу Александра Македонського; 2) місця основних битв (із зазначенням дат); 3) кордони держави Александра Македонського.

Після загибелі Філіппа II влада перейшла до його сина *Александра*, двадцятирічного юнака. Довідавшись про це, Демосфен сказав: «На македонському престолі – хлопчисько. Це допоможе нам скинути ярмо і стати знову незалежними». Історія свідчить – щодо «хлопчиська» він помилився.

▲ Бюст Александра Македонського (II-I ст. до н. е.), Британський музей

Правління Александр розпочав з того, що розправився зі своїми ворогами та жорстоко придушив повстання грецьких держав, які хотіли позбутися влади Македонії. Грецькі поліси підтвердили рішення загальногрецького з'їзду в Коринфі і надали Александрові вищу владу для ведення війни з Персією.

У 334 р. до н. е. греко-македонське військо на чолі з Александром переправилося у Малу Азію. Розгромивши персів біля річки Гранік, Александр рушив на південь уздовж Середземного моря. Він підкоряв одне за одним грецькі міста Малої Азії, обіцяючи їм цілковите визволення з перської неволі.

Заволодівши Малою Азією, Александр рушив у Сирію. Йому назустріч виступив перський цар *Дарій III* із величезною армією. Біля міста Ісса відбулася битва, у якій перські війська зазнали поразки. Дарій III утік з поля бою. Александр захопив у полон матір, дружину й двох доньок перського царя.

Майже всі фінікійські міста без опору підкорилися македонському царю. Лише місто Тір відмовилося впустити вороже військо. Його правителі розраховували на неприступність міста, яке було розташоване на скелястому острові, за 800 м від берега.

За допомогою флоту фінікійських міст, що йому здалися, Александр оточив Тір довкруг. Одночасно за його наказом від берега до стін міста насипали в морі дамбу. Потім за допомогою таранів, установлених на кораблях, у стінах зробили невеликий пролом. Захисники міста не одразу його помітили.

Александр разом із воїнами вдерся через пробиту стіну в місто. Запеклий бій тривав і на вулицях. Проте сили були нерівні. Греки та македоняни святкували перемогу. Місто віддали армії на пограбування. Вісім тисяч полонених захисників міста Александр наказав стратити, ще тридцять тисяч мешканців продали в рабство. (*Висловіть судження. Як характеризує цей вчинок Александра?*).

▲ Александр б'ється із Дарієм III при Іссі (мозаїка Александра, Національний археологічний музей Неаполя)

Дарій III зробив спробу розпочати з Александром мирні переговори. В обмін на свою сім'ю Дарій пропонував македонському правителю всю Азію до Євфрату, величезну суму грошей та віддати за нього одну зі своїх дочок. Проте Александр відмовився від цих пропозицій, вимагаючи від перського царя здатися без будь-яких умов.

З Фінікії Александр рушив у Палестину, а потім у Єгипет. Тут македонського царя зустріли як визволителя від перського поневолення. Жерці проголосили його фараоном і богом, сином великого Амона. Александр заснував у західній частині дельти Нілу місто Александрія, яке згодом стало головним портом і другим за величиною та економічним значенням містом Єгипту.

2. У результаті яких подій впало Перське царство?

■ Поміркуйте!

Завдяки чому військо Александра перемогло персів у битві біля селища Гавгамели?

З Єгипту Александр з військом рушив углиб Перської держави, а саме у Дворіччя. Без перешкод греко-македонське військо переправилося у верхів'ях Тигру та Євфрату. Назустріч їм повільно рухалось військо перського царя. Восени 331 р. до н. е. поблизу селища *Гавгамели* відбулась вирішальна битва.

Дарій III для бою вибрав широку рівнину, де його слони та колісниці мали простір для дій. Хоча чисельна перевага була в персів, військо Александра було значно боедатнішим.

Битва розпочалася вранці. Перські колісниці, до яких були прикріплені гострі коси, рушили на греко-македонське військо. Проте македонські лучники перестріляли багатьох візничих, а воїни швидко розступилися і пропустили колісниці між своїми рядами.

У цей час на чолі кінноти Александр пробився до центру перського війська, де був Дарій III. Хоч його оточували охоронці, перський цар так злякався, що втік з поля бою. Його воїни в центрі і на лівому фланзі не витримали натиску греко-македонського війська і так само почали тікати. Александр зі своєю кіннотою завершив розгром перської армії.

▲ Александр вступає у Вавилон (Шарль Лебрен)

Переслідуючи ворога, переможці зайняли Вавилон, Сузи, Персеполь. Захоплена здобич була такою великою, що для її перевезення знадобилося кілька тисяч верблюдів. Александр наказав спалити палац у Персеполі, який прославляв могутність перських царів. Водночас було знищено чудові твори мистецтва. *(Чому так по-варварськи вчиняв Александр?)*

Чи можна виправдати цей вчинок?). Дарій III, який тікав від переслідувачів, був убитий своїми вельможами. Після його загибелі Александр був проголошений царем Азії.

3. Чим завершився похід македонського війська в Середню Азію та Індію?

Хоча Перське царство розпалося, не всі його землі визнавали владу завойовника. Особливо запеклий опір чинили жителі Середньої Азії. За три роки Александру вдалося підкорити лише невелику її частину.

Із Середньої Азії Александр у 327 р. до н. е. повів свої війська в Індію. Він мріяв дійти до «краю землі», який, за уявленнями греків, мав бути за річкою Інд. Грецькі та македонські воїни розгромили армію могутнього правителя Північної Індії *Пора*. Александр мав намір продовжити похід далі на схід і захопити долину річки Ганг. Але воїни, виснажені тривалими походами, тропічними дощами та хворобами, відмовились йти далі. Вони вимагали повернення на батьківщину. Так, у 326 р. до н. е. Александр завершив свій останній похід. Від початку війни з Персією пройшло 8 років.

Повернення з Індії було дуже важким. У притоці Інду було збудовано флот, і на ньому вирушила частина армії, решта йшла вздовж берегів річки. Діставшись гирла Інду, Александр розділив армію на дві частини: флот досліджував морський шлях до Перської затоки, а сам полководець повів армію сухопутним шляхом уздовж південних морських кордонів своїх володінь.

Військо Александра кілька місяців йшло по спекотній, безводній пустелі. За цей час у його війську зникла будь-яка дисципліна, почалися епідемії. Зв'язок із флотом було втрачено; провідники заблукали, і здавалося, що військо Александра так і не досягне мети. Та нарешті, через три

■ Обговоріть у класі!

З якими труднощами відбувся похід війська Александра в Індію та Середню Азію? Як змінилося військо Александра під час походу в Середню Азію та Індію?

▲ Бій війська Александра з військами індійського правителя Пора поблизу річки Гдасп (художня реконструкція)

▲ Александр Македонський відмовляється від води у пустелі (худ. Том Ловелл)

місяці обидві частини армії Александра дісталися Перської затоки. На честь цієї події було влаштовано бучне святкування, розваги і бенкети. Лише на початку 324 р. до н. е. він прибув у Дворіччя. Александр не захотів повертатися в Македонію і зробив своєю столицею Вавилон.

4. Якою була система управління в імперії Александра? Унаслідок греко-македонських завоювань утворилася величезна держава, яка простягалася від Балканського півострова до річки Інд. Історики називають її *імперією Александра*. На її території проживало багато народів, які мали різну культуру і говорили різними мовами. Майже у всіх областях держави Александра управителями були його віддані полководці.

Для укріплення своєї влади Александр у завойованих землях засновував нові міста і розміщував у них загони грецьких та македонських воїнів. Життя таких міст було організоване за грецьким зразком: будувалися театри, храми грецьким богам. Населення поповнювалося за рахунок переселенців із Греції. Багато таких міст було названо на честь македонського полководця – Александріями.

Із часом змінювалися погляди та характер Александра. Він став підозріливим і жорстоким, поведився, як спадкоємець перського царя: носив розкішне перське вбрання, вимагав, щоб полководці падали перед ним на коліна, цілували поли його одягу та поклонялись йому, як богам.

Александр мріяв поєднати народи Європи та Азії і створити єдиний народ єдиного «світового царства», правителем якого буде він сам. Мав плани переселення народів з Азії у Європу і навпаки. У майбутній «світовій державі» за цими планами повинні панувати рівність усіх громадян та їхній добробут, однакова освіта й однаковий одяг для всіх.

У Вавилоні Александр готувався до нових походів, будував величезний флот. Та цим планам не судилося збутися. Влітку 323 р. до н. е. він захворів на лихоманку й помер у віці 32 років.

5. Як і коли розпалася імперія Александра Македонського?

Після смерті Александра Македонського розпочалася тривала й запекла

▲ Зображення Александра Македонського на саркофазі із Сідону

боротьба між полководцями та родичами царя за владу й землі величезної держави. У цій боротьбі загинули мати, дружина, маленький син Александра, чимало його сподвижників. Зрештою держава розпалася на декілька самостійних царств. Головними з них були Македонське, Єгипетське та Сирійське.

Правителями нових держав стали полководці Александра. Їхня влада була спадковою і передавалася від батька до сина. Основною

опорою правителів були переселенці з Македонії та Греції. З їх числа призначалися стратеги, управителі областей, судді та чиновники.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

- ЗНАЮ** 1. У якому році розпочався Східний похід Александра Македонського? Які найбільші битви цього походу ви знаєте?
2. Які країни та народи були підкорені військом Александра Македонського і увійшли до складу його імперії?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Висловіть судження, чому могутнє Перське царство не змогло протистояти війську Александра Македонського. 2. Яка битва Східного походу була вирішальною і призвела до падіння Перської держави? Поясніть чому.</p>	<p>1. Покажіть на карті кордони та столицю імперії Александра Македонського. 2. Уявіть, що ви були учасником Східного походу Александра Македонського. Опишіть як очевидець одну із його битв чи періодів цього походу. Поясніть свій вибір.</p>	<p>1. Наведіть приклади мужності, рішучості, а також жорстокості Александра Македонського. Висловіть особисте ставлення до цього історичного діяча. 2. На прикладі Александра Македонського поміркуйте, який вплив влада справляє на характер людини.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Які ви знаєте мистецькі твори (картини, скульптури, фільми, книги тощо), присвячені життю та діяльності цього історичного діяча? Чим можна пояснити таку увагу до особистості Александра Македонського?

Для допитливих!

«Із біографії
Александра
Македонського»

<http://bit.ly/2Wb6F9k>

§ 39. Культура елліністичної доби (практичне заняття)

1. У чому суть еллінізму?

Після Александра Македонського грецький світ змінився. Його кордони розширилися, оскільки багато греків переселилися на Схід у міста, які були засновані Александром та його наступниками. У країнах Стародавнього Сходу поширилася грецька культура.

Нові міста забудовувалися розкішними палацами, громадськими будівлями, торговими рядами, портиками для прогулянок, парками тощо.

■ Поміркуйте!

Які особливості має доба еллінізму?

■ **Працюймо в групах!**

Уявіть, що вам доручили провести рекламну кампанію з історичного туризму. Підготуйте рекламну листівку чи презентацію про Александрію Єгипетську (I група), Пергам (II група) та про розвиток скульптури доби еллінізму (III група).

З'являються нові типи громадських споруд – бібліотека, *мусейон* (храм муз, науки та мистецтва), які стали науковими центрами. У містах зводили розкішно оздоблені храми, будували театри, гімнасії та стадіони на зразок грецьких. Особлива увага приділялася чистоті вулиць і площ, підтримці благоустрою.

Поширення давньогрецької культури в Єгипті, Сирії, Палестині, Малій Азії називають *еллінізацією*. Період в історії Греції та країн Східного Середземномор'я, від походів Александра до середини I ст. до н. е., одержав назву *доби еллінізму*.

Головні центри елліністичної культури – *Александрія* (Єгипет), *Антіохія* (Сирія), *Пергам* (Мала Азія), а також деякі інші міста.

2. Який вигляд мала Александрія Єгипетська? Александрія була побудована за єдиним планом. Прямі та широкі вулиці ділили місто на рівні квартали. Будинки з білого мармуру прикрашали колони, скульптурні барельєфи. Найбільші вулиці обсаджували деревами, які давали прохолоду в спеку.

◀ Центральна вулиця Александрії Єгипетської (художня реконструкція). Давньогрецький історик Діодор Сицилійський так її описує: «Майже по центру місто прорізає вулиця, що вражає розміром і красою, – вона тягнеться від одних воріт до інших. Уся вона забудована розкішними будинками та храмами»

▲ Александрійський маяк «Фарос» (реконструкція)

▲ Александрійський порт (художня реконструкція)

Александрія була великим портовим містом. Шлях кораблям в Александрійську гавань вказував величезний маяк, який вважався одним із семи чудес світу. Він стояв на маленькому острові Фарос, що сполучався з містом штучним перешийком (дамбою). Маяк був збудований у вигляді башти в три яруси і досягав 110 м висоти. Вісім гранітних колон підтримували купол, увінчаний статуєю морського бога Посейдона. Під куполом горіло багаття. Металеві дзеркала відбивали світло від багаття на відстань до 50 км.

▲ Александрійський музейон (художня реконструкція)

▲ Александрійська бібліотека (художня реконструкція)

Гавані були відгороджені, і перш ніж потрапити в місто, потрібно було в портових митницях сплатити податки за привезені товари. Тут у прибульців відбирали всі книжки, а для власника виготовляли їхні копії. Оригінали відправляли в бібліотеку, яка містилася в *музейоні*. Він був центром тодішньої науки, в якому збирались учені та поети з різних кінців грецького світу. Тут були зали для праці, лабораторії, обсерваторія для спостереження за небесними світилами, їдальня та помешкання для вчених, які жили там за рахунок держави.

У музейоні у величезній бібліотеці зберігалось близько 700 тисяч книжок. Це були рукописи з багатьох країн світу, з найрізноманітніших галузей науки та літератури – історичні, медичні, математичні, філософські праці. У парку при музейоні розташовувалися зоопарк і ботанічний сад.

3. Чим уславився Пергам?

Поруч з Александрією одним із найкрасивіших елліністичних міст був Пергам, побудований терасами, які піднімалися на вершину пагорба до акрополя. Місто мало охайний вигляд, оскільки держава дбала про чистоту та наглядала за правильною побудовою споруд. У Пергамі, як і в інших елліністичних містах, були водогін та каналізація. На терасах містилися гімнасії, святилища і храми. На акрополі – палацові будівлі, храми і бібліотеки.

Пергамська бібліотека мала 200 тисяч рукописів. Жителі Александрії та Пергама змагалися між собою в збиранні книжок. Правителі Єгипту навіть заборонили вивозити з країни папірус. Проте пергамські правителі знайшли вихід. У Пергамі було винайдено новий вид матеріалу для письма –

Александрійський маяк та порт – 3D реконструкція

<http://bit.ly/2W4hADU>

▲ Акрополь Пергама (художня реконструкція Фрідріха Т'єрха, 1882 р.)

Акрополь Пергама.
3-D реконструкція

<http://bit.ly/2XgOxhV>

пергамент. Його виготовляли з добре вичиненої шкіри молоді худоби. Пергамент був значно дорожчим, аніж папірус, проте більш довговічним.

У Пергамі був споруджений величний пам'ятник – Пергамський вівтар Зевса. Він вважався чудом світу вже в давнину. Його прикрашав рельєф, на якому була зображена битва олімпійських богів з гігантами. Довжина рельєфу досягала 120 м, висота – понад 2 м. Скульптори вміло передали жорстокість битви: напружені могутні тіла суперників, спотворені страждання

▲ Пергамський вівтар Зевса (реконструкція в Берлінському музеї Пергамон)

▲ Лаокоон

▲ Ніка (статуя з острова Самофракія)

ми обличчя переможених. Зараз його реконструкція міститься в Берліні, у Пергамському музеї, який спеціально збудували, аби розмістити об'єкт у натуральний розмір.

4. У чому своєрідність мистецтва доби еллінізму?

У добу еллінізму грецькі архітектори, скульптори, художники створили видатні твори мистецтва. Проте характер грецького мистецтва змінився. Храми, палаци, скульптури відзначалися грандіозністю та помпезністю. В архітектурі широко використовували коринфські колони, будівлі прикрашали мозаїкою, фресками.

Видатні грецькі скульптори, які жили на острові Родос, що біля берегів Малої Азії, створили знамениту скульптуру Лаокоона. За переказами, Лаокоон переконував троянців не затягувати в місто дерев'яного коня, в якому сховалися грецькі воїни за порадою богів. Розгнівані боги наслали двох зміїв, які вбили Лаокоона і його двох синів.

Одним із кращих творів елліністичних майстрів є знаменита статуя богині перемоги Ніки, яку встановили на острові Самофракія. На жаль, статуя дійшла до наших днів дуже пошкодженою – без голови і без рук.

Для допитливих!

Які досягнення в науці пов'язані з III–II ст. до н. е.?

<http://bit.ly/2wvMef8>

ОЦІНІТЬ СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ ПІСЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ
Обговоріть у загальному колі. Що було найважливішим для вас на цьому уроці? Що нового ви дізналися? Що виявилось найцікавішим?

Тема 4

СТАРОДАВНІЙ РИМ ЗА ЦАРСЬКОЇ ТА РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДОБИ

§ 40. Природні умови Італії та виникнення міста Рима

1. У чому особливість природних умов Стародавньої Італії?

ПРАКТИЧНА РОБОТА!

За допомогою карти визначте, які народи в стародавні віки заселяли Апеннінський півострів. Опишіть, де вони проживали (у якій частині Апеннінського півострова, біля яких річок чи узбережжя тощо).

На захід від Балкан лежить півострів, схожий на чобіток. Цей півострів називають *Апеннінським* за назвою невисоких Апеннінських гір, які простяглися уздовж півострова. А ще давні греки називали його *Італією*. Із заходу півострів омиває *Тірренське море*, зі сходу – *Адріатичне*, з півдня – *Іонічне*. Усі вони є частинами *Середземного моря*.

Від північних вітрів півострів захищають високі засніжені гори – *Альпи*. Їх називають «стіною Італії». Тому клімат переважно м'який і теплий (середземноморський): сухе й спекотне літо, тепла зима. Заморозки й сніг бувають рідко. Дощів випадає більше, ніж у Греції (найбільше – взимку).

Природні умови півострова сприяли ранньому заселенню берегової смуги, тож тут здавна виникали селища і міста. На узбережжях та в гірських долинах ґрунти дуже родючі. З давніх-давен тут займалися землеробством та розводили велику рогату худобу, свиней, коней, овець, кіз.

2. Коли і як виникло місто Рим?

У пониззі річки Тибр унаслідок об'єднання окремих поселень виникло місто *Рим*. За легендою, його заснували 21 квітня 753 р. до н. е. (день свята богині пастухів Палес) брати *Ромул* і *Рем*. Саме від цієї дати римляни вели своє літочислення.

Рим стояв на семи пагорбах. Найвідоміші з них – *Палатин*, *Авентин* і *Капітолій*. Раніше за інші було заселено Палатинський пагорб на березі річки Тибр. Він став із часом найпочеснішим місцем, де селилися багаті та знатні люди. Трохи пізніше був заселений Авентин. На ньому здебільшого жили люди прості. Найвищий з римських пагорбів – Капітолій. Там було збудовано фортецю та головний храм міста, присвячений богу Юпітеру. Інші римські пагорби називалися Квіринал, Вімінал, Есквілін і Целій.

Між пагорбами було величезне болото. Римляни осушили його і влаштували ринкову площу (форум).

▲ Капітолійський пагорб у Римі з храмом Юпітера (художня реконструкція)

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Позначте на контурній карті: а) географічні назви, виділені в підручнику курсивом; б) народи, які населяли Апеннінський півострів у давнину; в) місто Рим; г) грецькі міста-колонії.

3. Яким був суспільний лад Риму в найдавніші часи?

Понад два століття, із 753 до 510 рр. до н. е., Римом правили *царі*, яких вибирав народ. Першим римським царем, згідно з переказами, був Ромул. Цар у Римі був одночасно полководцем, суддею і головним жерцем міста. Тому цей період в історії Риму називають «царським».

Важливі для всіх мешканців міста рішення (зокрема про оголошення війни, укладення миру, вибори нового царя) приймалися римлянами на

■ Працюймо в парі!

Які верстви населення були в Римі в царський період? Порівняйте їхнє становище в суспільстві.

народних зборах. Рішення народних зборів мав затвердити *сенат*, що в перекладі означає «рада старійшин». Члени його – *сенатори* – призначалися довічно і користувалися великою пошаною. Сенат разом із царем затверджували або відхиляли рішення народних зборів.

У царський період римляни жили великими родовими общинами – фаміліями. Нащадків найдавніших жителів Рима (корінне населення), які входили до родових общин, називали *патриціями* (від латинського слова «патер» – батько), тобто «нащадки батьків». Вони пишалися тим, що їхні предки були засновниками міста. Поступово патриції перетворилися на привілейовану верству населення.

Крім патриціїв, у Римі були ще *плебеї*. Ці люди та їхні нащадки переселилися до Рима з інших місць. Вони не входили до римської общини й, очевидно, жили спочатку за міською межею, на Авентині. Плебеї були вільними людьми, але, на відміну від патриціїв, не мали громадянських прав: вони не брали участі в народних зборах, не служили у війську, навіть шлюби їх з патриціями вважалися незаконними.

Утім, плебеї не мирилися зі своїм становищем, а вели мирну боротьбу за свої громадянські права. На той час вони становили більшу частину трудового люду Риму. У їхніх руках зосереджувалась майже вся римська торгівля, ремесла. Були випадки, коли вони на знак протесту покидали межі Рима разом зі своїми сім'ями. Назрівав громадянський вибух.

4. Яку реформу провів Сервій Туллій?

Шостий цар Риму *Сервій Туллій* у VI ст. до н. е. здійснив важливу реформу, за якою плебеї були допущені до служби у війську і відповідно одержали певні громадянські права: брати участь у народних зборах, займати виборні посади (щоправда, не всі), брати участь у розподілі державних і захоплених земель тощо. Відповідно до реформи, голосування відбувалося вже не за родами, а в межах новостворених територіальних округів.

Сервій Туллій, як і Солон в Афінах, поділив усе вільне населення Риму (і патриціїв, і плебеїв) на п'ять майнових розрядів залежно від рівня доходів. Водночас до уваги бралось не будь-яке майно, а земля.

Кожен розряд повинен був виставити певну кількість воїнів. Багатші громадяни (переважно це були патриції) виставляли більше воїнів. Відповідно вони мали більше голосів на народних зборах і могли завжди домовитися між собою.

Сенат – (лат. *Senatus* – рада старійшин), один з найвищих державних органів у Стародавньому Римі. У царську добу – рада старійшин патриціанських родів.

Патриції – нащадки найдавніших, корінних жителів Риму. З часом до патриціїв почали відносити лише родову знать.

Плебеї – незнатне, вільне населення Риму, яке не входило в патриціанську общину і в ранній період історії Риму не мало громадянських прав.

▲ Сервій Туллій
(гравюра XVI ст.)

Громадяни, які не увійшли ні в один із п'яти розрядів, називалися *пролетарями*, тобто «неі-мущими» (лат. *Pro* – «потомство», оскільки, окрім дітей, у них нічого не було). *У результаті цієї реформи виникають нові відносини, а саме: відбувається перехід від родоплемінних відносин до держави у формі поліса. До початку V ст. до н. е. Рим перетворився на громадянську общину – поліс.*

■ Працюймо разом!

Порівняйте реформи Сервілія Туллія в Римі та Солона в Афінах. Що у них було спільного, а що – відмінного?

5. За що римляни вигнали Тарквінія Гордого?

Останнім, сьомим, римським царем був *Тарквіній Гордий*. Він захопив владу силоміць: за допомогою невдоволених патриціїв скинув та вбив попереднього царя. Правив Тарквіній деспотично – не рахувався з думкою сенату, вдавався до страт, вигнань. Його постійно супроводжували охоронці. Проте з часом чаша терпіння римлян переповнилась. Вони вигнали царя з Рима разом із сім'єю в Етрурію, звідки ті й походили родом. Відбулася ця подія 509 р. до н. е.

▲ Тарквіній Гордий

Римляни поклялися ніколи більше не терпіти над собою царської влади. Спроба етрусків силою відновити владу Тарквінія закінчилася невдачею. Так завершився в Римі царський період.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Які народи заселяли Давню Італію? 2. Де й коли виникло місто Рим?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Опишіть природні умови Італії. Яким заняттям населення вони сприяли? 2. Як ви розумієте поняття: «патриції», «плебеї» і «сенат»? 3. Хто та як управляв Римом за найдавніших часів?	1. Порівняйте устрій римського суспільства після реформи Сервія Туллія з давньогрецьким часів Солона. 2. Від якого року римляни вели своє літочислення? Подумайте, як відповів би римлянин на запитання: «У якому році проголошено Римську республіку?»; «У якому році відбулася Марафонська битва?».	Після реформи Сервія Туллія правове становище людини в суспільстві стало визначатися не за походженням чи знатністю, а за майновим станом. Багато римлян визнавали такий порядок справедливим, вважаючи, що чим більшим є внесок людини у захист батьківщини, тим ширшими повинні бути її громадянські права. Чи згодні ви з такою думкою?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

За допомогою довідкової літератури чи Інтернету дізнайтеся, у яких сучасних державах є такий державний орган, як сенат. Які його повноваження? Чи подібні вони до повноважень сенату в Римі царського періоду?

Легенда про заснування Рима

<http://bit.ly/30U7J7D>

§ 41. Римська республіка в V – середині III ст. до н. е.

1. Яким був державний устрій Римської республіки?

Вигнавши Тарквінія Гордого, римляни проголосили *республіку*, тобто виборне правління. Ця подія, як вважали римські історики, відбулася 509 р. до н. е. Римська республіка мала три основні гілки влади: *народні збори*, *сенат* і *магістратів* (посадових осіб).

У Римі, як і в Греції, господарем держави вважався народ. Народні збори приймали закони й обирали посадових осіб – *магістратів*. Пропозиції, які виносили на збори, не можна було ні обговорювати, ні змінювати – лише прийняти або відкинути цілком. Їх попереднє обговорення відбувалося на особливих зібраннях.

Посадових осіб обирали терміном на один рік. За свою роботу вони звітували перед народними зборами. Посадові обов'язки виконували безоплатно. Утім, більшість виборних посад прибрали до своїх рук патриції. Тільки вони могли обиратися консулами, суддями, градоначальниками, скарбниками.

Вищими посадовими особами були два консули, які замінили вигнаних царів. Вони володіли царською владою – *імперієм*, що давало їм право командувати військом і вершити суд. Їх обирали народні збори з-поміж патриціїв. У них було менше влади, ніж у колишніх царів, оскільки їх було двоє і кожен міг протидіяти іншому. Крім того, у мирний час з усіх питань консули повинні були радитися із сенатом. І тільки під час військового походу влада консулів була необмеженою.

Наймогутнішим державним органом Римської республіки був *сенат*. Він складався із 300 осіб. Сенат затверджував рішення народних зборів, складав бюджет витрат і прибутків, керував державним майном, оголошував набір до війська, визначав кількість солдатів та грошей на війну, приймав послів з інших країн, вводив чи забороняв нових богів.

▲ Консул (зліва) і сенатор (сучасна художня реконструкція)

■ Працюймо в парі!

Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання. Народні збори Риму більше подібні на збори спартанців чи афінян? Яку посаду в Стародавньому Римі ви хотіли б посісти? Чому?

Республіка (латин. – справа народу) – це така форма державного правління, за якої верховна влада у державі належить народу. Органи державної влади обираються на певний термін та мають чітко визначені повноваження. Державна влада в республіці поділяється на законодавчу, виконавчу, судову.

У разі крайньої небезпеки для держави призначався *диктатор*. Йому були підпорядковані усі три гілки влади, включаючи консулів. Диктаторська влада обмежувалася лише терміном – вона не могла тривати понад 6 місяців.

Диктатор – посадова особа в Стародавньому Римі, якій передавали всю повноту влади у разі небезпеки для держави (війна, повстання тощо).

▲ Цицерон викриває Катіліну (картина Чезаре Маччарі). На картині зображено засідання сенату в Римі

2. Чим завершилася боротьба патриціїв і плебеїв?

Після падіння царської влади загострилися суперечності між патриціями і плебеями. Для незадоволення плебеїв було дві основні причини. По-перше, патриції захопили усі державні посади, створені після вигнання царя. По-друге, значна частина плебеїв страждали від боргів та нестачі землі. У 494 р. до н. е. плебеї, які склали основу війська, пішли з Рима і забажали створити нову общину.

Зрештою патриції погодилися на створення виборної посади *народних трибунів* – особливих плебейських захисників. Спочатку їх обиралося двоє, а згодом – десятеро. Особа народного трибуна оголошувалася священною і недоторканною. Він мав право скасувати рішення консулів і сенату. Для цього йому потрібно було вимовити слово *вето*, що латинською мовою означає «забороняю».

Народні трибуни не мали права залишати Рим більше ніж на добу. Двері їхніх будинків мали бути постійно відчиненими для громадян, що потребували захисту.

Наприкінці IV – на початку III ст. до н. е. було прийнято закон, який відміняв боргову кабалу. Боржник, не маючи грошей для виплати боргу, віддавав лихварю все своє майно, але сам залишався вільним і недоторканим. З часом плебеї отримали доступ до всіх державних посад.

Таким чином, результатом боротьби патриціїв і плебеїв було встановлення громадянської рівноправності. Усі громадяни Римської республіки стали рівними перед законом незалежно від багатства та знатності.

Вето (латин. – забороняю) – право посадової особи заборонити або припинити введення в дію того чи іншого рішення чи закону.

▲ Римські громадяни: патриції та плебеї (сучасна художня реконструкція)

3. Як було організоване римське військо?

Багатьма перемогами Рим завдячував своїй організованій і добре озброєній, як на той час, армії. До римського війська набирали тільки повноправних громадян.

▲ Шикуння легіону. Порівняйте це з македонською фалангою

На чолі його стояли два консули. Кожен з них командував декількома легіонами. До легіону входило 4200 піхотинців і 300 вершників. Легіон поділявся на невеликі загони – *маніпули*, які склалися з двох *центурій*. Такі мобільні загони успішно билися не тільки на рівнині, а й у лісі, в горах.

Легіон – військове з'єднання в армії Стародавнього Риму.

▲ Римські легіонери (реконструкція)

У римській армії використовували облогові механізми. Для перекидання воїнів через ворожі фортечні мури застосовували «ворони» – абордажні трапи. Крім того, римляни користувалися металевими механічними пристроями: катапультами, балістами, скорпіонами та ін.

4. Як і коли Рим підкорив Італію?

На Апеннінському півострові проживало до 12 народностей. Понад 200 років між ними та Римом точилися війни. Римські правителі у відносинах з іншими народностями проводили *політику «батога і пряника»*. Чим більше послуг надавали жителі якогось міста Риму в його війнах, тим більше прав римського громадянина вони здобували. Народності й міста, що воювали проти Риму, після їх підкорення не одержували жодних прав.

Зрадити було ще небезпечніше. Римляни руйнували міста зрадників, а жителів продавали в рабство. Тож краще було добровільно підкоритися Риму, ніж воювати проти нього.

Римляни використовували будь-які суперечності серед своїх ворогів. Вони намагалися посварити народності між собою, щоб не допустити їхнього об'єднання, а вже потім підкорювали їх одну за одну. Правилем Риму було: *«Розділяй і владарюй»*.

Діючи таким чином, римляни до середини III ст. до н. е. завоювали всю Італію. Тільки на півночі, в долині річки По, свою незалежність зберегли галли. На півдні володіння римлян підступили до острова Сицилія, де вони зіткнулися ще з одним могутнім загарбником – Карфагеном.

Задача з лічби років. Що було раніше: проголошення республіки в Римі чи утворення єдиної держави в Китаї? Наскільки раніше?

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. У якому році в Римі було проголошено республіку?

2. Розкажіть про права та обов'язки народних трибунів.

3. Які органи влади були в Римі часів республіки? Якими справами вони керували?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Поясніть поняття «республіка», «диктатор», «вето», «легіон», «народний трибун».</p> <p>2. Висловіть судження про значення посади народних трибунів для плебеїв.</p> <p>3. Як римляни завоювали Італію? Якими правилами вони керувалися щодо підкорених народів?</p>	<p>1. Порівняйте управління Афіньською державою часів Перикла та Риму часів республіки. Що було подібного, а що – відмінного?</p> <p>2. Опишіть римське військо III ст. до н. е. Порівняйте його з давньогрецьким.</p>	<p>1. Охарактеризуйте особливості республіканського устрою в Римі. Дайте оцінку такому порядку в управлінні державою.</p> <p>2. Уявіть, що ви присутні на засідання сенату в Римі. Спробуйте сформулювати основні вимоги римських плебеїв від особи їхнього представника (народного трибуна).</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Проведіть дослідження. Що нині означає слово «вето»? У яких випадках і хто може застосовувати право вето? Для відповіді на ці запитання скористайтеся інформаційними ресурсами (довідкова література, Інтернет тощо).

Для допитливих!

Нашестя галлів на Рим

<http://bit.ly/30Wte7D>

Піррова перемога

<http://bit.ly/2Z0isvs>

§ 42. Релігія, сім'я та звичаї римлян у період Республіки (практичне заняття)

1. Яким богам поклонялися давні римляни?

У житті римської громадянської общини велику роль відігравали релігія та звичаї. Кожен був зобов'язаний брати участь в обрядах своєї фамілії та громадянської общини. Римські боги були дуже схожі на грецьких: їх навіть називали і латинськими, і грецькими іменами.

Головним богом римлян був *Юпітер* (у греків – Зевс). Він вважався божеством денного світла та блискавки. На честь Юпітера римляни влаштовували *Великі Римські ігри*, які проходили

■ Пригадайте!

Що називається релігією? Яку роль відіграють релігійні вірування у житті людей?

■ **Працюймо разом!**

Порівняйте давньоримських богів з давньогрецькими. Що було спільного, а що – відмінного?

щороку. У цирку, розташованому в долині між Палатинським та Авентинським пагорбами, проводили змагання атлетів і колісниць. Із часом храм Юпітера на Капітолії став головним храмом Рима. Бокові приміщення в храмі присвячувалися дружині та доньці Юпітера – богиням *Юноні* та *Мінерві*.

▲ Капітолійська триада: Мінерва, Юпітер, Юнона

▲ Статуя Марса з римського Форуму Нерви

▲ Скульптура Діани Версальської з маленьким оленем (Лувр)

Діва Мінерва (грецька Афінa) була покровителькою наук, ремесел, мистецтва. Юнона¹ (грецька Гера) була богинею одружених жінок. На її честь 1 березня відзначали свято – *матроналії*.

Селяни вшановували богів землеробства. Господаркою хлібних полів була *Церера* (грецька Деметра), богом вина – *Лібер* (грецький Діоніс). Богиня *Діана* (грецька Артеміда Ефеська) вважалася покровителькою всіх латинян і захисницею простих людей – плебеїв і навіть рабів. Храм Діани на Авентині був притулком для рабів-утікачів.

Великою шановуваною у римлян бог війни *Марс* (грецький Арес), якого вони вважали своїм прабатьком. Як покровителя народних зборів, його ще називали *Квірином*. Зазначимо, що Квірином римляни іноді називали свого першого царя Ромула, якого вважали сином бога Марса, а самих римських громадян – *квіритами*.

▲ Сучасна реконструкція первісного вигляду храму Вести

¹ У північній частині Капітолію був окремий храм на честь Юнони-порадниці, латинською – Монети. При храмі працювали ремісники, які карбували гроші. Звідси пішла назва «монета».

Римляни вірили, що їхня держава існуватиме доти, доки горить вогонь *Вести* – богині домашнього вогнища. *Диви-весталки*, жриці Вести, зберігали потаємні святині, вивезені Енеєм із Трої. Вони також здійснювали різноманітні обряди та підтримували священне полум'я – вогнище всієї Римської держави.

Цікаво знати. У римлян, як відомо, було багато богів. Кожне явище, кожен предмет мали своє божество: зокрема, існували боги дороги, лісу, струмка, вогнища. Навіть зерно, кинуте в землю, мало свого окремого бога, друге божество відало ростучим колосом, третє – квітучим колосом, четверте – вже достиглим. 43 боги керували життям дитини: був бог першого крику дитини, бог колиски, бог дев'ятого дня дитини і т. д.

▲ Античні весталки (картина Жана Рау)

2. Яку роль у житті римлян відігравали релігійні обряди?

Обряди мали великий вплив на життя римлян. Потрібно було знати, до якого бога звертатися в тому чи іншому випадку, які слова при цьому вимовляти, які давати обітниця та приносити жертви. Найменша помилка, на думку римлян, могла зіпсувати всю справу.

Кожна сім'я мала своїх домашніх богів-покровителів: *ларів* і *пенатів*. Пенати вважалися охоронцями дому, які дбали про благополуччя і добробут сім'ї. Звідси походить вираз «повернутися до своїх пенатів», тобто додому. Ларами називалися добрі душі померлих предків. Вони піклувалися про сім'ю та її благополуччя за межами дому. У кожного члена сім'ї був свій дух-покровитель, якого називали *генієм*.

У кожному давньоримському будинку було спеціальне місце поклоніння домашнім богам-покровителям, яке називалося *ларарієм*. Це могла бути або спеціальна кімната або спеціальна шафа, ніша чи розпис на стіні. Щоранку римляни молилися біля ларарія, після трапез залишали підношення з їжею і вином, просили успіху і захисту, а від'їжджаючи, – щасливої дороги. У дні народження та в інші сімейні свята ларарії прикрашали квітами.

▲ Реконструкція ларарія (музей у Неймегені)

▲ Домашні боги (художник Дж. У. Уотерхаус)

■ Поміркуйте!

Яку роль відігравала релігія в повсякденному житті римлян?

3. Якими були особливості родинного життя у Римі?

■ Працюймо в парі!

Порівняйте родинне життя в Римі часів Республіки та Афінах (чи Спарті). Що було спільного, а що – відмінного? Чим відрізнялося становище жінки в Римі та в Греції?

▲ Римлянин з бюстами своїх предків (давня статуя). Поміркуйте, чому римлянин зображений з бюстами предків

▲ Матрона (давня статуя)

У царську добу та часи Ранньої Республіки¹ римляни жили за «батьківськими звичаями». Головним у сім'ї був чоловік. Усі інші члени родини повністю йому підкорялися.

Дітей виховували в дусі поваги до вірувань і звичаїв предків. Ідеал молодого громадянина в Римі – це слухняний син і дисциплінований воїн. Кожен юнак мав пройти обов'язкову дворічну службу у військових таборах чи походах. Лише після цього він ставав повноправним римським громадянином.

Римські жінки користувалися великими правами та пошаною в суспільстві. Одружена римлянка називалася *матроною*. Вона була повною господинею в домі. Благородним заняттям жінки було прядіння вовни. На відміну від грецьких жінок, римлянки могли вільно виходити поміж люди. Римські матрони ходили з чоловіками в гості та були присутні на домашніх бенкетах.

В основі римського чоловічого й жіночого костюмів була туніка². Зверху на туніку чоловіки-громадяни вдягали тогу – полотно вовняної тканини, яку

драпірували навколо тіла через ліве плече так, що руки залишалися вільними. Знатні римлянки поверх туніки носили *столу*, ширшу і довшу, ніж туніка. Якщо туніка була з рукавами, столу вдягали без них, і навпаки. Верхнім жіночим одягом був плащ, що драпірувався і нагадував формою грецький гіматій – *палла*.

ОЦІНІТЬ СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ ПІСЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Продовжіть речення «На цьому практичному занятті я дізнався/дізналася про..., навчився/навчилася..., зрозумів/зрозуміла...»

¹ Рання Римська Республіка – період в історії Стародавнього Риму з 509 до 265 рр. до н. е.

² Туніка являла собою перекинута на плечах полотно завдовжки до колін (чоловіча) або до кісточок (жіноча), з вирізом для голови. Боки зшивали, залишаючи отвори для рук (пізніше стали пришивати рукави).

§ 43. Утворення Римської середземноморської держави

1. Чому між Римом та Карфагеном розпочалися війни?

Римляни не обмежилися завоюванням Апеннінського півострова, вони прагнули вийти за його межі, до Середземного моря. Насамперед вони намагалися захопити багату на хліб Сицилію, на території якої в II ст. до н. е. були карфагенські володіння. Так у районі Сицилії зіткнулися інтереси двох сильних держав – Риму та Карфагену. Це призвело до кровопролитних воєн між ними, які тривали 118 років. Ці війни дістали назву Пунічних, оскільки римляни називали карфагенян *пунами*.

У 264 р. до н. е. Рим і Карфаген вступили у війну за володіння островом Сицилія. Розпочалася *Перша Пунічна війна*. Війна йшла з перемінним успіхом. Римляни мали значну сухопутну армію, проте в них не було великого військового флоту. Карфаген, навпаки, мав перевагу на морі й невелику сухопутну армію з найманців.

За час Першої Пунічної війни римляни побудували і втратили п'ять флотів. З часом вони навчилися споруджувати добротні бойові кораблі та успішно вести морські бої. У 241 р. до н. е. римляни перемогли карфагенян на морі. Карфаген визнав себе переможеним і за умовами мирного договору віддав Сицилію та деякі інші острови під владу Риму, випустив усіх бранців та зобов'язався заплатити Римові 3200 талантів (близько 84 т срібла). Острів Сицилія став першою римською провінцією. Так завершилася Перша Пунічна війна.

▲ Карфагенські воїни – важкий піхотинець та вершник (сучасна художня реконструкція)

■ Пригадайте!

Які народи вели жваву торгівлю на Середземному морі? Яке з міст-колоній, заснованих фінікійцями, було наймогутнішим?

■ Обговоріть у класі!

Як відбувалася і чим закінчилася Перша Пунічна війна?

Провінції у Стародавньому Римі – підвладні римлянам території поза Апеннінським півостровом, якими керували римські намісники. Вони вважалися власністю римського народу і сплачували Римові податки.

2. Яким був початок Другої Пунічної війни?

І Карфаген, і Рим були незадоволені результатами Першої Пунічної війни. Карфаген сподівався повернути собі Сицилію, а римляни хотіли захопити й пограбувати багатий Карфаген. Нова війна була неминучою. Потрібен був лише привід.

У 218 р. до н. е. карфагенське військо на чолі з молодим полководцем *Ганнібалом* захопило та зруйнувало іспанське місто Сагунт, що було в союзі з Римом. Римляни відправили в Карфаген посольство, яке зажадало видачі Ганнібала. Проте карфагенський уряд відмовився. Тоді римські послы оголосили Карфагену війну. Так навесні 218 р. до н. е. почалася *Друга Пунічна війна*.

Карфагенська армія, яка складалася з піхоти, кінноти та бойових слонів, вирушила з Іспанії до Італії. Наприкінці вересня армія Ганнібала підійшла до Альп. Надзвичайно тяжким був гірський перехід: карфагенська армія зазнала значних втрат. Під час цього небезпечного переходу Ганнібал переніс тяжку хворобу і втратив одне око. Проте поява військ Ганнібала в Італії стала для римлян повною несподіванкою.

Захопивши Північну Італію, армія Ганнібала обминула Рим і пішла на південь Апеннінського півострова. 2 серпня 216 р. до н. е. біля містечка Канни відбулася одна з найвеличніших в історії битв. Римська армія була оточена з усіх боків і розгромлена. Втрати римлян були величезними – близько 50 тисяч воїнів.

■ Поміркуйте!

Чи правильно вчинив Ганнібал, подолавши Альпи і втративши ледь не половину війська та майже всіх слонів?

Битва при Каннах

<http://bit.ly/2YVtLoD>

Здавалося, загибель Римської держави була неминучою. Проте після страшної поразки римський народ проявив високу мужність і патріотизм. До війська було призвано усіх громадян. На державні кошти викупили та озброїли вісім тисяч молодих рабів. Крім того, Середня Італія залишилась вірною Риму, що дало змогу римському сенату швидко відновити армію. Незабаром римські збройні сили налічували 25 легіонів.

3. Яким був подальший хід війни?

Після битви при Каннах Ганнібал запропонував розпочати переговори про мир, але римський сенат відмовився. Війна набувала затяжного характеру. Римляни уникали рішучих боїв з Ганнібалом, спрямовуючи усі сили на облогу тих міст, які перейшли на бік карфагенян.

Молодий римський полководець *Публій Корнелій Сципіон* склав план витіснення Ганнібала з Італії. З військом він прибув до Іспанії, звідки карфагеняни одержували всі свої підкріплення. Після кількох років війни Сципіону вдалося переманити більшість союзників Карфагена на свій бік. Крім того, римське військо висадилося неподалік Карфагена.

▲ Перехід військ Ганнібала через Альпи (художня реконструкція)

■ Працюймо разом!

Покажіть на карті похід Ганнібала: Карфаген – Сагунт – Піренеї – пониззя річки Рони – Альпи – верхів'я річки По – Піренеї.

■ Обговоріть у класі!

Чому перші великі поразки на початку Другої Пунічної війни не виснажили сили Риму?

▲ Битва при Замі (Корнеліс Корт)

Весною 202 р. до н. е. біля міста Замі (розташоване на південь від Карфагена) римський полководець Сципіон завдав нищівної поразки Ганнібалу. Самому карфагенському полководцю пощастило втекти до Сирії.

У 201 р. до н. е. було підписано мир між Римом і Карфагеном. За його умовами Карфаген втрачав усі свої володіння за межами Африки, передавав Риму всіх бойових слонів та флот (окрім 10 кораблів) і зобов'язувався впродовж 50 років виплачувати переможцям величезні кошти. Ці умови остаточно підірвали військову могутність Карфагена.

У II ст. до н. е. римляни воювали не лише з Карфагеном. Вони встановили контроль над Балканським півостровом, перетворивши Македонію та Грецію у свої провінції.

4. Як розгорталися події Третьої Пунічної війни (149–146 рр. до н. е.)?

Римляни боялися відродження Карфагенської держави і повторення страхіть Другої Пунічної війни. Тож 149 р. до н. е. Рим оголосив Карфагену війну. Римське військо висадилося в Африці й обложило місто. Почалася Третя Пунічна війна.

Упродовж двох років тривала облога Карфагена римлянами. Вдень і вночі жителі міста виготовляли зброю, будували катапульти й балісти, лагодили стіни, жінки обрізали своє волосся і плели з нього мотузки для металевих машин. Лише навесні 146 р. до н. е., коли в місті почалися голод і хвороби, римляни вдалися до штурму Карфагена. На одній ділянці стіни, яку обороняв загін, що знемагав від голоду, римлянам вдалося проникнути в місто.

Шість днів точився жорстокий бій на вузьких вулицях міста. Карфагеняни відчайдушно обороняли кожен будинок. На сьомий день римляни підійшли до карфагенського акрополя – Бірси, де укривалося близько 50 тисяч жителів – головним чином жінки, діти, старі люди. Римський полководець у разі здачі обіцяв помилувати їх. І обложені жителі здалися. Тільки кілька сотень чоловік, переважно римські перебіжчики, не побажали здатися. Вони підпалили храм і майже всі загинули у вогні. Карфагеняни, що здалися, були продані в рабство, а місто віддано на пограбування воїнам і вщент зруйноване.

Більшу частину карфагенських володінь римляни перетворили в провінцію Африку. Пізніше під владу Риму підпали Іспанія та грецькі міста в Малій Азії.

Таким чином, у II ст. до н. е. Рим перетворився у велику середземноморську державу. Його володіння охопили все Середземномор'я – і на заході, і на сході. Останні середземноморські царства – Сирія та Єгипет – потрапили під владу Риму в I ст. до н. е.

■ Працюймо в парі!

На основі тексту та ілюстрацій опишіть штурм римлянами Карфагена. Яке враження справила на вас ця подія?

▲ Штурм римлянами Карфагена (художня реконструкція)

▲ Триумф у Римі (художня реконструкція). Нагородою полководцю був триумф – урочистий в'їзд на колісниці до вершини Капітолію Священною дорогою. Добитися триумфу було нелегко, він був винагородою лише за розширення кордонів держави або вирішальну і дуже важливу перемогу над зовнішнім ворогом

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Чому війни між Римом та Карфагеном називаються Пунічними?

2. Назвіть основні події Пунічних війн. 3. Які території Рим завоював у II ст. до н. е?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Як завершилася Друга Пунічна війна?</p> <p>2. У чому головна особливість Третьої Пунічної війни?</p>	<p>1. Позначте на контурній карті основні події Пунічних війн та напрями походів військ.</p> <p>2. Назвіть причини Пунічних воєн. Що стало приводом до Другої Пунічної війни? Яка відмінність між приводом і причиною?</p>	<p>1. Які цілі переслідували Рим та Карфаген в Пунічних війнах? Чи можна їх вважати справедливими для кожної зі сторін?</p> <p>2. Які, на вашу думку, причини перемог Риму над Карфагеном? Свою відповідь аргументуйте.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ Висловіть судження, чи могли Рим та Карфаген вирішити суперечності, що призвели до Пунічних війн, мирним шляхом. Чому важливо міждержавні суперечності вирішувати шляхом перемовин?

§ 44. Розорення селян в Італії. Брати Гракхи. Початок громадянських чвар у Римі

1. Якими були причини розорення римських селян? Які це мало наслідки?

Пунічні війни значно вплинули на життя римлян. Завойовницькі війни та провінції казково збагачували римську знать, водночас розорювали селян Італії.

Селян, які служили у війську, надовго відривали від роботи на землі. Їхні господарства поступово занепадали, а з провінцій ввозили дешевий хліб. Низькі ціни на хліб робили рільництво не вигідним для селянина.

Крім того, війни мали ще один негативний наслідок. Селяни-воїни з часом відвикали від тяжкої хліборобської праці, звалили жити за рахунок військової здобичі та солдатської плати. Тому між походами вони вважали за краще байдикувати в місті, ніж працювати в полі. Міську бідноту, яка жила за рахунок суспільства, мала подачки від багатіїв та продавала свої голоси на виборах, називали *пролетаріатом* або *люмпен-пролетаріатом*.

■ Обговоріть у класі!

Порівняйте причини розорення селян у Римі та Греції.

Поміркуйте, чому римський вислів «Горе переможеним» з часом набув протилежного змісту: «Горе переможцям».

2. У чому суть земельного закону Тиберія Гракха?

Багато знатних римлян розуміло, що для покращання становища селян у державі необхідна земельна реформа. Проекти нового земельного закону запропонували *брати Гракхи – Тиберій і Гай*. Походили вони зі знатної плебейської родини.

У 133 р. до н. е. народні збори обрали старшого з братів, Тиберія, народним трибуном. Він запропонував проект нового земельного закону, за яким римська сім'я могла користуватися не більш як 250 гектарами державної землі. Решту повертали державі і заново ділили поміж збіднілими плебеями. Ця земля навечно залишалася в селянина і передавалася в спадок, але її не можна було продавати.

Проект закону Тиберія Гракха було ухвалено народними зборами, але він зустрів опір з боку великих землевласників та сенаторів. Під час чергових виборів народних трибунів противники земельного закону спровокували сутичку та вбили Тиберія і близько трьохсот його прибічників.

Навіть після загибелі Тиберія сенат не наважився ліквідувати комісію з розподілу землі. Незважаючи на супротив великих землевласників, вона продовжила успішно діяти.

3. Діяльність Гая Гракха

У 123 р. до н. е. народним трибуном було обрано Гая Гракха, молодшого брата Тиберія. Він запропонував закон про створення колоній за межами Італії. Жителям-переселенцям виділяли великі наділи землі. Завдяки Гаю Гракху ще десятки тисяч римських селян одержали землю.

На користь бідних громадян Гай впровадив хлібний закон, за яким не-заможні жителі Рима щомісяця одержували з державних комор певну кількість зерна за зниженою ціною або й задарма. Цим він прихилив на свій бік широкі верстви найбіднішого населення міста. Проте закон надто обтяжував державну скарбницю, ринкові ціни на хліб різко знизилися, що призводило до занепаду хліборобства. У Рим по дармовий хліб ринула маса людей, які не бажали працювати, а поповнювали ряди римського пролетаріату.

Чимало рішень Гай Гракх проводив через народні збори всупереч сенату та іншим посадовим особам. Тому вороги Гая докладали зусиль, аби підірвати його авторитет.

■ Обговоріть у класі!

Чи справедливим був земельний закон, запропонований Тиберієм Гракхом? Поміркуйте, чому навколо земельної реформи розгорнулася така запекла боротьба.

▲ Скульптура «Брати Гракхи» (Ежен Гійом)

■ Поміркуйте!

Які позитивні та негативні наслідки мали закони про створення колоній та хлібний, запропоновані Гаєм Гракхом?

Коли під час чергових виборів Гай Гракх не був обраний трибуном, його прибічники озброїлися і зайняли Авентинський пагорб. Проти них сенат послав війська. Почався штурм Авентину. Прихильники Гая мусили відступати. Спускаючись із пагорба, Гай вивихнув ногу і, аби не потрапити в руки ворогів, наказав своєму рабу вбити його. Тоді на Авентині загинуло близько трьох тисяч прибічників Гая Гракха.

▲ Смерть Гая Гракха (картина Франсуа Жан-Батіста Топіно-Лебрена)

4. Як римська армія перетворилась на засіб досягнення влади?

Після загибелі братів Гракхів почалося масове обезземелення селян. Утрапивши землю, вони подавалися в Рим, де роздавали дешевий хліб і можна було якось заробити. Це негативно впливало на боєздатність римського війська, оскільки служити в ньому могли лише громадяни, які мали земельну власність.

У 107 р. до н. е. консулом був обраний *Гай Марій*. Він провів важливу *військову реформу*. Відтепер у військо набирали всіх, хто бажав, – незалежно від їхнього майнового стану. Солдати стали озброюватися за рахунок держави та одержувати платню, а після завершення служби – земельний наділ. Окрім того, Марій обіцяв віддавати солдатам частину здобичі. Термін служби в армії становив 16 років. Таким чином, *римське народне ополчення перетворилося в наймане професійне військо*.

Раніше солдати прагнули якнайшвидше закінчити війну і повернутися на батьківщину, до свого господарства. Відтепер вони прагнули до нових походів, які обіцяли здобич і збагачення. Поступово наказ воєначальника стає для воїнів важливішим, аніж авторитет державних органів влади.

5. Як розпочалася перша громадянська війна?

Весною 88 р. до н. е. розпочалася війна Риму із Понтійським царством. Ця війна обіцяла римлянам чималу здобич. Тому навколо призначення головнокомандувача розгорнулася боротьба між двома полководцями – Гаєм Марієм та *Луцієм Корнелієм Суллою*. Сенат доручив вести цю війну Суллі. Утім, рішення народних зборів було іншим, вони доручили вести війну Гаю Марію. Проте армія Сулли, яка стояла на півдні Італії, не бажала втрачати своїх сподівань на воєнну здобич. Солдати відмовилися підкоритися волі

▲ Бюст Гая Марія

▲ Бюст Сулли

■ Поміркуйте!

Чи могли римські солдати відмовитися підкоритися волі народу до реформ Марія? Свою думку обґрунтуйте.

народу й зажадали від Сулли походу на Рим. Розпочалася перша в історії Риму війна між його громадянами – *громадянська війна*.

Перша громадянська війна йшла з перемінним успіхом. Після багатьох кривавих боїв Сулла підійшов до Рима. 1 листопада 82 р. до н. е. біля самих воріт міста відбулася вирішальна битва, у якій загинуло 50 тисяч людей. Армія Сулли одержала перемогу і здобула столицю. Сулла був проголошений диктатором на необмежений термін.

Правління Сулли було кривавим. У людних місцях було виставлено особливі списки з іменами його ворогів, які підлягали смертній карі – проскрипції. Каральні загони лютували і в інших містах Італії. Утім, Сулла правив недовго. Через два роки після своєї перемоги він склав із себе владу диктатора, а невдовзі й помер.

Під час першої громадянської війни (88–82 рр. до н. е.) загинула велика кількість людей, похитнулася внутрішня міць Римської держави. Марій і Сулла показали, що армія сильніша за закони, що будь-які закони можна встановлювати й змінювати за допомогою сили. Відтепер правителі стали шукати опору не в народних зборах, а у війську.

Громадянська війна – військова боротьба між громадянами однієї країни.
Проскрипції – у Стародавньому Римі списки осіб, оголошених поза законом.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

- ЗНАЮ 1. Якими були причини розорення римських селян? Які це мало наслідки?
 2. Чому і як розпочалася перша громадянська війна в Римі?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. У чому полягала військова реформа Гая Марія? Які наслідки вона мала? 2. Що таке громадянська війна? Чим вона відрізняється від інших воєн?	1. Охарактеризуйте діяльність Тиберія та Гая Гракхів як народних трибунів. 2. Визначте позитивні та негативні наслідки реформ братів Гракхів. 3. Опишіть події першої громадянської війни в Римі. Які наслідки вона мала для Римської держави?	1. Висловіть власне ставлення до таких історичних осіб, як брати Гракхи, Марій та Сулла. 2. Під час Другої Пунічної війни римський народ проявив високу єдність і патріотизм. Що, на вашу думку, спонукало римських громадян в I ст. до н. е. воювати між собою та проявляти жорстокість до своїх співгромадян?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Поміркуйте, чому республіканський устрій не зміг запобігти громадянським війнам у Римі. Висловіть судження, якими засобами варто вирішувати суперечності між різними верствами населення та партіями всередині країни.

§ 45. Рабство в Римі

1. Яким було становище рабів у Римі?

Основним джерелом рабства в Римі були *війни*, під час яких захоплювали десятки, а іноді сотні тисяч рабів-військовополонених. Другим джерелом було *піратство*. Пірати нападали на судна, прибережні області, а захоплених людей продавали в рабство. Третім джерелом рабства було *боргове право*. Щоправда, із 326 р. до н. е. продавати римських громадян у рабство за борги було заборонено, однак у провінціях лихварі та відкупщики все одно це робили з боржниками-негромадянами. Четверте джерело рабства – це *природне збільшення кількості рабів*. Діти, народжені від рабині, вважалися власністю того, кому належала мати.

Становище раба у Стародавньому Римі залежало від того, кому він належав і яку роботу виконував. Більшість римлян утримували їх у задовільних умовах, але за значну провину рабів іноді жорстоко карали і навіть могли стратити – розіп'яти на хресті. Тяжким покаранням для раба був продаж у каменоломню, на рудник чи в гладіаторську школу.

■ Пригадайте!

Яким було становище рабів у країнах Стародавнього Сходу та Греції? Де використовували їхню працю?

■ Працюймо в парі!

Від чого залежало становище рабів у Римі?

▲ Торгівля рабами (картина Гюстава Буланже)

▲ Римська мозаїка, що зображає жінку і двох рабинь-служниць

Раб, відпущений на волю, ставав вільновідпущеником (*лібертином*). Причини звільнення були різні: раб міг зібрати необхідну суму і викупитися; його могли відпустити за хорошу службу чи добрий вчинок; відпускали на волю рабів, утримувати яких було не вигідно. Вільновідпущеники – неповноправні громадяни: вони не могли бути обраними на вищі виборні посади, а їхня участь у народних зборах була обмежена. Проте діти вільновідпущеників уже мали повні громадянські права.

2. Де використовували працю рабів?

Майже всі римські громадяни володіли рабами. Навіть у бідних сім'ях був раб-слуга чи рабиня-служниця. Люди середнього достатку мали зазвичай 5–10 рабів у міському будинку і 15–20 – у сільській садибі, яку називали *віллою*. Багаті римляни утримували велику кількість рабів, серед яких були воротарі, охоронці, скороходи, вартові, посудниці, прибиральниці, кухарі і кухарки, перукарі, манікюрниці, вчителі, читці, переписувачі, лікарі, музиканти, управителі та ін.

Життя рабів у місті та селі відрізнялося. Міські раби зазвичай виконували обов'язки слуг: прибирали будинок, готували обід, прислужували. Іноді господарі дозволяли їм збирати гроші для викупу. Міських рабів-ремісників було небагато. Зазвичай вони жили окремо від господарів, мали власну майстерню і працювали на себе. Але частину прибутку віддавали своєму господареві.

Особливо багато рабів було в сільській місцевості, де вони обробляли поля, сади, виноградники, доглядали худобу, робили вино та олію з маслин. За межі вілли вони могли виходити тільки у справах. Довірений раб господаря – *віллик* – управляв садибою. В одній з його настанов зазначається: «Рабам не має бути погано: вони не повинні мерзнути і голодувати. У вілліка вони завжди на роботі: так легше утримати їх від поганих дій і крадіжок».

На гірських пасовищах раби-пастухи стерегли худобу. Їхні господарі зазвичай дозволяли їм створювати сім'ю, тримати власну худобу у череді пана і мати зброю для захисту від розбійників та хижих тварин.

Працю рабів використовували на будівництві, у гірничій справі, на рудниках і в каменоломнях. На срібних рудниках Іспанії працювало близько 50 тисяч рабів. Це була надзвичайно тяжка робота.

Були також раби, які належали державі. Їхню працю використовували на різних роботах, на громадських будовах тощо. Крім того, вони виконували обов'язки нижчих урядовців, були помічниками жерців, наглядачами, тюремниками, катами. Становище державних рабів було кращим, аніж у тих, хто належав приватним особам.

3. Хто такі гладіатори?

Найпопулярнішими видовищами в Римі були бої *гладіаторів* – смертельні поединки спеціально навчених рабів. У гладіатори віддавали сильних і хоробрих рабів-військовополонених або засуджених на смерть злочинців. Їх го-

■ Обговоріть у класі!

Яку роль відігравала праця рабів у римському суспільстві?

▲ Давньоримська вілла (сучасна художня реконструкція)

■ Працюймо в парі!

На основі тексту та ілюстрації підготуйте невеличку розповідь «Бої гладіаторів».

▲ Бій гладіаторів (мозаїка, Національний археологічний музей, Мадрид)

▲ «Голосування» глядачів на картині Ж.-Л. Жерома «Pollice Verso» («Пальці вниз»)

▲ Реконструкція гладіаторського бою у Німі (Франція, 2005 р.)

Для допитливих!

Повстання Спартака

<http://bit.ly/2Mj6Ge4>

тували в спеціальній школі, господаря якої називали *ланіста*.

Для гладіаторських боїв будували амфітеатри, схожі на сучасні стадіони. У центрі амфітеатру містився посипаний піском майданчик – *арена* (латинською мовою – «пісок»). Гладіаторські ігри починалися урочистим виходом, під час якого публіка розглядала гладіаторів. Вони билися в одязі зі зброєю воєнничих племен. За видом зброї і способом ведення бою гладіаторів називали «самнітами», «галлами», «фракійцями», «ретіаріями», «вершниками» та ін.

Бій продовжувався доти, доки один з бійців не гине або не падає поранений на пісок арени. Поранений міг просити у глядачів помилування, піднімаючи руку з витягнутим пальцем. Якщо глядачі піднімали великий палець вгору або махали хусточками, то пораненого гладіатора милували. Якщо великий палець опускали вниз – його добивали.

Переможець одержував грошову винагороду, а іноді й свободу, якщо публіка вимагала цього гучним криком. В амфітеатрі волю народу виконували, як закон, прийнятий на народних зборах.

Гладіаторів використовували не тільки для кривавих видовищ. Часто вони були особистою охороною заможних людей. Загони гладіаторів використовували також у громадянських війнах.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Назвіть джерела рабства в Римі. 2. Хто такі гладіатори?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Як вплинули римські завоювання на розвиток рабства? 2. Як римляни поводитися зі своїми рабами? Де використовували їхню працю?	1. Що було подібного, а що відмінного у ставленні до невільників (рабів) у країнах стародавнього світу? 2. Порівняйте становище міських і сільських рабів.	Поміркуйте, чи справедливо тримати людину в рабстві. Чи існує рабство в наш час?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Які ви знаєте книги, твори мистецтва та фільми, присвячені гладіаторам та повстанню Спартака?

§ 46. Захоплення Цезарем влади в Римі

1. Як відбулося посилення влади полководців у Римі?

Після повстання Спартака в Римі розпочалися нові громадянські чвари. Бійки в народних зборах, криваві сутички на вулицях і дорогах стали звичним явищем римського життя.

Водночас успішні завойовницькі війни і перетворення армії в найману посилили владу полководців. Римські воїни корилися тільки своєму воєначальникові. Сталося так, що вирішальне слово в боротьбі за владу сказали не народні збори чи сенат, а саме полководці.

Найвпливовішими державними діячами та полководцями в той час були *Гней Помпей*, *Юлій Цезар* і *Марк Красс*. Кожен з них прагнув влади і слави.

2. Що таке перший тріумвірат?

Спочатку Цезар, Помпей і Красс ворогували між собою, але з часом примирились і домовилися діяти спільно, допомагаючи один одному. У 60 р. до н. е. було укладено угоду між трьома видатними діячами – тріумвірат. Тепер вони стали наймогутнішими в країні людьми. Помпей мав військову славу, і за нього стояли розпущені ним солдати (ветерани). Юлій Цезар мав великий авторитет серед плебеїв і в народних зборах. Красс представляв багатих римських громадян.

Особливих повноважень тріумвіри не мали, але завдяки своєму впливу й авторитету проводили будь-які закони та постанови. Сенат був безсилий боротися з тріумвіратом. Ніхто в Римі, навіть народні збори, не міг заперечити їм. Поет Марк Теренцій Варрон написав сатиру проти тріумвірів під назвою «Триголове страховисько».

▲ Гай Юлій Цезар

▲ Гней Помпей Великий

▲ Марк Красс

■ Обговоріть у класі!

Уважно розгляньте скульптурні зображення Цезаря, Помпея та Красса. Яку інформацію можна одержати про їхні характери із цих зображень?

Кожен із тріумвірів (учасників тріумвірату) використав цю угоду для того, щоб провести вигідні для себе закони і посісти найважливіші військові посади. Помпей став командувати військом, яке стояло в Іспанії. Крассу доручили воювати на сході з Парфією (назва Персії після захоплення влади царями з племені парф'ян). Цезаря поставили намісником у Галлії, щоправда, її треба було ще завоювати.

3. Якими були наслідки завоювання Галлії для Риму, зокрема для армії?

Галли, крім долини річки По, населяли територію сучасних Франції та Бельгії, на сході – до річки Рейн. Римлянам належала лише південна частина Галлії. Її називали «Галлія, одягнена в тогу». Більша частина Галлії залишалася непідвладною Риму, і римляни називали її «кошлатою Галлією».

Галли склалися з багатьох племен, які ворогували між собою. Цим скористався Цезар, який проводив політику «розділяй і владарюй».

Підкорити Галлію Цезарю вдалося ціною великих зусиль. Численні войовничі галльські племена чинили запеклий опір римлянам. Неодноразово доля Цезаря та його армії трималася на волоссинці. Тільки талант Цезаря як полководця і римська військова техніка допомагали йому вийти переможцем у цій війні.

Перемога дала римлянам величезну здобич – безліч худоби, дорогоцінні метали, сотні тисяч рабів, а Цезарю – можливість збільшити плату воїнам. Він обіцяв також виділити їм землю. Від його імені в Римі влаштовувались видовища та роздавали хліб бідноті. Завоювання Галлії Цезар описав у «Записках про Галльську війну».

▲ Верцингеторикс кидає зброю до ніг Цезаря (капітуляція галльського вождя після битви при Алезі, (52 р. до н. е., худ. Ліонель Ноель Ройе)

■ **Обговоріть у класі!**

Що сприяло здійсненню задумів Цезаря та його перемозі в другій громадянській війні?

4. Як розгорталися події під час другої громадянської війни (49–45 рр. до н. е.)?

У 53 р. до н. е. велика армія римлян на чолі з Крассом, який почав війну з Парфією, зазнала важкої поразки. Сам полководець був убитий під час переговорів з парфянами. Таким чином, тріумвірат розпався внаслідок загибелі одного з тріумвірів.

Сенат наділив Помпея надзвичайними повноваженнями і водночас скасував повноваження Цезаря в Галлії та зобов'язав його розпустити військо. Цезар відмовився виконати це рішення. На чолі одного зі своїх легіонів він підійшов до річки Рубікон, яка розділяла Північну і Середню Італію. Цезар довго вагався. Адже перейти Рубікон – означало вчинити заколот проти республіки. Нарешті він наважився і 10 січня 49 р. до н. е. лише з одним легіоном перейшов річку, сказавши знамениті слова: «Жереб кинуто!». Так почалася друга громадянська війна.

Армія Цезаря швидким маршем пішла на Рим. Сенат мав значно більше військ, але вони були розкидані в провінціях. Головні сили Помпея зосереджувалися в Іспанії. У Римі зчинилася паніка: консули тікали так поспішно, що не захопили скарбниці. Майже весь сенат на чолі з Помпеем утік у Грецію, щоб там зібратися із силами. Цезар без бою вступив у Рим і заволодів Італією.

Вирішальна битва між військами Цезаря та Помпея відбулася біля міста *Фарсали* (Греція). Цезар здобув блискучу перемогу. Помпей утік до Єгипту й попросив притулку в юного царя Птолемея, рештки його армії перейшли на бік Цезаря. Цезар пішов за Помпеем до Єгипту. Радники єгипетського царя, побоюючись Цезаря, зрадницьки вбили Помпея. Розповідають, що голову великого полководця піднесли Цезарю. Побачивши цей страшний дарунок, він відвернувся і заплакав.

У цей час Птолемей вів боротьбу за престол зі своєю сестрою *Клеопатрою*. Цезар став на її бік. Після затяжної війни римський полководець переміг Птолемея, а Клеопатра стала царицею Єгипту.

5. Якою була диктатура Цезаря?

Підкоривши провінції, Цезар повернувся до Італії. Громадянська війна закінчилася. Цезар здобув величезну владу. У 44 р. до н. е. його призначили *довічним диктатором*, а почесне звання *імператор* (латинською – «повелитель») стало його почесним титулом. Народні збори хоч і скликалися час від часу, проте вже втратили реальну силу. На відміну від Сулли, Цезар не вдався до терору, а проголосив безкровний громадянський мир.

■ Обговоріть у класі!

На основі тексту та уривків з історичних джерел визначте, які особистісні риси проявив Цезар у своїй діяльності.

Джерела свідчать!

З праці Плутарха «Порівняльні життєписи»:

«...Друзі вважали за необхідне, щоб він оточив себе охоронцями, і багато хто з громадян пропонував йому для цього свої послуги. Він, однак, не погодився на це, кажучи, що краще один раз умерти, аніж жити в постійному страху за життя..».

З праці Гая Светонія Транквіла «Життя дванадцяти цезарів. Божественний Юлій»:

«...Врешті, Цезар повернувся до впорядкування справ у республіці: виправив календар... пристосував рік до кругообігу сонця, так що у році стало триста шістьдесят п'ять днів... Доповнив сенат, добрав патриціїв... Однак усі інші його справи та слова настільки переважили, що виникла думка про те, що він зловживав своєю владою... Адаже не лише приймав надмірні почесті, як-от неперервне консульство, постійне диктаторство, був також префектом звичаїв, до того ж прийняв титул імператора, титул «батька батьківщини», поставив статую поміж царями, трибуну в оркестрі... храми, жертвовники, статуї разом з богами... назвав місяць своїм іменем. Усі ці почесті приймав та надавав сам собі для приємності».

Проти Цезаря виникла змова, у якій брали участь як його вороги, так і колишні прибічники диктатора. Вони поширювали чутки, що він домагається проголошення себе царем. 15 березня 44 р. до н. е. Цезар прибув на засідання сенату. Коли він зайняв своє місце, змовники оточили його, ніби віддаючи почесні. За умовним сигналом вони зненацька кинулись на нього з кинджалами, які ховали під сенаторськими тогами. Розповідають, що спочатку Цезар спробував захищатися, але побачивши серед змовників Брута¹, зі словами: «І ти, Бруте?!» – закрив обличчя краєм одягу і впав мертвий перед статуєю Помпея.

Так на 55-му році скінчилося життя цієї видатної людини. Проте змовники не спромоглися відновити Республіку. У Римі знову почалася боротьба за владу.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Вкажіть дати таких подій: укладено Перший триумвірат, друга громадянська війна, диктатура Цезаря.

2. Хто входив до складу Першого триумвірату?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Які зміни в римському війську сприяли захопленню Цезарем влади в Римі?</p> <p>2. Чому і як розпочалася друга громадянська війна? У яких землях велись воєнні дії?</p>	<p>1. Підготуйте розповідь про диктатуру Цезаря. Чим вона відрізнялася від диктатури Сулли?</p> <p>2. Складіть порівняльну характеристику Цезаря та Александра Македонського. Що в їхньому житті та діяльності було схожого, а що – ні?</p>	<p>1. Перейти Рубікон – означало вчинити заколот проти Республіки. Чи схвалюєте ви цей вчинок Цезаря?</p> <p>2. Хто, на вашу думку, винен у розпалюванні другої громадянської війни?</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Які ви знаєте мистецькі твори (картини, скульптури, фільми, книги тощо), присвячені життю та діяльності Гая Юлія Цезаря? Чим можна пояснити таку увагу до його особистості?

Для допитливих!

Історичні джерела про особистість Цезаря

<http://bit.ly/2W5WvsS>

¹ Брут був палким захисником Республіки і свободи. Він вважав себе нащадком того Брута, який вигнав з Риму останнього царя Тарквінія Гордого. Цезар у молодості кохав його матір і ставився до нього, як до сина (побуває думка, що Брут був сином Цезаря).

Тема 5.

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

§ 47. Падіння республіки та утворення імперії

1. З якою метою було створено Другий тріумвірат?

Убивство Цезаря вже не могло врятувати республіку. У Римі почалася боротьба між двома провідними силами – республіканцями й цезаріанцями. Республіканцями були сенатори та їхні прибічники, які прагнули відновити давню республіку. Цезаріанці – друзі Цезаря – намагалися зберегти ту верховну владу, якою володів Цезар. Між арміями цих сил відбувались жорстокі сутички. В Італії знову спалахнули громадянські війни.

У той час на владу в Римі претендував спритний юнак, троюрідний племінник Цезаря – *Октавіан*. Перед смертю Цезар усинив його, тож він став іменуватися *Гай Юлій Цезар Октавіан*.

У 43 р. до н. е. три полководці-цезаріанці – *Октавіан, Антоній і Лепід* уклали союз правителів, відомий під назвою *Другого тріумвірату*. Тріумвіри дістали необмежені права «для впорядкування республіки». Вони ввели війська в Рим і оголосили проскрипції. Почалася розправа з противниками Цезаря. Терор був не менш кривавим, аніж у часи Сулли. Загинуло майже 300 сенаторів і дві тисячі багатих римлян, а їхнє майно було захоплено.

Скрізь загони солдатів розшукували засуджених. За винагороду дружини доносили на чоловіків, діти – на батьків, раби – на панів. В Італії безкарно діяли розбійники, які хапали вільних людей і робили їх рабами. У пам'яті римлян це був час жаху й хаосу.

Наступного року Антоній та Октавіан переправилися з військом у Македонію, де їм протистояли сили Брута і Кассія. У битві біля міста Філіппи армію республіканців було розбито. Брут і Кассій покінчили життя самогубством, а рештки їхнього війська перейшли на бік тріумвірів.

2. Чим завершилася війна між Октавіаном і Антонієм?

Після перемоги тріумвіри поділили між собою Римську державу. Октавіан узяв собі Італію і західні провінції. Антоній вирушив у східні провінції. Він одружився з єгипетською царицею Клеопатрою і почав жити в столиці тогочасного Єгипту – Александрії. Лепіду дісталася Африка, але незабаром Октавіан позбавив його влади тріумвіра.

■ Працюймо в парі!

Які події відбувалися в Римі після загибелі Цезаря? Якою була доля прибічників республіки (республіканців)?

■ Працюймо в парі!

Як поділили Римську державу Октавіан та Антоній? Чим завершилося суперництво між ними?

▲ Клеопатра
(мармуровий
бюст)

▲ Битва біля мису Акцій (Лоренцо
А. Кастро)

За кілька років між Октавіаном та Антонієм почалася війна, а в 31 р. до н. е. відбулася вирішальна морська битва поблизу берегів Західної Греції, біля мису Акцій. У розпалі битви з невідомих причин Клеопатра наказала своєму флоту повернутися до Єгипту. Побачивши це, Антоній кинувся навздогін. Кілька днів війни чекали повернення свого командира, а не дочекавшись, перейшли на бік Октавіана.

Улітку 30 р. до н. е. Октавіан почав наступ на Єгипет і зайняв Александрію. Вважаючи своє становище безнадійним, Антоній заколов себе мечем. Октавіан підступно захопив Клеопатру в полон і наказав пильно за нею стежити, щоб потім під час тріумфу привезти її до Рима. Довідавшись про це,

Клеопатра вирішила позбутися життя. Відданому рабу вдалося одурити варту і пронести в корзині зі смоквою (інжиром) змію. Клеопатра загинула від її укусу і цим врятувала себе від приниження.

Єгипет проголосили римською провінцією. Октавіан залишився єдиним господарем володінь Риму. Громадянські війни, що тривали впродовж десятиліть, закінчилися. Завершилося також існування Римської республіки. Розпочався новий період – період особісного правління, епоха Імперії.

3. Яким було правління Октавіана Августа (30 р. до н. е. – 14 р. н. е.)?

Повернувшись у Рим, Октавіан прийшов до сенату і відмовився від своїх повноважень. Він оголосив про відновлення Республіки і повернення влади сенату й народу. Однак напередодні він виключив із списку senatorів усіх своїх супротивників. Тож не дивно, що сенат запропонував йому відмовитися від наміру відновити республіку. Звичайно, Октавіан «великодушно» погодився. Віднині він називав себе не диктатором, а *принцепсом* – так за традицією називали першого в списку senatorів. Принцепс головував на засіданнях сенату і перший висловлював свою думку. Звідси устрій ранньої імперії одержав назву – *принципат*.

Римська держава й надалі називалася Республікою. Правити нею мав сенат, а Октавіан проголошувався охоронцем держави. Народні збори й на-

■ Працюймо разом!

Які заходи запровадив Август у Римській державі? Які факти свідчать про зміну правління Римською державою?

далі скликалися, але вибори посадових осіб не були вільними: голосували за тих, кого пропонував Октавіан.

Відновлення республіки, хоч і було на словах проголошено, але по-суті не відбулося. Рим насправді залишився монархією, а Октавіан – єдиновладним правителем держави. Його накази беззаперечно виконували навіть консули й трибуни, а сенат слухняно приймав усі пропозиції принцепса.

Сенат присвоїв Октавіану найпочесніше звання – Август, що означало «священний», або «звеличений божеством». Оскільки він був командувачем усіх збройних сил, його оголосили імператором і називали *Імператор Цезар Август, син божественного*.

Надалі всіх правителів Римської держави називали імператорами, Цезарями та Августами. Тому Октавіана Августа називають першим римським імператором, а новий устрій Римської держави – *імперією*.

Для особистої охорони й підтримання внутрішнього порядку в державі Август створив спеціальні війська – *преторіанців*. Вони мали краще утримання і озброєння, ніж інші легіонери.

Август був дуже багатю людиною: величезні багатства він отримав у спадщину від Цезаря і збільшив їх під час проскрипцій. Крім того, значний прибуток приносили імператорські провінції. Тож коштів для грошових та хлібних роздач народу і влаштування видовищ у нього було достатньо. При ньому хлібні й грошові роздачі отримували понад 300 тисяч найбіднішого населення Рима. Саме цим він підкуповував римський народ і народні збори.

Імператор намагався прихилити письменників та поетів на свій бік. У цьому йому допомагав *Меценат*, відомий багатій та покровитель мистецтва. Меценат згуртував навколо себе найвидатніших поетів і письменників, щедро винагороджуючи їх. Його ім'я увійшло в нашу мову у значенні *багатого та безкорисливого покровителя мистецтва*.

Август користувався великою пошаною; поети оспівували його у віршах, історики – у своїх працях. Помер імператор на 76-му році життя. Його поховали з почестями, а постановою сенату Октавіана Августа визнано «божественним».

▲ Преторіанці
(давнє зображення)

▲ Бюст Октавіана
Августа

Для допитливих!

Що таке «золотий вік» римської літератури?

<http://bit.ly/2WGrzE8>

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. У якому році було укладено Другий тріумвірат?

2. Хто входив до складу Другого тріумвірату?

3. Кого вважають першим римським імператором?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Чи можна вважати боротьбу цезаріанців з республіканцями громадянською війною?</p> <p>2. Які факти свідчать про зміну правління Римською державою за часів Августа?</p> <p>3. Як ви розумієте поняття «імперія», «принципат»?</p>	<p>1. Спираючись на текст та ілюстрації підручника, охарактеризуйте діяльність Октавіана Августа. Які порядки, встановлені Августом, ви схвалили б, а які – ні?</p> <p>2. Порівняйте правління Цезаря та Октавіана. У чому подібність, а в чому – відмінність?</p>	<p>1. Висловіть судження про роль Октавіана Августа в історії Римської держави. Дайте власну оцінку йому як особистості.</p> <p>2. Висловіть судження, чому Октавіан Август намагався прихилити письменників та поетів на свій бік? Чим уславилися поети в цей час?</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Кого нині називають меценатами? Яка роль меценатства в розвитку культури та освіти в минулому і тепер?

§ 48. Римська імперія в I–II ст.

Упродовж I ст. у Римі правили дві династії: Юліїв-Клавдіїв та Флавіїв. Імператори першої династії – Тиберій, Калігула, Клавдій та Нерон – за народженням або усиновленням належали до роду Юліїв і Клавдіїв. До династії Флавіїв належали три імператори: Веспасіан, його старший син Тит і молодший Доміціан.

1. Чим відзначалося правління римських імператорів у I ст.?

Ще за життя Августа дуже гостро стояло питання про наступництво влади. Імператор не мав потомків чоловічої статі, тому вирішив усиновити свого пасинка *Тиберія* (з роду Клавдіїв). Тиберій був замкненою, похмурою людиною і не користувався прихильністю Августа. Імператор спочатку і не думав обирати його наступником, та після смерті онуків у нього не було іншого виходу.

Після пишного поховання Августа сенат звернувся до Тиберія з проханням бути його наступником. На знак поваги до сенату він

■ Обговоріть у класі!

Чим, на вашу думку, були зумовлені особливості правління імператорів I ст.? Чи було таке можливим за часів республіки?

відмовився. Але все було вирішено наперед, то ж сенат таки «умовив» Тиберія.

Імператори I століття викорінювали останні залишки демократії. Право обирати посадових осіб у народних зборів відібрали й передали сенату. Відтепер народні збори втратили своє колишнє значення. Крім того, було прийнято закон «Про образу величності», за яким можна було засуджувати людей, звинувачених навіть у необережному зауваженні на адресу імператора. Забороняли й спалювали небажані для імператорів книги.

До суду притягали видатних senatorів, письменників, простих людей. Зі страху й низькопоклонства перед імператором суд виносив найсуворіші вироки звинуваченим. Їхнє майно забирали, а самих засуджених відправляли на заслання або страчували. У Римі розвелося багато донощиків. Навіть на домашньому бенкеті люди боялися говорити зайве слово.

Майже до кінця I ст. у Римській державі панували страх та мовчання. Кожного нового імператора сенат вітав спочатку як визволителя від тиранії і жорстокого свавілля його попередників. Кожен із них розпочинав з помилування, відміняв розпорядження свого попередника. Але спливав час, і новий правитель починав криваві розправи зі своїми противниками.

2. Чому правління династії Антонінів називали «золотим віком»?

▲ Колонна Траяна в Римі (сучасний вигляд)

З 96 по 192 рр. у Римі почала правити династія *Антонінів (96–192 рр.)*. Часи правління перших п'яти імператорів цієї династії називають «золотим віком імперії». У цей період установились нормальні відносини між імператорами і сенатом, припинилися страти та гоніння. Щоб забезпечити стабільність влади та процвітання імперії, перший представник цієї династії *Нерва* запропонував процедуру усиновлення наступника влади. Згідно з нею, імператор за погодженням із сенатом мав ще за життя призначити собі наступника та всиновити його. Причому вибрати його мав не через родинні зв'язки, а лише за здібностями до управління державою та особистими рисами.

Найвідомішими імператорами «золотого віку» були *Траян* та *Марк Аврелій*. Марк Ульпій Траян став імператором у 98 р. Він турбувався про дороги та гавані, чим

▲ Бюст Тиберія

Для допитливих!

Чим «уславився»
Нерон?

<http://bit.ly/2Kft45R>

сприяв розвитку торгівлі. За його пропозицією держава взяла на себе турботу про виховання сиріт і дітей із бідних сімей. Більшу частину свого життя він провів у походах. Траян був сміливим та сильним воїном, чудово володів зброєю. У поході завжди йшов пішки попереду війська, їв простий солдатський харч.

За часів Траяна Римська імперія досягла найбільших розмірів. Траян вів дві запеклі кровопролитні війни з племенами даків, що населяли територію сучасної Румунії. У результаті завоювання Дація була перетворена в провінцію і заселена римськими колоністами.

На честь перемог імператора Траяна над даками була споруджена колона заввишки 40 м – *колона Траяна*. Вона обвита, ніби стрічкою, мармуровими рельєфами, які зображають сцени війни з даками. У постамент колони замуровано золоту урну з прахом імператора Траяна, а на вершині встановлено його статую.

ПРАКТИЧНА РОБОТА

За допомогою карти визначте, які території були завойовані за часів правління імператорів різних династій. Визначте час, коли Римська імперія досягла найбільших розмірів. За допомогою географічних орієнтирів (ріки, моря, океан, гори тощо) опишіть її територію. Які народи та країни входили до її складу?

▲ Бюст Траяна

▲ Римські воїни (рельєф з колони Траяна)

Після завоювання Дакії Траян рушив походом на схід, в Азію, підкорив північну Аравію і розпочав великий похід проти парфян. Зрештою Траян захопив частину Вірменії і все Двोरіччя, аж до Перської затоки. Але зненацька в тилу вибухнули повстання підкорених народів. Це змусило Траяна відступити і відвести війська. Повертаючись на батьківщину, він захворів і помер (117 р.).

Походи Траяна були останніми завойовницькими війнами Риму. Наступник Траяна імператор *Адріан* відмовився від усіх завоювань на сході, крім Аравії. У середині II ст. Римська імперія в основному переходить від наступу до оборони своїх величезних володінь.

3. Як завершилося правління династії Антонінів?

Одним із найвидатніших римських імператорів вважають Марка Аврелія, який був при владі впродовж 161–180 рр. З дванадцяти років Марк Аврелій почав вивчати філософію і цікавився нею усе життя. Свої погляди він виклав у філософській праці в 12-ти книгах «До самого себе» (інший варіант назви «Роздуми»). На думку Марка Аврелія, перша заповідь ідеального правителя – підпорядкування почуттів розумові. Друга – служіння обов'язкові: «Виконуй ту справу, на яку поставлений». Головне для правителя, на думку Марка Аврелія, – це любов і повага до людей та виконання обов'язку перед ними.

Марк Аврелій намагався жити й правити державою у повній злагоді зі своїми правилами. Тож його вважають тим філософом на троні, про якого мріяли і греки, і римляни.

Майже все правління Марка Аврелія було заповнене війнами. У багатьох походах римський імператор особисто очолював військо. Та несподівано у війську спалахнула чума, яка невдовзі поширилася по всій імперії. Чимало людей викосила ця жаклива хвороба. У 180 р. від чуми помер і Марк Аврелій.

■ Обговоріть у класі!

Порівняйте правління Марка Аврелія та його сина Коммода. Чи згодні ви з думкою, що передача вищої влади за спадком часто призводила до трагічних подій в історії Риму?

▲ Марк Аврелій (кінна статуя)

Спадкоємцем Марка Аврелія став його син *Коммод*. Це був жорстокий та розбещений імператор. Подібно до Доміціана, він вимагав божественних почестей. Знову почалися переслідування senatorів і масові страти. Коммод був першим імператором, який вийшов на арену амфітеатру як гладіатор. Він навіть оселився в гладіаторській школі та збирався вступити на посаду консула в одязі гладіатора. Але напередодні, в ніч на 1 січня 193 р., Коммод був убитий змовниками. Так загинув останній представник династії Антонінів, яка правила Римською імперією майже століття. Кінець Антонінів збігся з кінцем благополуччя Римської імперії.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Які династії правили в Римі в I–II ст.?

2. Кого з римських імператорів називають «філософом на троні»?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Які зміни відбулися в римському суспільстві в I ст.? Чим вони були обумовлені?</p> <p>2. Назвіть ті явища та події, які лежать в основі виразу «золотий вік» імперії.</p>	<p>1. Позначте на контурній карті території, що були завойовані за часів правління імператорів різних династій. Вкажіть народи та країни, що входили до складу Римської імперії.</p> <p>2. Визначте особливості правління імператорів династії Антонінів.</p>	<p>1. Як ви розумієте вислів: «Август залишив після себе хорошу спадщину та поганих спадкоємців»?</p> <p>2. Марка Аврелія називають «філософом на троні». Чи згодні ви з цим?</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Які висновки для сучасності можна зробити на основі аналізу правлень імператорів I–II ст.?

§ 49. Мистецтво та повсякденне життя римлян періоду імперії (практичне заняття)

Об'єднайтесь у малі групи та оберіть завдання. Використовуючи наведені матеріали, виконайте обране завдання. Одне завдання може виконувати кілька груп.

1. Яким було місто Рим у часи імперії?

Використовуючи текст, QR-код та ілюстрації, підготуйте план уявної екскурсії стародавнім містом Римом. Чим місто Рим схоже на інші міста стародавнього світу чи сучасності? У чому його особливість?

▲ Римський форум у часи імперії (художня реконструкція)

на форумі збиралися народні збори. Імператори Цезар, Август, Нерон, Траян перебудовували й добудовували його. Тут з'явилися величні храми, пам'ятники та інші громадські споруди.

Поблизу форуму, на Палатинському пагорбі, стояли розкішні імператорські палаци, на іншому пагорбі – Капітолії – величні храми римських богів.

Рим потерпав від перенаселення, адже з усіх кінців імперії сюди стікався люд. На вулицях Рима часто утворювалася велика тиснява, а на перехрестях іноді не могли розминутися колісничі, екіпажі та вози. Аби розв'язати транспортну проблему, Цезар увів певні правила дорожнього руху. Відповідно до його указу, на деяких вулицях було запроваджено односторонній рух. Було створено спеціальну службу, яка слідкувала за порядком на вулицях і не допускала суперечок та бійок між учасниками руху.

У Римі були також своєрідні «таксі-колісничі». На вісь колісничі закріплювали простий «таксометр», який був звичайним тазом. Після подолання колісницею певної відстані (приблизно 200 м) у нього падав невеликий камінчик. За кількістю камінчиків, що опинилися в тазі, і визначалася оплата проїзду.

2. Якими були досягнення римлян в архітектурі?

Уявіть, що ви побували в Колізеї (Пантеоні, термах або Великому цирку – на вибір). Складіть про це невелику розповідь. Що ви там побачили? Кого зустріли? Опишіть власні враження від цієї уявної подорожі.

З кінця республіки в Римській імперії розпочинається ера будівництва, своєрідний «будівельний бум», і продовжувався він до часів падіння імперії.

«Храмом усіх богів» римляни називали Пантеон. Це кругла споруда, перекрита куполом (одним із найбільших у світі). Крізь величезне кругле вікно

У перші століття нашої ери Рим став одним із найбільших міст Середземномор'я. У ньому на той час проживало понад мільйон мешканців. Економічним і політичним центром Рима стає форум¹. Спочатку це була ринкова площа. Але згодом навколо форуму споруджували будівлі, і він зрештою опинився в центрі Рима. За часів Римської республіки

3-D прогулянка
Стародавнім Римом

<http://bit.ly/2Z2swUO>

¹ Форум (латин. – площа, двір) – у містах Стародавнього Риму площа, на якій відбувалися народні збори, влаштовувалися торги і здійснювався суд.

посередині купола ллється потік світла, який розсіюється по краях просторої зали. Контраст світла та напівтемряви створюють таємничий, молитовний настрій.

Наприкінці I ст. у Римі імператори з династії Флавіїв побудували амфітеатр, відомий у світі як *Колізей*. Ця грандіозна споруда вмщувала понад 50 тисяч глядачів, які приходили подивитися на гладіаторські бої, цькування звірів. Іноді тут влаштовували морські бої. Для цього через підземні труби арену Колізею наповнювали водою. Навколо арени містилися чотири яруси місць для глядачів; висота ярусів – 48 м (це сучасний 19-поверховий будинок). Для захисту глядачів у спеку над Колізеєм натягували покриття з парусини, а спеціальні фонтани зволожували повітря.

Перегони на колісницях відбувалися у Великому цирку – найбільшій споруді тогочасного Рима. Він мав арену довгастої форми і міг вмістити понад 250 тисяч глядачів. У наш час споруди такого типу називають іподромами. Припускають, що часом арену Великого цирку заповнювали водою і проводили гладіаторські імітації морських боїв.

Серед архітектурних пам'яток Стародавнього Риму особливе враження справляють водогони, які називали *акведуками*. Це були довгі ряди арок, що підтримували керамічні труби, якими

▲ Купол Пантеону (сучасний вигляд)

▲ Колізей (сучасний вигляд)

▲ Скачки в римському цирку (І. Кун)

3-D реконструкція
Колізея

<http://bit.ly/2KirIH1>

3-D реконструкція
Великого цирку

<http://bit.ly/2KggMJY>

Віртуальний тур
імператорським Римом

<http://bit.ly/2JOR3cc>

▲ Давньоримський акведук Пон-дю-Гар (сучасний вигляд, Франція)

▲ Терми Каракалли (внутрішній вигляд, сучасна художня реконструкція)

текла вода з гірських джерел, що були за багато кілометрів від міст. По акведуках вода надходила у фонтани, з яких її можна було брати для пиття, та громадські лазні – *терми*, доступні для усіх вільних людей.

До складу терм входили лазні з холодною, теплою та гарячою водою, басейн для плавання, приміщення для відпочинку та бесіди, бібліотеки, бігові доріжки, спортивні майданчики, квітники, сад. Величезними розмірами та розкішшю відзначалися імператорські терми, які споруджувались як дарунком римському народові. На початку III ст. були побудовані терми імператора Каракалли, які могли вміщувати до 18 тисяч осіб.

3. У яких умовах проживали давні римляни?

Уявіть, що ви побували в стародавньому Римі. Складіть розповідь на тему «В гостях у римлян». Опишіть свої враження.

Рим був містом контрастів. Громадські будівлі й будинки багатіїв вражали пишнотою оздоблення та зручностями – там були водогін, каналізація, опалення тощо. Підлоги храмів, палаців, базилік, будинків знаті були вимощені чудовими мозаїчними орнаментами і навіть картинами. Кімнати оздоблені статуями, а стіни – розписами. Дім заможного римлянина мав внутрішній двір, де сім'я проводила вільний час.

Більшість римлян проживали в багатоповерхових будинках – *інсулах*. На нижніх поверхах, побудованих з каменю, селилися зазвичай громадяни середнього статку. Деякі квартири були великі й розкішні, склалися з кількох кімнат. На перших поверхах часто розміщували крамниці й майстерні. У дорогих квартирах вікна робили зі скла чи слюди.

▲ Макет інсули з давньоримського міста Остія (сучасна реконструкція)

Утім, були й багатоквартирні будинки для незаможних верств населення. Біднота в Римі тулилася в маленьких кімнатках на верхніх дерев'яних поверхах. Водогону в таких будинках не було, не було й каналізаційних трубопроводів, тому часом помії виливали з вікон прямо на вулицю.

Інсула - багатоповерховий житловий будинок у Стародавньому Римі з кімнатами та квартирами для здавання внайми.

3-D реконструкції
житла та одягу давніх
римлян

<http://bit.ly/30WvFXP>

Для допитливих!

Яким було буденне
життя римлян?

<http://bit.ly/2Kf7JZH>

ОЦІНІТЬ СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ ПІСЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Продовжіть речення: «На цьому практичному занятті я дізнався/дізналася про..., навчився/навчилася..., зрозумів/зрозуміла...».

§ 50. Виникнення християнства

1. Які релігійні вірування поширилися у Римській імперії в I ст.?

У період Імперії становище простих римлян погіршилося, вони вже не могли впливати на державні справи і поступово втрачали віру у свої сили та надію на допомогу від давніх язичницьких богів. Це був час, коли люди проявляли інтерес до всього незвичного, чудесного, фантастичного. Римляни почали захоплюватися східними релігіями. Поширювалися пророцтва про прихід Спасителя, доброго та справедливий, здатного захистити знедолених і покарати винних.

В останнє століття до нашої ери в Палестині¹ було багато мандрівних проповідників та пророків, які провіщали пришествя на Землю Божого посланця – *Месії*. Пришестя Месії мусило ознаменуватися перемогою добра та справедливості. Саме в таких умовах у Палестині виникла віра в Ісуса Христа. Згодом вона поширилася серед простого люду в Римській імперії. Про народження та земне життя Ісуса Христа розповідають *Євангелії* (грецькою мовою – «блага звістка»). Вони були написані учнями Христа й супутниками його учнів наприкінці I – у II ст. Найвідоміші з них – чотири. З часом Євангелії та інші християнські твори увійшли до *Нового Заповіту* – другої частини Біблії.

■ Пригадайте!

Що таке релігія? Які релігії стародавніх народів ви знаєте?

1 Палестина в той час була провінцією Римської імперії.

2. Хто такий Ісус Христос?

У Євангелії розповідається, що приблизно дві тисячі років тому Бог послав на Землю Свого Сина – *Ісуса Христа*, аби показати людям кращий шлях у житті. Народився Ісус Христос у Палестині, в місті Вифлеємі. Його матір звали Марією. Дитинство Ісуса проходило в місті Назареті. Коли Йому було приблизно тридцять років, у Палестині почав проповідувати великий пророк Іоанн. Він закликав людей покаятися в гріхах та хреститися (омиватися) водою. Ісус прийшов до Іоанна і попросив, щоб той похрестив Його. Після хрещення, як сказано в Новому Заповіті, на Ісуса зійшов Дух Святий у вигляді голуба. Відтоді Ісус почав творити чудеса і проповідувати людям Своє вчення.

Ісус учив людей, як треба жити праведним життям, щоб досягти Царства Божого. Він проповідував любов до ближнього, милосердя, всепрощення, рівність усіх перед Богом. Не кради, не вбивай, не бреш, не зазри – ось Його головні заповіді. Ісус закликав не мститися ворогам, а прощати їх та робити добро. Його вчення здобувало дедалі більше прихильників. Це не подобалося іудейським священикам та книжникам. Тому вони вирішили розправитися з Ісусом.

У мандрях Ісуса супроводжувало 12 учнів – *апостолів*, тобто посланців. У Єрусалимі одного з них – Іуду – підкупили за 30 срібних монет, і він зрадив свого Вчителя. Ісуса звинуватили в заколоті проти римського імператора та засудили до страти. Його розп'яли на хресті на схилі гори Голгофа, що поблизу Єрусалима. Через три дні Ісус Христос воскрес – це сталося в день єврейського свята Пасхи. Через сорок днів Ісус вознісся на небо, пообіцявши повернутися для

Апостоли – у Новому Заповіті так названо дванадцять найближчих послідовників та учнів Ісуса Христа.

■ Поміркуйте!

Які події зображені на цих картинах? Що вам відомо про ці події з інших джерел?

▲ «Поклоніння пастухів» (з празничного ряду іконостасу, II пол. XVII ст., Львівська обл.)

▲ Нагірна Проповідь Христа (Карл Гайнріх Блох)

▲ Розп'яття на хресті (репродукція гравюри Гюстава Доре)

Божого суду, і дав своїм учням заповіт: проповідувати Євангеліє усім народам.

У Євангеліях висловлюється переконання, що Ісус Христос – Син Божий, який прийшов у світ, щоб страждати і померти за спокуту гріхів людей.

3. Що відомо про перші християнські спільноти?

Ті, хто вірили в Христа, тобто *християни*, об'єднувалися в общини. Як розповідає Новий Заповіт, на п'ятдесятний день після воскресіння Христа, у єврейське свято П'ятдесятниці, коли учні Ісуса зібрались у світлиці на молитву, на них зійшов Дух Святий – як і передбачав Ісус, який обіцяв своїм учням хрещення Духом. Того дня хрестилися близько трьох тисяч людей, а послідовники Христа стали єдиною общиною, або *Церквою*. Слово «церква» означало зібрання віруючих, пізніше так стали також називати приміщення, у яких відбувалося богослужіння.

Члени общин вважалися братами, мали рівні права і допомагали один одному. Вони збиралися разом для проповіді та молитви, влаштовували спільні трапези. У перших християнських общин було спільне майно.

Апостоли проповідували християнство в далеких краях. Вони переходили з міста в місто, із країни в країну, розсилаючи свої послання. Християнство поступово поширювалося по всій Римській імперії. Першу християнську общину в Римі заснував апостол Петро. Тому єпископи, папи римські вважаються наступниками апостола Петра і претендують на перше місце в християнському світі.

Апостоли, будучи проповідниками нової віри, ставали організаторами общин. Між християнськими общинами встановлювалися тісні зв'язки. Їх представники листувалися, посилали один до одного посланців.

Згодом керівниками общин стають *єпископи* – «наглядачі», «охоронці» громадського майна. Їм допомагали *пресвітери* (старійшини), які стежили за порядком під час молитовних зібрань, та *диякони* – організатори повсякденного життя общини.

Із часом християнські общини об'єднуються, створюється єдина організація християн – *християнська Церква*. *Церквою називається об'єднання віруючих, які мають спільні релігійні погляди та обряди.*

Євангеліє (з грецької – добра звістка, добра новина) – ранньохристиянські твори, що оповідають про земне життя, вчення, смерть і воскресіння Ісуса Христа. Християнською церквою оголошено священними і включено до Нового Заповіту чотири Євангелія, написаних апостолами Матвієм, Марком, Лукою та Іоанном.

■ Обговоріть у класі!

Що таке Церква? Як зародилася християнська Церква?

▲ Христос як цар небесний, який дарує апостолам згорток Нового Заповіту (рельєф з християнського мармурового саркофага IV ст.)

Спочатку християни не мали спеціальних споруд для богослужіння. Вони збирались у звичайних будинках, разом молилися, відзначали свята, обговорювали норми поведінки, слухали читання Євангелій.

4. Як ставилися римські імператори до християн?

Християни не закликали до відкритої боротьби проти римських імператорів. Навпаки, вони проповідували покірність владі, бо «немає влади, яка була б не від Бога». Проте християни не визнавали римських язичницьких богів і відмовлялися визнавати богами римських імператорів. У той час римські громадяни складали присягу, у якій визнавали богом римського імператора і клялися іменем Юпітера та інших язичницьких богів. А християни всіляко ухилялися від цієї присяги, оскільки це суперечило їхнім релігійним поглядам. Вони не брали участі в язичницьких жертвоприношеннях та святах. Римським властям не подобалися проповіді про загальну рівність бідних і багатих перед Богом.

У 64 р. римський імператор Нерон, щоб відвести від себе підозру в підпалі Рима, звинуватив у цьому злочині християн. Невинних людей почали хапати по всьому місту. Жорстокі страти християн продовжувались у Римі декілька днів. Їх віддавали на розтерзання звірам на арені амфітеатру, спалювали живими в імператорському саду, розпинали на хрестах. Проте християни проявляли дивовижну мужність: вони не лише не відмовлялися від своєї віри в Ісуса Христа, а й відкрито прославляли Його. Так з'явилися християнські мученики – люди, які постраждали за свою віру. Пам'ять про мучеників свято вшановували в общинах.

Виявлена мучениками відданість вірі привертала дедалі більше прихильників християнської релігії. Справдились слова одного з проповідників християнської Церкви: «Чим більше нас винищують, тим більше нас. Кров мучеників множить прибічників церкви».

Під час гонінь християни збирались у підземеллях та каменоломнях (катакомбах), де створювали підземні храми й кладовища. В околицях Рима християнські катакомби простяглися на багато кілометрів. Християнську Церкву перших трьох століть нашої ери (час гонінь на християн) називають *Церквою підземною*.

■ Поміркуйте!

Чому римські імператори переслідували християн? Що сприяло поширенню християнства в Римській імперії?

▲ Остання молитва християн перед стратою (Жан-Леон Жером)

▲ Катакомби святих Петра і Марцелліна

У II ст. християнство поширилося в усіх областях Римської імперії. Християнську Церкву визнали різні верстви населення. Один із християнських письменників, звертаючись до язичників, зазначав: «Ми існуємо з учорашнього дня і вже наповнюємо все: ваші міста, палаци, ради, табори, двір, сенат, форум. Залишаємо вам лише ваші храми».

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Хто такий Ісус Христос? Які відомі вам історичні діячі жили за часів проповіді Ісуса?

2. У яких книгах розповідається про земне життя Ісуса Христа?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЯЮ ДУМКУ
1. Чому, на вашу думку, прості римляни зневірилися у старих римських богах? У чому це проявилось? 2. Чому християнську Церкву перших трьох століть нашої ери називають підземною? 3. Як ви розумієте такі поняття, як «Церква», «Євангеліє», «апостоли»?	1. Використовуючи додаткові джерела, складіть розповідь про земне життя Ісуса Христа. 2. Уявіть, що вам довелося побувати в Стародавній Палестині на проповіді Ісуса Христа. Розкажіть (опишіть), що ви почули, кого побачили. Які заповіді праведного життя проповідував Ісус?	1. Висловіть власне ставлення до вчення Ісуса Христа та перших християн. 2. Як римські імператори ставилися до християн? Як ви вважаєте, чи можна було перешкодити поширенню християнства в Римській імперії жорстоким переслідуванням віруючих? Свою думку обґрунтуйте.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

1. Наприкінці I ст. християнська Церква набула стрункої організації. Як називалися її керівники? Як називають служителів церкви в наш час? 2. Які сучасні християнські свята пов'язані із земним життям Ісуса Христа? До яких подій вони приурочені?

§ 51. Римська імперія в III – на початку IV ст.

1. Що спричинило занепад господарства в Римській імперії? Хто такі колони?

У III ст. Римська імперія занепадає. Міжусобні війни за владу всередині держави, напади варварів порушили її єдність і нормальні торговельні зв'язки між провінціями. Зросли податки на утримання армії, чиновників, на податки пролетаріату, влаштування видовищ. Прийшли в запустіння землі, зменшилися врожаї, почався занепад ремесел і торгівлі.

Рабська праця перестала давати рабовласникам такий прибуток, як раніше. Раби не були зацікавлені в результатах своєї праці, оскільки за свою роботу нічого не отримували. За першої-ліпшої нагоди вони втікали або повставали.

Починаючи з III ст., власники великих земельних маєтків ділили свою землю на невеликі ділянки і давали їх для обробітки рабам. Таким рабам дозволяли мати сім'ю, будинок, власне невелике господарство. За користування землею вони платили орендну плату та віддавали певну частину врожаю.

Величезні земельні володіння неможливо було обробити лише за допомогою рабів. Тому землевласники почали надавати земельні ділянки в оренду вільним селянам, розореним городянам та іншим збіднілим людям. Таких орендарів називали *колони*.

Колони були вільними людьми. Орендну плату вони сплачували грошми або продуктами. Щоб привабити колонів, землевласники часто знижували орендну плату. Колони були більше зацікавлені в результатах своєї праці, ніж раби.

2. Які реформи провів Діоклетіан?

Після смерті останнього представника династії Антонінів – Коммода керівна роль у призначенні імператора належала армії або сенату. Імператорів того часу, висунутих на престол армією, називають «солдатськими», а сенатом – «сенатськими імператорами».

У 284 р. легіонери проголосили імператором *Діоклетіана*. Він збільшив чисельність війська та укріпив у ньому дисципліну. Імператорські війська жорстоко придушили повстання в провінціях та витіснили з території Риму племена варварів. Таким чином, імператор відновив єдність Римської імперії.

За часів правління Діоклетіана давні республікан-

■ Працюймо в парі!

На основі тексту визначте факти та явища, які свідчать про занепад Римської імперії в III ст.

▲ Колони сплачують орендну плату (давньоримське зображення)

■ Поміркуйте!

Які зміни відбулися в Римській імперії за часів правління Діоклетіана?

▲ Реконструкція Палацу римського імператора Діоклетіана, його оригінальний вигляд в 305 р.

ські органи влади остаточно втратили своє значення. Влада імператора стала необмеженою. Основним титулом глави держави стає «август» («священний») і «домінус» («господар, пан» – ішлося про те, що всі інші є його рабами). Тому і ту форму влади, яка встановилася в Римі з Діоклетіана, називають уже не «принципатом», а «домінатом».

Діоклетіан розумів, що правити величезною Римською імперією одному не під силу. Тому він призначив співправителя, який так само, як і Діоклетіан, одержав титул *августа*. Діоклетіан управляв східною частиною імперії, його співправитель – західною. Згодом вони призначили собі по одному помічнику і надали їм титул *цезарів*.

Таким чином, в імперії встановилася влада чотирьох співправителів – *тетрархів*, кожен з яких управляв на певній території. Цезарі вважалися нижчими, ніж августи, а Діоклетіан серед співправителів мав найбільший вплив. Рим, як і раніше, вважався столицею імперії, та оскільки ніхто з чотирьох імператорів у ньому не жив, то місто втратило своє колишнє значення і блиск.

3. Які зміни в імперії відбулися в часи правління Константина?

У 305 р. Діоклетіан, посилаючись на втому та свій похилий вік, зрікся влади. Розпочалася боротьба за імператорський престол, і перемогу в ній здобув *Константин*, який був при владі впродовж 306–337 рр.

Новий імператор продовжив реформи Діоклетіана. Зберігся поділ імперії на чотири частини, які тепер називали *префектурами*. Їх очолювали префекти, які мали тільки цивільну владу. Знецінені срібні гроші Константин замінив золотою монетою.

Константин управляв імперією деспотично, жорстоко розправлявся з усіма, хто ставав йому на заваді. Так, за його наказом вбили багато його близьких друзів, а також сина і дружину.

На місці грецької колонії Візантії Константин наказав збудувати нову столицю. Її було названо за ім'ям імператора *Константинополем* (сучасне місто Стамбул).

У 330 р. Константинополь був урочисто проголошений столицею і незабаром став найбільшим містом імперії. Місто було розташоване на європейському березі протоки Босфор, на високому укріпленому природою мису. Саме тут перехрещувалися торгові шляхи: сухопутний – з Азії в Європу та морський – із Чорного моря в Середземне.

▲ Тетрархія (чотиривладдя). Скульптурне зображення двох августів – Діоклетіана і Максиміана та двох їхніх цезарів – Галерія і Константина Хлора

■ Працюймо в парі!

На основі тексту підручника встановіть, які факти та явища свідчать, що за часів Константина могутність Римської імперії було відроджено.

▲ Імператор
Константин

Константин прагнув, щоб нова столиця перевершила Рим красою і не шкодував на це коштів. У місті було споруджено розкішний імператорський палац, терми, бібліотеку, великий іподром, два театри, палаци для придворної знаті, багато будинків для ремісників, торгівців, мореплавців та рибаків. Поряд із християнськими храмами в Константинополі будувались язичницькі. Щоб прикрасити місто, з різних міст Греції було завезено кращі твори мистецтва, плити мармуру, колони.

За часів Константина могутність Римської імперії було відроджено. Прийняті укази сприяли поповненню імператорської скарбниці. На ці кошти утримували величезну армію. Імператор вів успішні війни з варварськими племенами.

4. Як християнство стало державною релігією Римської імперії?

Попри гоніння з боку римських імператорів, християнські громади збереглися і навіть збільшили кількість своїх прихильників. Християнські общини об'єднувалися, утворюючи церковну організацію імперії. Константин оцінив міць та авторитет християнської церкви. Вирішивши скористатися цим для зміцнення імперії, він перейшов до рішучої підтримки християнства. Константин звільнив духовенство від податків та військової служби, зобов'язав провінції передавати частину прибутків християнській церкві.

Імператор вважав, що єдності імперії має сприяти і єдина церква. Проте між різними християнськими общинами на той час не було єдності. Вони вели суперечки з різноманітних питань учення Ісуса Христа, які іноді провокували зіткнення.

Константин вирішив зібрати собор (з'їзд) усіх християнських єпископів Римської імперії. Він відбувся в 325 р. у місті Нікеї, у Малій Азії, і увійшов в історію як *Перший Вселенський собор*. Собор встановив основне положення християнської релігії – *Нікейський символ віри*, який визнавав споконвічність Христа та Його єдиносущність Богу Отцю. Учення про те, що «були часи, коли Христа не існувало» визнали помилковим. На соборі було прийнято також християнський календар: замість восьмиден-

■ Поміркуйте!

Чому римський імператор Константин перейшов від політики гоніння християнства до його підтримки? Яку політику щодо християнства провадив імператор Феодосій?

▲ Ікона на честь Першого Вселенського собору з текстом Символу Віри

Символ віри – короткий і точний виклад усіх істин християнської віри, складений і затверджений на Першому та Другому Вселенських Соборах.

ного тижня було запроваджено семиденний, сьомий день вважався вихідним і мав присвячуватися молитвам, визначалися також дні свят.

У 392 р. імператор *Феодосій* видав закон про остаточну заборону язичництва. Християнство стало єдиною державною релігією Римської імперії, обов'язковою для всього населення. Язичникам загрожували суворі кари. Їхні

святинища, храми закривали та руйнували, знищували статуї римських богів, героїв, імператорів. Так загинуло багато творів давньоримського мистецтва. Заборонили навіть Олімпійські ігри – адже вони були присвячені Зевсу.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. Хто такі колони? 2. Кого в Стародавньому Римі називали «солдатськими» та «сенатськими» імператорами?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Поясніть причини занепаду господарства Римської імперії в III ст. 2. Поміркуйте, чому християнство наприкінці IV ст. було визнане державною релігією Римської імперії? Які це мало наслідки? 3. Що таке Символ віри?	1. Охарактеризуйте політику Константина стосовно християнства. 2. Розкажіть про імператора Константина та його заходи зі зміцнення імператорської влади. Що було подібного в діях Константина та Діоклетіана? Що відмінного?	1. Висловіть своє ставлення до зміцнення імператорської влади в Римській імперії. Що в цьому було позитивного, що – негативного? 2. Висловіть судження про значення Нікейського собору.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

Висловіть судження про роль християнства в сучасному суспільстві. Які християнські цінності є актуальними в наш час?

§ 52. Падіння Західної Римської імперії

1. Що таке Велике переселення народів?

У III–IV ст. натиск варварів на кордони Римської імперії посилюється. Варварські племена об'єднувались у союзи та обирали собі вождів. У Північному Причорномор'ї створили свою державу готи.

У 70-х роках IV ст. на північних берегах Чорного моря з'явилися кочові племена гунів, які прийшли у Європу з Центральної Азії. Рухалися вони на захід величезною ордою верхи на конях та возах. По дорозі підкорювали інші

племена, утворюючи потужне об'єднання кочових племен. Під їхнім натиском деякі європейські племена мусили переселятися на інші території. Історики називають цей рух племен *Великим переселенням народів*.

Гуни розгромили державу східних готів (остготів) та Боспорське царство.

Велике переселення народів – рух племен і народів Європи у IV–VII ст. у різних напрямках, який розпочався із вторгнення племен гунів у північну частину Римської імперії в 375 році, що призвело до знищення держави остготів.

Готи – племена східних германців епохи Великого переселення народів. У кінці IV століття (під час Великого переселення народів) розділилися на вестготів (західних готів) і остготів (східних).

▲ Готи переселяються на Дунай (художня реконструкція)

Західні готи (вестготи), що жили в районі нижнього Дунаю, не бажали підкорятися гунам. У 375 р. вони звернулися до імператора *Валента* з проханням дозволити їм перейти Дунай і оселитися на території імперії.

Валент дав згоду, і племена вестготів перейшли Дунай. Римський імператор пообіцяв їм допомогу продовольством. Проте римські командири та чиновники розікрали його і вестготи зазнали страшного голоду. Доведені до відчаю, вони повстали. У 378 р. поблизу Адріанополя вестготи вщент розгромили римське військо, загинув у цьому бою і римський імператор.

Утім, оволодіти укріпленою столицею імперії – Константинополем – повсталим так і не вдалося.

2. Коли і як відбувся поділ Римської імперії на Східну та Західну?

Новим імператором став *Феодосій*. Він відтіснив вестготів від Константинополя і пішов на деякі поступки: надав їм землю та звільнив від податків. У 395 р. перед своєю смертю він розділив Імперію між двома синами. Утворилися *Східна та Західна імперії*.

Східна частина називалася *Візантією*. До її складу входили Балканський півострів, Єгипет і римські володіння в Азії. Столицею Візантії був Константинополь. Під владою Західної імперії залишилися Італія та західні провінції в Європі й Африці.

Розвиток на Заході та Сході пішов різними шляхами. У Східній Римській імперії центральна влада імператора зберегла своє значення. На цій території

■ Поміркуйте!

За текстом підручника визначте, якими були наслідки поділу Римської імперії.

жили народи з високою культурою та розвинутим господарством. Ці провінції завжди славилися своїм багатством. Великого поширення тут набули грецька мова та традиції еллінізму.

По-іншому розвивалася Західна Римська імперія. Тут влада імператора була слабшою, на її території почали виникати нові держави. На місцях владу імператора підміняли великі землевласники. Чимало землі належало християнській церкві, яка фактично стала незалежною від центральної влади.

▲ Боротьба римлян з варварами (рельєф на саркофазі Лудовізі, III ст., Національний римський музей)

Поділ Римської імперії ще більше послабив сили обох держав. Особливо тяжке становище було в Західній імперії: міста занепадали, селяни розорявалися, на дорогах розбійницькі ватаги грабували купців та населення, часто вибухали повстання. Між правителями Західної та Східної Римської імперій не було згоди.

Не було згоди і в християнській Церкві. Кожна з імперій воліла мати свою Церкву. У V ст. у Західній Римській імперії влада в Церкві закріпилася за єпископом Рима – *папою римським*. Главою Церкви на Сході став єпископ Константинополя – константинопольський *патріарх*. З часом в обох Церквах стали накопичуватися відмінності у віровченні та обрядах.

3. Коли і як відбулося перше падіння Рима?

Чварами між імператорами та ослабленням імперії скористалися вестготи. Вони знову повстали. Очолив повсталих один з готських племінних вождів *Аларіх*. Майже не зустрічаючи опору, вони захопили Грецію та Македонію. Правитель Східної імперії змушений був укласти з вестготами мир, віддавши їм східні дунайські провінції.

■ Поміркуйте!

Завдяки чому війську Аларіха вдалося взяти місто Рим? Якими були наслідки цієї події?

Після цього військо Аларіха вирушило в Італію. Імператор Західної імперії викликав для захисту Італії легіони з Галлії, Британії та Іспанії. Проте обороняти Апеннінський півострів від варварів вдалося лише декілька років. Двічі Аларіх зі своїм військом підступав до стін Рима, вимагаючи великого викупу. Імператор Західної Римської імперії відсиджувався в цей час на півночі Італії, у неприступній фортеці Равенні.

У 410 р. Аларіх утретє обложив Рим. «Вічне місто» вважалося неприступним і було надійно захищене міцними фортечними мурами. Але раби вночі відкрили міські ворота, і вестготи вдерлися в Рим.

Упродовж трьох днів військо Аларіха грабувало та спустошувало Рим, а раби й колони розправлялися зі своїми господарями. Жителі Рима могли знайти прихисток лише в християнських церквах, які Аларіх щадив. Про події тих часів церковний діяч писав: «Погаснув світоч миру». Таким було перше падіння міста Рима – символу вічності Римської імперії.

Розграбувавши Рим, вестготи рушили на південь Італії. Проте несподівано Аларіх помер. Одноплемінці влаштували йому пишний похорон. Тисячі полонених відвели з русла річку та вирили на її дні могилу. Тіло Аларіха опустили туди разом з величезними скарбами. Потім воду повернули в русло, а землекопів убили, щоб ті не виказали місце поховання. Після цього вестготи відійшли в Галлію. Проте знесилена імперія не могла вже стримувати натиск варварів.

4. *Якими були наслідки вторгнення гунів?* Найстрашнішими ворогами Риму тепер були *гуни*, які об'єднали навколо себе багато племен. Вони створили свою державу, яка простягалася від Волги до Дунаю. Римські імператори змушені були платити гунам данину в обмін на перемир'я. У 435 р. державу

▲ Гуни (історична реконструкція)

▲ Аттила – вождь гунів (фрагмент фрески Ежена Делакруа).

гунів очолив вождь *Аттіла*, який значно збільшив суму данини. Він здійснював набіги на Східну Римську імперію, проте її імператору вдалося їх відбити.

У 451 р. величезна армія гунів рушила через Рейн у Галлію. Римляни разом із варварськими племенами, які жили в Галлії, також зібрали велике військо. Ворожі армії зустрілися на Каталаунських полях. У битві, яка одержала назву *битви народів*, військо гунів зазнало поразки і відступило.

Після цього Аттила напав на Північну Італію, міста якої гунни немилосердно спустошували та руйнували. Вождь гунів похвалявся, що трава ніколи не ростиме там, де пройшов його кінь. Він підійшов до Рима. Римляни змушені були заплатити величезний викуп. Після цього Аттила повернувся до своєї столиці. У 453 р. Аттила раптово помер, а його різноплемінна держава розпалася.

Гуни – давні тюркомовні кочові племена, які в III ст. до н. е. утворили велике об'єднання на території північного Китаю.

5. Коли і як відбулося падіння Західної Римської імперії?

Перемога над гунами не змогла врятувати Західну Римську імперію. На її території виникали варварські королівства, які не підпорядковувались імператорові. Ще на початку V ст. германські племена *вандалів*, перейшовши річку Рейн, завоювали Галлію та проникли в Іспанію. Звідти на кораблях через Гібралтарську протоку вони переправились у Північну Африку, де утворили своє королівство.

У 455 р. племена вандалів з Африки дісталися Італії та легко оволоділи Римом. Два тижні вони грабували палаци та храми, майстерні ремісників та домівки простих жителів. Вандала прагнули захопити все, що можна було вивезти. А те, що не могли забрати з собою, нещадно винищували. Величезну кількість пам'яток мистецтва та прекрасних архітектурних споруд було знищено. Відтоді «вандалізмом» називають безглузде нищення культурних

■ Обговоріть у класі!

Внаслідок яких подій відбулося падіння Західної Римської імперії?

пам'яток та цінностей. Мешканців міста вбивали або захоплювали в полон, а потім продавали в рабство. Після цієї навали в Римі уціліло лише сім тисяч жителів.

Відтак місто Рим прийшло в занепад. Імператорською владою в той час стали розпоряджатися командири варварських армій, які за своїм бажанням ставили на трон імператорів і скидали їх. У 476 р. один із варварських вождів скинув останнього римського імператора – юного Ромула Августула. Знаки імператорської влади – пурпуровий плащ та діадему (корону) він вивіз до Константинополя. Позбавлення влади Ромула Августула вважають кінцем Західної Римської імперії.

Східна Римська імперія – Візантія – виявилася більш стійкою і спромоглася протистояти навалі варварів. Вона існувала до 1453 р.

Падіння Західної Римської імперії в 476 р. – це кінець історії стародавнього світу.

Задача з лічби років. 1. Скільки років існувала Римська держава від легендарної дати заснування Рима до падіння Західної Римської імперії? 2. Скільки років існувала імперія в Римі від початку правління Октавіана Августа?

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

ЗНАЮ 1. У якому році відбувся поділ Римської імперії на Східну та Західну?

2. Яку подію вважають кінцем історії стародавнього світу?

3. Чим славилися такі історичні діячі: Феодосій, Аларіх, Аттіла?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Поясніть, що таке Велике переселення народів і його причини. 2. Хто такі готи та гуни? Як вони пов'язані з історією Римської імперії? 3. Варвари не переважали римлян чисельністю. Рівень розвитку господарства та культури у них був значно нижчий, ніж у Римській імперії. Чим пояснюються їхні перемоги над Римом?	1. Покажіть на карті та назвіть основні області, які входили до складу Західної та Східної Римських імперій. 2. Уявіть, що ви були очевидцем падіння «вічного міста» і розграбування воїнами Аларіха. Опишіть побачене. Як це було сприйнято сучасниками? Якими були наслідки?	1. Поміркуйте, чому карфагенському полководцю не вдалося завоювати Рим, а Аларіху – вдалося. 2. Що, на вашу думку, спричинило падіння Західної Римської імперії?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

З якою подією пов'язане слово «вандалізм»? Кого в теперішній час називають «вандалами»? Висловіть своє ставлення до вандалізму.

§ 53. Слов'яни напередодні Великого переселення народів (практичне заняття)

Об'єднайтесь у малі групи та оберіть завдання. Використовуючи наведені матеріали, виконайте обране завдання. Одне завдання може виконувати кілька груп.

Слов'яни – це велика група європейських народів, до яких належать українці, білоруси, росіяни, поляки, чехи, словаки, лужичі, болгары, македонці, хорвати, словени, боснійці, чорногори, серби. Ці народи нині населяють значну територію Європи і розмовляють схожими мовами.

Колись пращури цих народів мешкали разом, мали однакові звичаї та розмовляли однією мовою. Згодом вони розселилися в різних напрямках, їхня мова поступово змінювалася, зазнавали змін і звичаї.

1. Де й коли виникли давні слов'яни?

Покажіть на карті «Велике переселення народів. Падіння Західної Римської імперії» прабатьківщину слов'ян, відповідно до різних теорій. Поміркуйте, чому це питання вчені не можуть вирішити остаточно.

Стосовно походження слов'ян науковці дотепер не дійшли єдиної думки. Річ у тім, що на момент виникнення слов'яни не мали власної писемності. Стародавні історики, географи, письменники залишили про давніх слов'ян надто уривчасті та суперечливі відомості. Проте для вчених вони мають неопіненне значення. Вивчаючи первісну історію слов'ян, учені зіставляють дані писемних джерел, археології, антропології.

Щодо прабатьківщини слов'ян існують різні теорії. Найдавнішою серед них є теорія про дунайську, або балканську, прабатьківщину слов'ян. «По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаю, де є нині Угорська земля та Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, – [од того,] де сіли, на котрому місці», – зазначає літописець Нестор у «Повісті минулих літ». За іншою теорією, прабатьківщиною слов'ян було межиріччя Вісли й Одери. Учені, які висувають третю теорію, вважають, що перші слов'яни мешкали на землях між Дніпром і Віслою.

Більшість українських дослідників вважають, що слов'яни з'явилися на межі II–I тис. до н. е. Розселилися вони на території, природними кордонами якої на заході були річка Вісла та Карпати, на сході – середня течія Дніпра, на півночі – річка Прип'ять, а на півдні – середні течії Дністра та Південного Бугу.

Римські історики називали слов'ян *венедрами*. Пліній Старший зазначає: «...Землі до річки Вістули заселені сарматами, венедрами, скірами і гіррами». Ці дані належать до 5 р. н. е. Інший римський історик Тацит (друга половина I ст.) зазначає, що венеди, які мешкали на схід від Вісли, «споруджують собі будинки, носять щити і пересуваються пішки, до того ж з великою швидкістю; все це відрізняє їх від сарматів, які проводять усе життя у візку і на коні».

Проаналізувавши античні писемні джерела, учені зробили висновок, що на зламі нової ери слов'яни займали сучасні Полісся, Волинь, Поділля та Середнє Подніпров'я.

Задача з лічби років. Які події відбувалися в країнах Стародавнього Сходу, у Давніх Греції та Римі в період зародження давніх слов'ян? Яких історичних діячів тих часів ви знаєте?

2. Якими були поселення давніх слов'ян?

Уявіть, що ви побували в поселенні давніх слов'ян. Складіть усну розповідь-репортаж про свою уявну подорож. Висловіть судження, як слов'яни обирали місце для поселення.

Найбільш повними джерелами для вивчення найдавнішої історії слов'ян є археологічні пам'ятки. Утім, у ті часи племена й народи часто змінювали місця проживання. Опановуючи нові території, слов'яни часто проживали поряд з іншими народами. Тому слов'янські археологічні пам'ятки, датовані раніше V ст., входять до археологічних культур, що створені різними народами та племенами.

Для довідки!

У III ст. на теренах сучасної України виникла *черняхівська культура*. Її пам'ятки датуються III – початком V ст. Вона охоплювала величезні землі – майже всю територію сучасної України і навіть виходила за її межі. Населення черняхівської культури, на думку більшості вчених, складалося з давніх слов'ян, скіфо-сарматів, германців, готів та ін. Слов'яни, що були носіями цієї культури, проживали в лісостеповій частині України. Самобутністю відзначалася *київська археологічна культура*. На півдні вона межувала з черняхівською культурою, а на півночі її сусідами були балтські племена. Її пам'ятки датуються рубежем II–III – першою половиною V ст.

Свої поселення давні слов'яни споруджували зазвичай поблизу річок, струмків та озер, поряд із заплавами луками. Тобто місце обирали так, щоб земля була родючою й легкою для обробітку, а на луках росли соковиті трави. Поселення були неукріплені, на відміну від трипільських не мали чіткої забудови. Житла були наземні або заглиблені (напівземлянки, землянки). Стіни споруджували на дерев'яному каркасі з плетеної лози (ззовні їх обмазували глиною) або складали зі зрубаних стовбурів. У деяких житлах були прибудови типу сіней. Земляні долівки, очевидно, покривали соломкою або очеретом.

▲ Поселення київської культури (реконструкція Р. Терпиловського та П. Корнієнка, мал. П. Корнієнка)

У багатьох помешканнях на долівці облаштовували відкриті вогнища, інколи печі з каменю або глини.

Неподалік від житла була господарська частина подвір'я. Найближче містилися господарські ями, які використовувалися як зерносховища та погребі для продуктів. Трохи далі – комора, хлів для худоби, невеликі будівлі, що могли служити для утримання свійської птиці чи дрібної худоби.

Давньослов'янські поселення розташовувалися на невеликій відстані (до п'яти кілометрів) одне від одного, досить часто «гніздами» (групами родичів). Кожне таке «гніздо» складалося з 10–15 поселень і належало одній громаді (общині). Общини ж об'єднувалися в племена. На чолі племені стояв обраний громадою вождь. Якщо виникала потреба боронитися від сильного ворога, то племена слов'ян об'єднувалися в міжплемінні воєнні союзи.

3. Що відомо про господарське життя давніх слов'ян?

На основі тексту та ілюстрацій визначте заняття та ремесла, які були поширені у давніх слов'ян. З якими народами і чим торгували давні слов'яни? Поміркуйте, на основі яких знахідок вчені можуть відтворити заняття та господарство давніх слов'ян.

Основу господарства давніх слов'ян становило орне землеробство. Поле орали дерев'яним ралом, що мало вузький залізний наконечник – наральник. У господарствах слов'яни тримали велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней, свійську птицю. Завдяки полюванню мали додаткові харчі та хутро. Займалися також *бортництвом* – збиранням меду диких бджіл, які селилися в бортах (штучних гніздах). Археологи в давньослов'янських поселеннях часто знаходять гачки, що свідчить про зайняття рибальством. Велику роль у давніх слов'ян відіграло збиральництво, особливо в неврожайні роки. Збирали ягоди, гриби, дикоростучі плоди, горіхи, жолуді.

▲ План розміщення житлових і господарських споруд поселення київської культури, план житла та його реконструкція (реконструкція Р. Терпиловського та П. Корнієнка, рис. П. Корнієнка)

◀ Чоловічі костюми селянина та знатного дружинника черняхівської культури (реконструкція З. Васіної)

◀ Святковий одяг жінок черняхівської культури (реконструкція З. Васіної)

▲ Предмети побуту.
Черняхівська культура

▲ Прикраси київської культури

▲ Римські монети, знайдені на місці черняхівського поселення

Давні слов'яни займались також ливарництвом та обробкою металів. Кожна громада мала свого майстра-коваля. Довгий час слов'яни керамічні вироби ліпили руками і зрідка оздоблювали візерунками. Вищого рівня гончарство досягло в черняхівців, які у своїх майстернях вже використовували гончарний круг та спеціальні гончарні горни для випалювання посуду.

У черняхівців існували також майстерні для виготовлення скляного посуду. Вчені припускають, що вони могли належати римським ремісникам. Такі види ремісничої діяльності, як прядіння, ткацтво, обробка шкіри забезпечували давніх слов'ян речами повсякденного вжитку (одягом, взуттям тощо).

Значну роль у господарстві черняхівців відігравала торгівля з Північним Причорномор'ям, римськими провінціями, населенням Центральної Європи та Балтії. Основними торговельними шляхами були річки Дніпро та Дністер. Зі слов'янських земель в інші краї вивозили здебільшого зерно, мед, віск, хутро, шкури. Натомість увозили різноманітний посуд, вино, олію, вироби зі скла, срібла, бронзи й золота.

4. Якими були вірування давніх слов'ян?

Уявіть, що вам вдалося побувати в поселенні давніх слов'ян.

Складіть усну розповідь-репортаж за темою «Вірування давніх слов'ян». Вкажіть, кого обожнювали давні слов'яни.

Давні слов'яни були язичниками. Вони обожнювали сили природи, вірили в потойбічне життя як продовження земного. Поклонялися божествам сонця і вогню (Сварог, Дажбог, або Даждьбог, Хорс), вітру (Стрибог), грому та блискавки (Перун), богу – покровителю худоби, родючості та добробуту (Велес).

▲ Святилище з черняхівського поселення (реконструкція Й. Винокура та П. Корнієнка, рис. П. Корнієнка)

Окрім згаданих, у різні часи існувало безліч інших божеств. Своїх окремих богів мали племена, роди і родини.

Поклонялися давні слов'яни також духам, що населяли ріки, озера, ліси тощо. З літописів відомі, зокрема, дух лісу – лісовик (гайовик), дух води – водяник, поля – полудниця та ін. Вірили також у демонів, що шкодили людям: упирі, вовкулаки, біси, русалки.

Археологи знаходять у давньослов'янських поселеннях святилища – *капища*. Там стояли кам'яні ідоли та жертвовники. На таких святилищах язичницькі жреці – *волхви* – виконували обряди та ворожіння за майбутній урожай, добробут і процвітання роду. Вони вважалися посередниками у спілкуванні з богами, цілителями.

ОЦІНІТЬ СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ ПІСЛЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Завершіть речення: «Після практичної роботи я знаю..., вмію..., розумію...».

§ 54. Слов'яни під час Великого переселення народів

Упродовж II–VII ст. у Європі та Азії відбувалося значне переміщення племен, відоме як Велике переселення народів. Активними учасниками цих подій були й слов'яни. Цей час був важливим етапом їхньої історії.

■ Пригадайте!

Коли відбулося Велике переселення народів? Які народи брали в ньому участь?

1. Як склалася історія готів на гунів на теренах України?

На початку нової ери в пошуках нових земель зі Скандинавії в Балтію переселилися германські племена готів. Наприкінці II ст. вони рушили на південний схід і дійшли аж до узбережжя Чорного та Азовського морів. Про панування готів у Північному Причорномор'ї III–IV ст. писав готський історик Йордан у своїй праці «Гетика» (середина VI ст.). Готська держава об'єднала багато народів, зокрема й давніх слов'ян (*венедів*).

■ Працюймо разом!

Покажіть на карті «Велике переселення народів. Падіння Західної Римської імперії» пересування готів та гунів на теренах сучасної України.

Цікаво знати! В епоху панування готів на теренах сучасної України поширилася черняхівська культура, про яку ви довідалися на попередньому уроці. Носіями цієї культури були різні племена: слов'янські, фракійські, сарматські, готські. На думку вчених, саме готи об'єднали різні племена в переддержавне утворення, відоме археологам як черняхівська культура.

Непростими були відносини венедів із готами: то вони мирно співіснували, то спільно брали участь у походах на володіння Римської імперії, а часом воювали між собою. Так, у IV ст. готський король Германаріх рушив з військом проти венедів і підкорив їх (щоправда, ненадовго). Готська навала розколола венедів на східну та західну групи: *склавинів*, які оселилися в Межиріччі Дністра і Дунаю, та *антів*, які зайняли території між Дунаєм і Сіверським Дінцем.

Ось як описує слов'ян середини I тис. Йордан: «...Починаючи від місця народження Вістули (тобто Вісли), на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венедів. Хоч їх назва тепер міняється відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавинами й антами... Германаріх направив військо проти венедів. Останні, хоч і заслуговують на презирство через слабку зброю, однак могутні завдяки своїй чисельності... Ці венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: венедів, антів і склавинів».

Наприкінці IV ст. у Північне Причорномор'я вдерлося велике об'єднання кочових племен, основу якого становили гуни. Зазнавши від них поразки, більшість готів переселилися на окраїни Римської імперії (Середній Дунай), невелика їх частина залишилася в Криму. Гуни рушили на захід і дійшли до кордонів Римської імперії. Найбільшої могутності, як вам відомо, гуни досягли за часів Аттіли. 451 р. у битві на Каталаунських полях вони зазнали жорстокої поразки від римської армії. Остаточо гунський союз розпався після смерті Аттіли в 453 р. Після цього в Північному Причорномор'ї та Подунав'ї посилилися позиції слов'ян.

2. Що робили давні слов'яни після розгрому гунів?

«Тепер вони (слов'яни) бушують повсюдно...», – писав Йордан про давніх слов'ян, які позбулися гунської залежності. Насамперед їх приваблювала багата Візантійська імперія. З початку VI ст. давньослов'янські племена майже

щороку нападали на візантійські провінції і захоплювали багату здобич. Так звані балканські війни були продовженням Великого переселення народів.

■ **Поміркуйте!**

Якими були відносини давніх слов'ян з Візантійською імперією? Що відомо про аварів? Яку роль вони відіграли в історії антів?

▲ Зовнішній вигляд чоловічого й жіночого (княжого) одягу антів. За матеріалами Мартинівського скарбу (V–VI ст.) (реконструкція П. Корнієнка та О. Приходнюк)

Візантійські імператори вперто боронили свої землі від наступу слов'ян, однак нічого не могли вдіяти й змушені були дати дозвіл слов'янам селитися на Балканах. У VI–VII ст. слов'янські племена антів поширюються по всьому Балканському півострову і навіть з'являються в Малій Азії. Іоанн з Ефесу (VI ст.) зазначав, що «народ слов'ян... пройшов через всю Елладу, і по країні Фессалоніка, і по фракійських провінціях... Вони спустошили та спалили їх (міста і фортеці), взяли полонених і стали господарями на землі... Вони стали багаті, мають золото та срібло, табуни коней і багато зброї. Вони навчилися вести війну краще, ніж римляни...». «Зіслов'янилася вся наша земля і стала варварською», – підсумовував один із візантійських імператорів.

Утім, просуванню антів на нові землі завадила навала кочових племен *аварів*. Ці племена з'явилися в Північному Причорномор'ї в 558 р. Спочатку вони напали на народи Приазов'я, а потім – на антів. Кочівники грабували, спустошували землі антів, захоплювали мешканців у полон.

Анти змушені були боронити свої землі від нападів аварів, тому припинили походи на Візантію і навіть виступили як її спільники. Остання згадка про антів датується 602 р. Того року аварський правитель (*каган*) надіслав військо проти антів: «...Каган, одержавши звістку про набіги римлян, направив сюди Апсіха з військом з наказом знищити плем'я антів, які були союзниками римлян». Існує думка, що саме навала аварів була причиною розпаду військового союзу антів. Затим частина антів осіла на балканських землях. Тут, в оточенні інших народів, вони поклали початок сучасним південнослов'янським народам. Північна частина антів злилася зі склавинами.

У той час, як анти заселяли Балкани, частина склавинів переселилася на береги Дунаю. Згодом вони

◀ Святкове вбрання антів (реконструкція З. Васіної). Порівняйте його з одягом Стародавньої Греції та Риму. Поміркуйте, чим зумовлені відмінності?

Писемні джерела
про анти та склавинів

<http://bit.ly/2EK0Tlq>

■ Працюймо разом!

Покажіть на карті «Велике переселення народів. Падіння Західної Римської імперії» території, які займали анти та склавини.

просунулися вгору річкою і досягли верхів'я Ельби, де змішалися з іншими слов'янськими племенами, що прийшли з території сучасної Польщі. В оточенні германських племен вони дали початок сучасним західнослов'янським народам.

3. Як зародилися сучасні східнослов'янські народи?

У середині I тис. слов'яни Східної Європи розселялися не лише на південний захід, а й у північному та північно-східному напрямках. Як уже зазначалося, у верхній течії Дніпра, на Лівобережжі, у цей час мешкали слов'янські племена, назви яких нам невідомі. Про їхнє життя відомо лише з археологічних знахідок.

З Верхнього Подніпров'я частина слов'янських племен поступово розселяється на північний схід, у долину Оки і Волго-Окське межиріччя. Вони, на думку науковців, стали предками *росіян*. Деякі племена рушили на північ і згодом поклали початок *білоруському народу*.

А хто були предками українського народу? Довгий час вважали, що предками українців були анти. Проте нині вчені схиляються до іншої думки. На основі останніх археологічних знахідок припускають, що предками українців були склавини, які в V–VII ст. заселяли більшу частину Правобережжя сучасної України. Анти ж у VI ст. почали переселятися на Балканський півострів. І лише північна частина антив злилася зі склавинами. Разом вони дали початки українському народу.

Отже, Велике переселення народів привело до виникнення багатьох сучасних народів Європи.

ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ

Обговоріть у загальному колі, що цінного ви дізналися з історії українського народу на цьому уроці. Чому важливо знати походження свого народу?

Дізнайтеся, які пам'ятки з історії давніх слов'ян є в музеях вашого краю.

■ Обговоріть у класі!

З якими давньослов'янськими племенами пов'язане виникнення українського народу?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

§ 55. Внесок давніх цивілізацій, культур, народів в історію людства

Історія стародавнього світу, яку ви вивчали в цьому навчальному році, – найдовший період історії людства. Він починається з появи ймовірних предків людини близько трьох мільйонів років тому і завершується падінням Західної Римської імперії (V ст. н. е.).

Історичний розвиток у різних регіонах світу в давні часи відбувався неоднаково. Це зумовлено різними причинами, зокрема природними умовами, вибором способу життя самим народом тощо. Тому народи відрізняються між собою культурою, мовою, звичаями, традиціями, цінностями, облаштуванням помешкань, вірою. Через це ми говоримо не про одну, а про різні давні цивілізації. Завдяки такій багатоманітності людство отримало в спадок різноманітні історичні пам'ятки історії, притаманні тим чи іншим народам.

Кожен народ має свою особливу, неповторну історію. Проте різні народи світу, незалежно від розселення, мали також багато спільного: люди використовували схожі знаряддя праці, об'єднувалися в громади, піклувалися про свій добробут, виховували дітей тощо. Між сусідніми народами відбувалася тісна взаємодія – здійснювалася торгівля, укладалися різноманітні угоди.

Сучасна культура не може обійтися без надбання попередніх епох. Цивілізації стародавнього світу залишили нам величезну культурну спадщину: мистецькі та літературні твори, народну творчість, архітектурні пам'ятки, наукові знання, різноманітні технічні винаходи, релігійні вірування й міфологію, уявлення про світ і мораль. Шедеври, створені стародавніми митцями, стали в подальшому сприйматись як неперевершені й гідні наслідування зразки.

Античність сформувала державний устрій, що став моделлю для сучасного суспільства, – демократію. Саме в цю добу склалися й утвердилися такі поняття: громадянин, громадянська свобода і громадянський обов'язок, людяність. Нині античність розглядають як спільне минуле всіх європейських народів.

Історія України є складовою всесвітньої історії, насамперед – європейської. Історичне минуле нашого народу не можна розглядати окремо від минулого всього людства. Через географічне розташування історія українських земель ніколи не розвивалася ізольовано. Вона була тісно пов'язана з далекими й близькими територіями, і це простежується від появи людей на українських землях і до сьогодення.

Тож пропонуємо узагальнити отримані під час вивчення курсу знання, перевірити набуті уміння та навички.

Запитання і завдання
для узагальнення до курсу

<http://bit.ly/2MnpxE0>